

40,115
Ind 212,158
(Box on str.)

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1042.

Venkatanātha Vedāntācārya
शतदूषणी ।

ÇATADŪṢANĪ.

BY
ÇRĪMAN-NIGAMĀNTA-MAHĀ-DEÇĪKA.
WITH THE
COMMENTARY ENTITLED CAṄDAMĀMTA.

BY
ÇRĪMAN-MAHĀ-CĀRYA.

EDITED BY
THE HONORABLE P. ANANDACHARLU VIDYĀVINOD, VIÇĀRADA,
RAI BAHADUR, C.I.E., &C.
VOL. I, FASCICULUS I.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1903.

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
JAN 13 1969

137
4804

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO

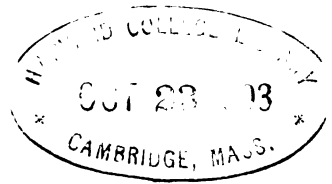
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	...	...	0	6
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarēya Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāparamitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Aṣṭavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /1/ each	...	...	10	0
*Bhāmatī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṭṭa Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-3	...	...	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	...	...	6	0
Ḍatapatya Brāhmana, Fasc. 1-7	...	...	2	10
Ḍatasahasrika Projnaparamita, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III. Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	19	14
Catadusani, Fasc. 1	...	...	0	6
Catasahasrika-prajna-parimita Part I Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	1	14
Ḍokavartika, (English) Fasc. 1-3	...	...	2	4
*Granta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	...	5	4
Ditto Cāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	5	10
Ḍṛi Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I. Fasc. 1-5	...	...	1	14
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	...	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	6	0
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Mārkaṅḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
*Mīmāṃsā Darṣana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	...	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	...	2	10
Nityacarapaddhati (Text) ...	...	...	0	10
Nityacarapaddhati (Text) ...	...	...	3	6
Kṛemāṅḍāyaya Kṛemāṅḍāli Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	3	6

EDITOR'S NOTE.

The learned work, of which the first Fasciculus is now published, was composed by the greatest authority in this line, after Çrī Rāmānuja. The Commentary is a labour of love by one who was the author's warmest admirer and the most ardent student. I need hardly mention that, in venturing to submit to the public this first instalment of what may be truly described as a marvel of learning and of reasoning, the editor has the satisfaction that, so far as circumstances permitted, it has passed through the hands of Çrīman Mahāmahopādhyāya Çrī-Rarga Chariar, Echambari Tiruvendruram Çatāvadhānī Çrīnivāsa Chariar, and Tirumanjalampadadur Narasiṃha Chariar.

That their names are a guarantee for accuracy, and that, without their services, the editor should have despaired of ever accomplishing even his minor task goes without saying. The editor's special thanks are due to Çrīman Narasiṃha Chariar who, being near at hand, has been most useful.

हरिः ओम् ।

श्रीमते हयवदनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमते भगवद्रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्तिवादः प्रथमः ।

श्रीमान्बेङ्कटनाथार्यः कवितार्किकवेशरी ।

वेदान्ताचार्यवर्षीमे सन्निधत्तां सदाहृदि ॥

समाहारस्त्रात्रां प्रतिपदमृषां धाम यजुषां

लयः प्रत्यूहानां सहरिविततिर्बोधजस्रधेः ।

५ कथादर्पचुम्बत्कलि कथककोलाहस्रभवं

हरत्वन्तर्धानं हयवदन हेषा हस्रहस्रः ॥

इदमथमसम्भवत्कुमतिजालकूलकषाः

मृषामतविधानस्रज्वलितजीवजीवातवः ।

चरन्त्यमृतमचरं यतिपुरन्दरस्थोक्तयः

१० चिरन्तनसरस्वतीषिकुरबन्धसैरन्ध्रिकाः ॥

प्राचीमुपेत्यपदवीं यतिराजदृ (जु)ष्टां

तत्सन्निकृष्टमपि वा (यत्किञ्चिदन्यदपि वा) मतमाश्रयन्तः ।

प्राज्ञा यथोदितमिदं शुकवत्पठन्तः

प्रच्छन्नबौद्धविजये परितोयतध्वम् ॥

१५ वादाह्वेषु निर्भक्तुं वेदमार्गविदूषकान् ।

प्रसृज्यतां शरश्रेणी निशिताश्रतदूषणी ॥

तच्च तावच्छास्त्रारम्भे, विचारविषयत्वेन सूत्रकथद-
सूत्रयत् । परोक्ता ब्रह्मशब्दस्य वृत्तिरत्र निरस्यते ॥ निर्विशेष

२० ब्रह्मवादे ब्रह्मशब्दस्य क्वचिन्मुख्य(वृत्त)त्वमस्ति न वा,
नचेदसाधुत्वापत्तिः, साधुत्वस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छताम-
साधुत्वमिष्टमिति चेत्, इन्त तर्हि सर्वशब्दासाधुत्वम्,
साध्वसाधुविवेकाभावे च कृतं साङ्गोपाङ्गैर्वेदैः, मुख्यार्थ-
शून्यस्य तन्मूलवृत्त्यन्तरे लिङ्गत्वेचासम्भवति कथं क्वचिद्-
बोधकत्वमपि, न च साङ्केतिकोऽयमपभ्रंशो वा, येन

२५ वाचकत्वाभिमानाद्बोधकत्वं स्यात्, यस्यायमपभ्रंशश्शङ्कोत
सोऽपि तथा वृत्तिविकल्पेन निर्धूयेत, ननु ब्रह्मशब्दस्यायं
महिमा, यन्मुख्यार्थविरहेऽपि नित्यं लक्षणाया ब्रह्म बोधय-
तीति, तदिदं वन्ध्यायाः पौत्रदर्शनम्, मुख्यार्थसंबन्धिन्यमुख्ये
वृत्तिं हि लक्षणा, तदभावेऽपि तद्वृत्तिं भवानेव भाषेत,

३० किञ्चैवमुख्यार्थशून्यास्सर्वे शब्दास्तं तमर्थं लक्षयन्तीति स्त्रीक्रि-
येत महामीमांसकेन, कोहिलदुक्तन्यायवित्कुत्रापि शक्ति-
कृत्तिगौरवमृष्येत्, मुख्यार्थशून्येन ब्रह्म कृत्त्यमिति वदता

- तदपि मुखान्तरेण संवृत्तिमुखे निश्चितम्, अवाच्यवादाश्च वाच्यवादेन निरसिष्यन्ते; अस्ति चेत्किमन्यस्मिन् विचारविषये
- ३५ वा, नाद्यः, निर्निमित्तत्वे पुनरसाधुत्वापातात्, यदृच्छा-
शब्दोऽपि हि स्वरूपनिमित्तकस्यास्त्वैश्वर्यशक्तिः, न चार्थ-
सः मानाभावात्, निरुक्तिविरोधाच्च, सनिमित्तत्वे च यः
प्रकृत्यादिव्यस्य प्रयोगः स ब्रह्मगुणलेशयोगादौपचारिक
इत्यभाषि, अनुवृत्तस्य आकृतिरूपस्य निमित्तस्यासिद्धेः,
- ४० वृहत्त्वं वृंहणलमात्रस्य वृहद्वादिशब्दवदतिप्रसङ्गित्वात्, अनेक-
शक्तिकल्पने गौरवात्, लोकोत्तरवृहत्त्वादि मात्रस्य तु भगव-
च्छब्दनया (न्याया) दुपचार दारत्वात्, अन्यथा गौणवृत्ति-
क्षुभ्येत, यत्साक्षात्परोक्षं (तद्) ब्रह्मेति विशेषणञ्चान्यत्रा-
मुख्यतां व्यनक्ति, “तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो महामुने”
- ४५ इति च स्मर्यते, “हे ब्रह्मणौ वेदितव्ये” इत्यादिकमपि
“क्षीणितेजांसि न स्पृशेत्” इत्यादिवन्मुखासुख्यसमुच्चयाभि-
प्रायम्; न द्वितीयः, शुद्धोपहितविकल्पासहत्वात्, न हि
निर्विशेषतयाभिमतं शुद्धे “वृंहति वृंहयती”ति श्रुत्युक्तं
निमित्तमस्ति, अधिष्ठानत्वेन सर्वविवर्त्तमूलतया च तस्या-
- ५० दिति चेन्न; तत्र तदुभयानभ्युपगमात्, अन्यथा मुक्तावपि
तद्योगात् मुक्तेरेव मुक्तेः, उपसृष्ट्यर्थं निर्वचनमिति चेन्न;
विशेषणार्थत्वे बाधका(धा)भावात्, “तस्मादुच्यते परं ब्रह्मे”ति
प्रवृत्तिनिमित्ततयैववृहत्त्वादिश्रुतेः, “वृहत्त्वाद् वृंहणत्वाच्च तद्-
ब्रह्मेत्यभिधीयत” इति स्मृतेश्च, “गोलाभिसम्बन्धाद्गौ”रिति-

- ५५ वत् ; अस्तु व्यावहारिकन्तद्वैशिष्ट्यम् ; कथन्तर्हि शुद्धेवृत्तिः ; तदपि तद्द्वाराव(गाह्यत)गम्यत इति चेत् ; तर्हितममुख्यम्, उपहितमुख्यमिति पक्षस्तु श्रुतिषिद्धस्वाभाविकसर्वज्ञ्याद्युपहित (पेत) त्वविवक्षायां स्वमतविरोधादपास्तः, स्वाभिमताज्ञानादिदोषोपहितत्वन्वनाचमलौक्यमश्रौतमस्मार्तमसौत्र-
- ६० चेति स्थापयिष्यते, तच्च च शुद्धे परे ब्रह्मणि निर्दोषभव्यगुणविशिष्टविषयभगवच्छब्दमुख्यवृत्तिनिरुक्तिविरोधः, “परम्-ब्रह्मपरन्वामपविचं परमं भवानि” ति स्तुत्यनुपपत्तिः, पविचं परममित्यादिसमभिव्याहारवैयर्थ्यं (घञ्) च । निर्विशेषलक्षणायास्तु स्तुतिर्न कथञ्चिदपि सम्भवति ;
- ६५ गुणवच्छिन्न गुणाभिधानरूपत्वात्तस्या इति, पूर्वापरादिविषंवादाच्च न कुत्रापि निर्गुणसिद्धिः, अपिचाविद्यानिवृत्त्यर्थमिहज्ञातव्यमुपहितन्निरुपाधिकं वा ; आद्ये तत्त्वावेदकतटस्थ स्वरूपलक्षणादिभिरपि तद्ग्रहणादविशिष्टब्रह्मणिवृत्त्यप्रसिद्ध्यास्मादिष्टसिद्धिस्स्यात्, स्यात्ज्ञातत्वज्ञानादेव मोक्ष-
- ७० सिद्धिः, तस्य मिथ्यात्वेनैव युष्माभिरङ्गीकारात् ; द्वितीये तत्तद्भ्रुत्पक्षेन तदु(क्तवृत्त्य)त्स्ययोग एव, तस्मात्क्षितन्तज्जिज्ञास्यते लक्ष्यते शोधते चेति चेत्, तत एव निर्विशेषलक्षकब्रह्मशब्दाद् ज्ञातत्वलक्षितत्वशोधितत्वसिद्ध्याजिज्ञासाद्यनपेक्षास्यात् ; न च जिज्ञासादौविधिः, अदृष्टार्थत्वाभावात् ; येन पिष्टपेषणं
- ७५ सहेम, निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन सर्वं सार्थमिति चेत् ; किम्मुख्यामन्यां वा, पूर्वत्रप्रस्तुतव्याघातः,

सवस्योपहितमुख्यवृत्तिविषयबोधनोपचीणत्वात्, अनुपहितेहि लक्षणामेववदसि, अभिधानाङ्गीकारे वा किं सार्व-
ज्यादिविशिष्टपरब्रह्माभिधानप्रदेषेण; उत्तरत्र “अधीही”-

८ • त्यादि वैधय्यम्; ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थमधीहीत्युक्ते लक्ष्यार्थ-
लक्षणोपदेशस्य असङ्गतेः, लक्ष्यार्थमधीहीति तु निरुत्यागम्,
कारणाभावात्, **मुख्यार्थबाधादिनिश्चयपूर्वकत्वादमुख्य-**
(स्वार्थ)वृत्तिविज्ञप्तेः, तन्निश्चयस्य चात्र ततः प्रागसिद्धेः,
तत्सिद्धौ वा निर्विशेषावगमे किं प्रश्नेन प्रत्युत्था वा;

८ ५ **मुख्यार्थबाधोनिश्चितः, लक्ष्यार्थविशेषस्य न विदितः अस्मि-**
न्नवसरे प्रश्नाद्यस्तु, माभूत्, किं प्रत्यक्षेण बाधः, किंवानुमा-
नेन, अथ तर्केण, अथवा तादृशेनागमेन; नाद्यः, अतीन्द्रिये
प्रत्यक्षबाधायोगात्, न द्वितीय तृतीयौ; अनुमानस्य तर्क-
मात्रस्य च नित्यागमैःसर्धितुमशक्तेः; न चतुर्थः; न वृंहति न

९ • वृंहयतीति च वाक्यान्तराभावात्, निर्गुणादिवाक्यैस्तत्सिद्धि-
रिति चेत्; तथापि निर्मूलः प्रश्नः, तैरेवबुभुक्षित बोधात्;
न च तैरपि (ततोऽपि) तत्सिद्धिर्न्याय्या, अतिरुद्धविषयसिद्ध्या
तेषामप्यान्यपर्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्; आपातविदितार्थश्रुति-
विप्रतिपत्त्यासन्दिहानः क्रीदृग्भूतं ब्रह्मशब्दविवक्षितमिति

९ ५ **पृच्छतीति चेत्, नैवम्; तटस्थस्वरूपसंश्लेषाभ्यामपि**
कारणत्ववैलक्षण्यविषयाभ्यां सन्देहस्यैवस्थापनप्रसङ्गात्; न च
निर्विशेषं सविशेषं वेति विमृशतो जगत्कारणत्वोक्त्यानिर्विशेष-
त्वनिश्चयसिद्धयेत्, अपि तु सर्वकारणत्वाच्चिप्रं सर्वशसर्व-

- विदादिशब्दकण्ठोक्तञ्च सर्वज्ञत्वादिकं बृहत्त्वमेव निर्धार्यतः ;
- १०० नन्वविदितमुख्यलक्ष(लाक्षणि)कविभागः शिष्योमुमुक्षुभि-
र्जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सामान्यत उपश्रुत्य तस्त्वक्षणं पृच्छति,
आचार्यस्तु कृतज्ञविद्ब्रह्मशब्दलक्ष्यनिर्विशेषवस्तुलक्षणमुप-
दिश(त्)ति, तदपि न, मुमुक्षुभिर्जिज्ञास्यं निर्विशेषमि-
त्यस्यैव निर्मूलकत्वात् ; प्रत्युत “तमेवं विदा” नित्यादिभि-
- १०५ विभृतिगुणवियहव्यापार विशिष्टमहापुरुषवेदनस्यैवास्त-
तत्वप्राप्त्युपायत्वश्रवणाद्बाधाच्च ; अतो यथाश्रुत एव
ब्रह्मशब्दार्थः ; निर्वक्ति च यास्कः “ब्रह्म परिचुष्टं सर्वत”
इति. इदं सर्वमभिप्रेत्याभाष्यत “ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो
निरस्तनिखिलदोषोऽनवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणगणः
- ११० पुरुषोत्तमोऽभिधीयत” इति, अभिधीयते—मुख्ययावृत्त्या
बोध्यते, अनेवन्नामकमनेवंविधञ्च किमपि ब्रह्मेति वदतां
सर्वेषामप्य(मेवा)न्निरासो भाव्यः, विशेषणद्वयेन च
ब्रह्मपुरुषोत्तमशब्दयोर्निरुक्तिरपि व्यज्यते ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्देहद्वटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतद्रूषणां
ब्रह्मशब्दवृत्त्यनुपपत्ति वादः प्रथमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।
 शतदूषण्यां जिज्ञासानुपपत्तिवादो द्वितीयः ।

अथ स्वात्मैकभासस्य निर्विशेषस्य दुष्यतः ।

विशुद्धस्यापि जिज्ञासा परेष्टा प्रतिषिध्यते ॥

यदाहुः । ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टं विचार्यम् अनुदितानस्तमि-
 तस्वरूपैकप्रकाशमशेषविशेषशून्यमनाद्यविद्यान्धकारितन्त्रित्यश-

५ दूष्येति, तच्च विचित्रो व्याघातः, यद्विनवित्तिकर्म कथन्तच्च
 जिज्ञासा; सामान्यतोविदितेविशेषतश्च वेदितव्ये तत्प्रवृत्तेः;

अन्यथाहेतुप्रयोजनविरहे तदयोगात्; न च ब्रह्मणि
 तथाविधवेदनद्वयविषयत्वं परैरिष्यते, जिज्ञासापूर्वकं परी-
 चणमत्रप्रक्रम्यते, तच्च तच्च प्रमाणोपक्षेपेण, प्रमाणञ्च निर्वि-

१० षयञ्च निरूप्यम्, सविषयत्वे तु तद्विषयत्वात् दृश्यत्वमित्यात्व-
 जडत्वादिसोक्तानिष्ठापत्तिः; स्वरूपप्रकाश एव हेतुः फलञ्च
 जिज्ञासाया इति चेन्न; तस्यास्तदुभयसामानाधिकरण्य-
 नियमदृष्टेः, स्वरूपप्रकाशस्य च तदेकाधारताभावात्; अनादेः
 प्रकाशस्य च निरपेक्षहेतुत्वे जिज्ञासानादित्वप्रसङ्गेः; सापेक्षत्वे

१५ यथादर्शनं स्वविषयवेदनापेक्षणात्, प्राक्सिद्धस्य तुच्छत्व-
 कार्यत्वयोरन्यतरप्रसङ्गात्, प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगात्,
 फलत्वे चानादित्वभङ्गात्, उपहितरूपेण वेदनद्वयविषय-
 त्वाञ्जिज्ञासा स्यादिति चेन्न; हेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमे-
 ऽपि फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातात्, भ्रान्तेश्चासम्पाद्यत्वात्

- २० तदर्थै(र्थः) प्रेक्षावतां प्रारम्भः, भ्रान्तिमेव प्रमितिसम्यमानैस्सा
संपाद्येति चेन्न; परीक्षकेभ्योऽपि प्राथमिकभ्रान्तिप्रमालव्यव-
साधिनानेव प्रागल्भ्यप्रसङ्गात्, स्वरूपव्यतिरिक्तं क्वत्तं
मिथ्येति प्रयोजकशिक्षणविरोधाच्च, नित्यभूतेऽपि समाधिवत्
स्वमात्र साक्षिलं वैशद्यमात्रं वा साध्यमिति चेन्न; तथोरपि
- २५ तत्स्वरूपत्वे सिद्धत्वात्; धर्मत्वे सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पबोभात्;
अतिरिक्ताकारप्रकाश एव (च वै) चेद्वैशद्यन्तस्मिन्नप्याकारे
स एव विकल्पः, नित्यस्वसाक्षिणि निरंग्रेनिर्विशेषे च क
इदानीं प्रकाश आकारः, कथञ्च जिज्ञासा; इदं किमिति
वा कथमिति वा सास्यात्, सर्वत्र यथायथं विदिताविदि-
- ३० ताकारभेदो दुस्त्यजः, कृतज्ञावगत्यनवगत्योर्नैष्कल्यनिर्दे-
तुकत्वाभ्यान्तदयोगात्; किं कथमित्यत्र का गतिरिति
चेत्, न, तत्रापि सामान्यतः प्रतीतसमुदायान्तर्गतविशेष-
निर्धारणार्थत्वात्किमादेः, एतेषु किञ्चमित्येव हि तत्रा-
काङ्क्षा; यः पुनर्ज्ञाताज्ञातांशविकल्पेन जिज्ञासास्वरूपमेव
- ३५ खण्डयेत्, स ब्रह्मजिज्ञासामपि जिघांसती(खण्डयेदिति) कः
प्रकृतोपयोगः, द्रष्टा च सा यथालोकमिहापि; अन्यथा-
ऽनारम्भेण शास्त्रोच्छित्तेः, अस्तिहापि सामान्यतः स्वरूपज्ञप्तिः
अध्यासविरोधिरूपेण विशेषतश्च जिज्ञासा, नैवं; निर्विशेषे
सामान्यासिद्धेः, निस्सामान्ये च विशेषायोगात्, कल्पनया
- ४० तदुपपत्तिरिति चेन्न; सामान्यरूपस्य कल्पितत्वे स्वरूपो-
च्छित्तेः, विशेषासंभवाच्च, नञ्चकिञ्चिद्भूतोविशेषतः कश्चित्

सम्, न चक्षुः खराद्यङ्गे कुण्डलादिः, न च “अस्ति ब्रह्मेति
शेद्रेद, कर्मलोकगतोऽभिदु”रिति भावयन्ती युनिः ब्रह्मण-
स्तुभ्योऽर्थोपाशङ्कसेन ; अतएव(वक्रचिन्ता)चित्तवृत्तयामा-

४. अकारभ्रमादिशेषं कुण्डलेति प्रत्युक्तम्, अप्यस्तिद्वान्ताच ;
विशेषकं तु कल्पितत्वे तन्निष्ठासाधुपत्तिकारं, न हि ब्रह्मण्यसद-
पूर्वाकारकत्वात्तर्हि पूर्वकल्पितमिच्छाकारप्रतीत्यर्थं वा शरीर-
कल्पितमेवाकारः कल्पितेति असते, कल्पितकारमिच्छान-
बोधनार्थमिति तु ख्यातं, न तर्हि ब्रह्मणिच्छास्यम्, अपि

५. त्वत्तन्मात्रकारकत्वोक्तिव्यतिरेकः, इतः किञ्चित्ति ज्ञेयं, अति-
शुचं खराद्यङ्गेषु(त्याग) स्वागतं, ब्रह्मण्यत्वेन्यं व्याप्तमेवमिति
कल्पितकारमिति, कल्पितमेवमिच्छासाधुपत्तिकारं तद्वैरिति
ज्ञेयं, न, माश्रयितकल्पनेऽपि तद्वाक्येन अदिष्टेऽप्यभावे तद्वि-
वादेऽपिस्थापनात् ; अथ नन्वस्ये, कल्पितकार मिच्छाल-

६. कुण्डलेति ब्रह्मण्यत्वात्कल्पितमेवमिति तन्निष्ठासाधुपत्ति-
रिति, तदपि यदि सङ्गान्तरुद्धिकोऽप्येवमिति न
निष्ठास्यम् ; अदिष्टेऽप्यस्य अत्यन्ते उचितेयता, किञ्चित्वाले
अतिशयोक्तिव्यतिरेकव्यतिरेकता, तद्विच्छासाधुपत्तिकारं तद्वैरिति,
खराद्यङ्गेषु(त्याग) स्वागतं, ब्रह्मण्यत्वेन्यं व्याप्तमेवमिति

७. अत्यन्तं कल्पितं, अत्यन्तदा कल्पितकारकव्यतिरेकव्यतिरेकः ;
अतिशयोक्तिव्यतिरेकव्यतिरेकता प्राणमि सुखमिति ज्ञेयं (किं)
तदर्थमिच्छासाधुपत्तिकारं, अत्यन्तं कुण्डलेति ब्रह्मण्यत्वात्(त्याग) स्वागतं
परिच्छेदं वा तन्निष्ठासाधुपत्तिकारं, किञ्चित्वाले तद्वैरिति

- वेदितव्यन्तर्हि दुस्यजनेष्कल्यात्, तथा प्रकाशस्य संसारभेषज-
 ६५ त्वानभ्युपगमात्, अन्यथा प्रागेव मुक्तिसिद्धौ किमर्था
 जिज्ञासा, कथञ्चाशुद्धतत्त्वोपदेशिनश्शास्त्रस्य तत्त्वावेदकत्वम्,
 कथन्तरामतत्त्वज्ञानेन भ्रान्तिविलयः ; ननु भुरभ्रभ्रमेण
 दामदवीकरभ्रमनिवृत्तिवत्स्यात् ; न स्यात्, तददेव भ्रान्त्य-
 न्तरस्थितावात्यन्तिकत्वाभिद्धेः ; तद्विस्वापकतत्त्वज्ञानादेरुक्त-
 ७० क्रमेणात्रासम्भवात् ; अहेतुकविनाशादेश्च निरसिष्यमाण-
 लात् । शुद्धन्तर्हि जिज्ञास्यमपि न ते स्यात् ; ज्ञायातस्व-
 रूपस्पर्शानभ्युपगमात्, शाखाचन्द्रन्यायेन स्वरूपस्पर्श इवेति
 मतमिति चेत् ; कथन्तदधीनबोधविषयतामन्तरेण दृष्टान्त-
 दार्ष्टान्तिकयोस्तदुपलक्ष्यत्वम्, तद्विषयत्वे च कथन्तत्प्रयुक्त-
 ७५ दोषातिक्रमः, सोऽपि बोधस्त्ववेद्यत(ता)या भ्रान्तिरसत्यश्चे-
 त्यदोष इति चेत्, विलीनन्तत्त्वावेदकवाक्यैः ; वेद्यमिथ्यात्व-
 मन्तरेण भ्रान्तिवायोगात्, उपलक्षणपर्यावलम्बननैष्कल्याच्च ;
 शुद्धिश्चास्य नित्याऽनित्या वा, आद्ये किमर्थाजिज्ञासा,
 अन्ततस्तस्यास्तादर्थात्, शुद्धताध्ववसायार्थं सा स्यात् न तु
 ८० शुद्धार्थमिति चेन्न, तदध्यवसायेनापि तत्सिद्ध्यर्थेन भवितव्यम्,
 अन्यथा नैष्कल्यात्, आरोपिताशुद्धिनिरसनात् साफल्य-
 मिति चेन्न, आरोपसंभवे नित्यशुद्धयोगात् ; उपरक्तेऽपि
 स्फटिकेशुभ्रत्ववत् (तत्) संभव इति चेन्न, भावानभिज्ञानात्,
 न हि वयमारोप्य(प)दोषत्वेनाशुद्धिं प्रसञ्जयामः, ब्रह्म-
 ८५ खेव कुट्टष्टिक(र्तृक)ल्पितविविध(विपर्यय)दोषदृष्टेरभ्युपगमात्,

- किन्तु भ्रमाद्याधारतया, न तथा स्फटिकस्वयं स्वात्म-
निरागमधस्यति, न च तत्कर्तृकोऽन्यकर्तृको वा रक्तताधा-
सस्तच्छेतिमाख्यशुद्धिविरोधी; इह तु स्वदोषेण ब्रह्मणि
स्वयमेव बंधम्यमाणे कथं भ्रान्त्यादिप्रत्यनीकतामथौ शुद्धि-
८० र्मित्या; भ्रान्तिरपि स्फटिकरागादि(राग)वत्तत्त्वतो नास्तीति
निस्तार इति चेत्, स्थितन्तर्हि विचारनैष्कल्यम्, असत्येव
भ्रान्तिस्मृतौव भातीति तन्निवर्तनम् फलमिति चेत्, न,
तत्त्वभ्रमसत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पे(सति) सद्वितीयत्वानवस्थ-
थोरन्त्यतरापातात्; स्वरूपेण ब्रह्मनभ्राम्यति किन्तु जीवे-
८५ श्वररूपाभ्यामिति चेत्; इत्त एकां व्याहृतिम् परिहर्तुम-
नेकामुपादत्ते; कथमभ्रान्तस्य तस्य तद्भावः; कथं सर्वज्ञोऽपि
भ्राम्यतीति विवचाप्युत्तिष्ठेत; कथञ्च एक आत्मायुगपत्सर्व-
ज्ञमज्ञात्मानमनुसन्दधीत; प्रपञ्चयिष्यते चेत्. उत्तरञ्च
तु नित्यशुद्धत्वश्रुत्यादिविरोधः; किञ्चोभयावधिमत्तयातद-
१०० नित्यत्वम् उत्तरैकावधिमत्तया पूर्वैकावधिमत्तया वा; नाद्यः;
चिवर्गापवर्गथोरैकराश्वप्रसङ्गात्, वैराग्योपदेशादिवैयर्थ्यात्;
अपुनरावृत्ति श्रुत्यादिविरोधाच्च; अत एव न द्वितीयः;
बन्धमोक्षयोर्बुद्धिमताप्रसङ्गात्, शुद्धेरसाध्यत्वेन विचारादि-
नैष्कल्याच्च; द्वितीयस्तु न शुद्धेर्नित्यस्वरूपैक्ये स्यात्; निरव-
१०५ धिकत्वसावधिकत्वयोर्नित्यवैरात्, अतिरेके च स एव
सत्यासत्यविकल्पावतार इति. यद्यप्यसन्मते नित्यशुद्ध
ईश्वरः साध्यशुद्धिः चेन्नञ्च जिज्ञास्येते, तथापि न प्रति-

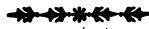
- वन्दीः ईश्वरसङ्कोरसंभ्रमात्, वीचसङ्कोरसंभ्रमाया अपि
 सङ्कोरान्वन्तात् संतुलनात्; उदारसुप्रसन्नगरः परमपुरुषः
 १.१.० खीराधनात्मकास्त्रास्त्रार्थमधीतस्त्रिदशमसुवर्गः प्रयच्छतीति
 तिः प्रसवेनसर्वादा, स चदि. सससेव भ्राम्येत् स्त्राश्रितचा-
 र्थैप्रथिकसुखदीनो वा न तर्हि विज्ञप्स्यः, "खरचपेऽप्य-
 प्रकसे"ति न्यासात्, स्त्राश्रितसर्वज्ञासदि बोधात् तद-
 भावेऽपि तीर्थसिद्धिः तस्य भजनम् स्त्राश्रितिति चेत्;
 १.१.५ कश्चित्तस्य सार्वज्ञादेर्जिनादिभ्यपि सिद्धेऽसादुप्रयत्तिप्रसङ्गात्;
 सर्वेऽपि न तत्कृतिरिति चेत्; अपिचोऽसात्; महा-
 जनप्रतिभङ्गादिप्रोच इति चेत्; सर्वेऽपि सर्वतस्तुष्टव-
 किञ्चिन्तां कृतिदपि प्रसंगस्यिकत्वादिबन्धनसङ्गत्यासिद्धेः,
 प्रसङ्गस्य विज्ञानसदमन्वेषकत्वात्. यत्तु तैर्ष्यदिवदिति,
 १.१.८ तत्तदस्योत्त, सदि तत्तमेवेत् तदुपमन्वेष(तदुपमन्वेषा)प्रसा-
 द्धोऽस्यः न हि क्रियतेऽप्यन्वेषेत् फलतीति नैगमः
 पन्थाः; सङ्कोरान्वयेन नैगमन्विषेदमन्वेषेऽपि विज्ञासा-
 दुपपत्तिर्दृष्ट्या. तदेतद्विज्ञानमन्विषात् तदुपमन्वेषाभिधेय-
 सुभस्यसिद्धं सर्वेषां प्रसूत तस्यैवतत्प्रसूते विवचितत्वमाह
 १.१.९ "तदुपमन्वेषेऽप्यन्वेषेत् तस्यैव तस्यैव विज्ञानस्य" इति ।

इति काचित्कारिकासिंहस्य सर्वतन्वेषतन्वेषस्य
 श्रीमद्वेदप्रमाणस्य वेदान्ताचार्यस्य ज्ञानिषु प्रतद्वन्याम्
 विज्ञानानुपपत्तिवार्ता द्वितीयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

प्रतद्वेषणम्

ऐक्यान्तसमर्थनवादस्तुतीयः ।

चयन्नाः कर्मभागेन खौदादे समधिक्रियः ।

मुक्तिं यद्भवन्मदाहस्तमन्तसुपासहे ॥

विद्यमानस्य च यद्यनविधिनाऽप्यनविधिनासामयुक्तमध्यमं

सत्त्वविश्रितम् (कस्तु) साध्यायविद्ययमिति . रागतो

५ विधिद्वेषेणस्युक्तस्तदर्थविचारोपि कस्तुगोचरः; तद्योसु-

खोचकभासतः तन्तु विधिप्रसङ्गौ सभूत्वज्ञोचः; रागप्रयुक्तौ

तु सन्तु; भावद्रागम् प्रकृत्युपपत्तेः; वैवम् विकल्पसत्त्वात्;

किं प्रकृत्यपि विचारसङ्कोचः किं वाकर्मणिः; प्रकृत्यः पुत्रुपक्ष

चतुर्वर्षिः पुरुषार्थेषु रागसंभवान्, कस्तुस्य भोगसंभवे विरो-

६० धाभावस्य . यन्ति साभयस्यस्यसाध्याविधाः . यस्य तु का-

चित्तोत्तरागः तद्योददेशविचारे का विचिकित्सेति चेत्; यस्य

सोक्तप्रयत्नोपपुत्रमतेर्दितर्गमाचविद्यस्य वेदोदिदेषु चतुर्व्य-

सत्त्वम्, यस्य चात्रक्तिरापदा, तस्य वेतिप्रसङ्गात् . चकृत्तर्ग्या-

वधिकारः खार्धं प्रति प्रकृत्यमौर्मांवेति चेत् कस्तुस्य चिका-

६५ प्रकृत्यमिति . तिस्रस्तु पुरुषार्थस्यः; कस्तुप्रवचनादिसागादपि

कस्तुविचारसङ्कोचः; तेन न प्रकृत्यस्येविचारसङ्कोचः; कर्म-

ज्ञाने च विचारं सङ्कोचयन् कस्तुमौर्मांयकस्य साहुमी-

- मांसकैरपि प्रतिवक्तव्यः, सिद्धेऽपि व्युत्पत्तिसंभवात्, अप्राप्ते
 खतः पुमर्थे च विषयेप्रवृत्त्यनङ्गत्वेपि श्रवणादियोगात्, अर्थ-
२०. ज्ञानस्य खतन्त्रत्वे उपायानुष्ठानशेषत्वेऽपि तदुपयोगि
 सिद्धार्थबाधायोगाच्चेति . कर्मशेषभूतस्यात्मनश्शास्त्रान्तरा-
 द्विचार इति वदतापि शारीरकं शास्त्रैकदेश इति स्त्रीकर्तव्यम्,
 अन्यतस्तदयोगात्, तेनैव दन्तिभुक्तकपित्यन्यायेन निस्सार
 एव वेदान्त इति नास्तिकानां वचनमवधूयते, अस्तु तर्हि
२५. अद्वैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अतिशयितपुरुषार्थप्रतीतौ
 “स्थितेरविन्द” इत्यादि न्यायावतारादिति चेन्न; कर्म-
 विचारस्य कैश्चिदप्यननुष्ठानप्रसङ्गात्; अस्त्विति चेन्न; प्रत्य-
 च्चविरोधात् . अतिशयितपुरुषार्थप्रतीत्यभावात् कस्यचित्तदु-
 पपत्तिरिति चेन्न; तदभावस्तस्य त्रय्यन्तभागानध्ययनाद्वा
३०. तत्सहकारिविरहाद्वा; नाद्यः, विधेः हस्तविषयत्वस्थाप-
 नात् . न द्वितीयः, साङ्गाध्ययनादेव तच्चापि तत्सिद्धेः .
 न हि साङ्गाध्ययनविधेस्तत्रैव सर्पमारः, अन्यत्रापि तत्प्रस-
 ङ्गात्, तथात्वे वाक्शास्त्रारम्भः . तत्सिद्धावयवनादिदुर्वासना-
 (वशा)दाढ्यादप्ये प्रवर्तन्ते कर्ममीमांसका इति चेन्न; तथापि
३५. विविदिषा साधनाधिकारे कर्मणां सत्यत्वस्वीकारात् .
 तथापि तद्विचारशारीरकशेष इति चेत्सिद्धं शास्त्रैक्यम्,
 कर्मस्वरूपादिविचारमन्तरेण विविदिषार्थविनियोगाद्योगात् ;
 वेदनार्थविचारपक्षेऽपि किं पुनः . भवान्तरौयसुक्तविशेष-
 मृदितकषायस्य कस्यचिदयत्नेन विविदिषोत्पत्तौ किं तदर्थ

- ४० (द्वेत्) कर्मविषारेणेति चेन्न, तथैव कस्यचिदत्यन्तद्विदित-
कषायस्य जातिस्मरणदिवत् (रादेः) सिद्धज्ञानतया शारी-
रकेऽप्यनारम्भात्. तदर्हस्य तदारम्भ इति चेत् एवमुभया-
र्हस्य उभयारम्भ इति तुल्यम्, न ह्यनधिकारिणं विधि-
रधिकुरुते; रागोऽपि तथा, न ह्यशक्यनीयमर्थं वेदोऽपि
- ४५ विदधातीति न्यायात्; यदा च यावज्जीवमनुष्ठेयं ज्ञान-
मपवर्गोपाय इति सेत्स्यति, तदा तदुपचयार्थं तदर्थविविदि-
षानुवृत्त्यर्थं वा सत्कर्मणास्त्रित्यानुष्ठेयत्वेन विचारोऽवश्यम्भावी,
न च जन्मान्तरकर्मबलाद्यावज्जीवं विविदिषाश्चादिति नि-
श्चेतुं शक्यम्, प्राक्तनैरद्यतनैर्वा प्रबलेर्विरोधिकर्मभिः तत्प्रति-
- ५० बन्धशङ्कयापि नित्यं सत्कर्मणां सङ्घाद्बलात्, अन्यथा प्राक्तनै-
रेव कर्मभिर्वृष्टिस्थादिति कारीर्यादिकञ्चानुष्ठेयते. न च
नित्यनैमित्तिकविधिर्विविदिषोत्पत्त्यानिवर्तते, वर्णाश्रमादि-
निबन्धनत्वात्तस्य, वर्णाश्रमाद्यभिमाननिवृत्त्या तच्चिद्वृत्ति-
रिति चेत्, केयमभिमाननिवृत्तिः, किन्तुद्गमस्य निवृत्तिः
- ५५ उत स्वसमवेतत्वभ्रमस्य निवृत्तिः, किं वा देशात्मतादात्म्य-
भ्रमस्य निवृत्तिः, अथवा वर्णाश्रमाद्याश्रयः पिण्डसम्बन्ध-
भ्रान्तिनिवृत्तिः, अथवा पिण्डस्यैव निवृत्तिः, नाद्यः,
असिद्धेः, न द्वितीयः, कर्ममीमांसकानामपि पारलौकि-
कात्मविदां वर्णादेस्वसमवेतत्व भ्रमाभावेन कर्मणामधिकार्य-
- ६० भावप्रसङ्गात्, नहि देशात्मभ्रमवन्तन्मतिधर्मोपदेशः. न
द्वितीयः, भ्रमनिवृत्तिर्हि देशातिरिक्तात्मविस्मभौपधिकतया

कारणविक्रमकर्मानुष्ठानयोग्यतामेवावहेदिति कथमेवां सं
निवर्तते . न अतुर्यः, तस्मात्संश्लेषेण भ्रमत्वादिहेः . न
भ्रमः, ब्रह्मविचारस्वायम्भारम्भप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिविरीधाच्च,
१५. धर्मव्यभिचारिण्यभिप्रियवाच्यमविकीर्य इति चेत्, तस्य
कर्मोपकारिण्यभिभवता स्वीकारात्, किञ्च यावता
कर्मोपकारिण्यभिभवत इति अनुषे तावता वेदान्तप्रवणस्यधि-
कारिण्यपि निवर्तते इति ब्रह्ममीमांसेव न स्यात्, न चाय-
मिष्टप्रसङ्गः, तच्च ज्ञानोद्भवतपूर्वभादकथ्युपगमात् . अनु कर्म
७. श्रीमीमांसाया वेदान्तविचारानुपयुक्तत्वात् तथा च संश्लेषक-
माह्यमिति चेत्, अनुपयौगादिहेः, श्रीश्वानुपयोग इति
चेत् उपायोपकीकृतावत्, तथाहि, बाह्यान्तरनिभि-
न्ताप्रमाणाद्यभिरन्तराद्येन प्रमाणाद्यभिरन्तावत्तद्व्युत्पद्युक्तम्,
वेदस्य च षोडशीषी च शुष्णीपसंहार पादः, सप्ततीयाद्य
७. अनुसिद्धिगद्यस्यार्थविकृताः, अस्तुतिश्च वर्षाप्रभादिधर्माणां
विद्यप्रत्युक्तत्वात्प्रत्युक्तत्वादिविनिर्णयनिविद्यते, गतिविनि-
त्याश्च पक्षमिकः क्रमः, ज्ञातो विद्याधिकारविनिर्णय विनि-
वर्तते, अतिहेमादयश्च "तदेव रूपं यदसुखरूपम्" इत्या-
दिषु, अतः कर्मोपकीकृतमित्यपि तद्व्युत्पद्युक्तत्वादिहेः च
८. वेदान्तार्थी विद्यार्थी, अपूर्वास्त्वच कतिपयेत्याद्योः, विद्या-
प्रवणप्रवणादिसंश्लेषेण च ; अथवा "ब्रह्मेति"त्यादिवाक्या-
र्थानुपकीकृतप्रसङ्गात्, न अविदितपदार्थविशेषी वाच्यार्था-
साधी स्यात्, अथादिकल्पनश्च तत्र तत्र क्रियते, तदपि यथा-

- दिखरूपनिर्हण सापेक्षम् . यच्चातिग्रथितपुरुषार्थप्रतीत्या
 ८५ तदर्थी वेदान्तभाग एव प्रवर्ततामिति, तत्रेयमतीतिः
 किमापातसम्भवा, उत निर्णयात्मिका, न प्रथमः, “अपाम
 सोमममृता अभूम, अक्षयं हवै चातुर्मास्यजिनसुसुत-
 भवती”ति कर्मभागेऽप्यक्षयफलापातोपलभ्यात्, ब्रह्मभागेऽपि
 “न प्रेत्य संज्ञास्ती”त्यादिभिरपुरुषार्थापातोपलभ्यात्; ननु
 ९० पूर्वापरवाक्यानुगुण्यात्तेषां स्तुतिमात्रपरत्वम्, अस्य तु
 वाक्यस्य तस्मादेव परमपुरुषार्थ एव तात्पर्यमिति वैषम्य-
 मस्तीति चेत्, किन्तेन, अप्रमितत्वेन विचारनियमस्य-
 त्यनुपकारकत्वात् . न द्वितीयः, मौमांशयाविनातदसिद्धेः;
 तच्चविदुपदेशात् तस्मिद्धिस्तम्भवतीति चेत्, तर्हि ब्रह्म-
 ९५ मौमांशया अप्यनारम्भस्यात्, तदुपदेशत एव ब्रह्मस्वरूप-
 सिद्धेः, तत एव भ्रमनिवृत्तेश्च; अत एकस्यैव पुरुषस्य
 वेदोदितसर्वपुरुषार्थयो(गि)ग्यतामाश्रित्य एकव्याख्येय व्या-
 ख्यानात्मना विंगतिसूत्रमेकंशास्त्रमिति . एतेनार्थप्रयो-
 जनाधिकारिभेदाच्छास्त्रभेद इति निरस्तम्, सामान्यतो
 १०० वेदार्थपुरुषार्थतदर्थित्वरूपेण तेषाम्भेदासिद्धेः, अत्रान्तरार्थ-
 भेदादेश्चास्त्रैकोऽप्यविरोधात्, अन्यथा षड्वाध्यायादिभेदेऽपि
 भिन्नशास्त्रप्रसङ्गात्, न चैवं वेदार्थानुबन्धित्वाविशेषा-
 दिद्याख्यानभेदविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उपकारभेदेन
 तद्भेद व्यवस्थापनात्, अतएव हीतिहासपुराणयोरदूर-
 १०५ विप्रकर्षादेकविद्याख्यानत्वनियमः; न च धर्मशास्त्रस्यैवाच

- महर्षिभिः पृथक्परिसंख्यानम्, तथापि भिन्नकर्तृकयोः कथमेकप्रबन्धत्वमिति चेन्न, एकेनापि कर्त्ताऽनेककार्यारम्भ-दर्शनात्, अनेकैरप्येकरथगोपुरप्राकारादिनिर्माणदर्शनाच्च ; निबन्धनेष्वयं विशेष इति चेन्न, तथाप्येकेन विदुषाऽनेक-
- ११० प्रबन्धकरणदर्शनात्, पाणिनीयवृत्ति कादम्बरौप्रभृतिषु चानेककर्तृकत्वेऽप्येकप्रबन्धत्व सम्प्रतिपत्तेश्च, तत्र कर्तृभेदे किम्प्रमाणमिति चेत्, कर्मब्रह्ममीमांसथोरपि वा किम्, उपदेशपारम्पर्यमिति चेत्तुल्यम् ; अस्तु तर्द्धर्चविरोधात् भेद इति चेत्, कोऽसौ विरोधः, द्वैताद्वैतगोचरत्वमिति चेन्न,
- ११५ तयोरेकनिष्ठत्वादिहे, न हि कर्मकाण्डनिष्पितफलकर-णेतिकर्तव्यतादीनामैक्यम्ब्रह्मैक्यादिविषयेषु वेदान्तैक्यभि-धीयते, तत्सत्यत्वमिथ्यात्वप्रतिपादनाद्विरोध इति चेन्न, वेदान्तभागस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वतात्पर्याभ्युपगमे कर्मभागस्य तत्सत्यत्वप्रतिपादनतात्पर्यादिहेः, सत्यत्वाभावेऽपि हि तदु-
- १२० ऋग्यावहारिकमर्यादया फलकरणभावादिकन्निरूपयितुं श-क्यते, अन्यथा वेदान्तविचारस्यापि प्रमाण तर्कादिभेद-सापेक्षत्वेन खन्याघातप्रसङ्गः. सगुणब्रह्मोपासन तत्फलसादि-चिन्तनमपि शास्त्रान्तरसाध्यं स्यात् ; यदा त्वस्रदुक्त न्यायेन सकलकर्मसमाराध्यमनन्तगुणविभृतिकम्ब्रह्म वेदान्तवेद्यन्तदा
- १२५ तु न विरोधगन्धोऽपि ; निरीश्वरत्व शेषरत्वाभ्यां विरोध इति चेन्न, जैमिनिस्त्वेष्वीश्वरप्रतिषेपादर्शनात्, अर्वाचीन व्याख्याद्वज्जिपितानान्तु अनादरणीयत्वात्, अतएव शेषर-

मीमांसापक्षोऽपि नातीव विच्छिन्नः, परैरगूयते च, देव-
ताकाण्डश्च कर्मकाण्डशेषतया भाव्यकारैः परिगृहीतम्,

- १३० “तदुक्तं सहस्रं” इति तत्रत्यसूत्राणि शोदाहरन्ति. तस्य च
काण्डस्योपसंहारे “अन्तेहरौतर्हर्गनात्” इति देवताका-
ण्डाभ्यर्था “स विष्णुराह हि” इति सर्वदेवताराधनानान्त-
त्यर्थवसानाय तस्य सर्वान्तरात्मत्वेन व्याप्तिश्रुतिपाद्यं “तन्म-
ञ्जेत्याचक्षते तं ब्रह्मेत्याचक्षते” इति तस्यैव वेदान्त
१३५ वेद्यपरब्रह्मलोपशेषेणोपसंहारात्. सामान्यतो विशेषत-
श्चेश्वरः प्रकृत इति तत्रविदां सम्प्रदायः. अतएव कर्म-
काण्डदेवताधिकरणमपि कर्मप्राशस्त्यमात्रपरम्, किमलौ-
किकदेवताविषयादिसमर्थनप्रयासेन, यथाश्रुतकर्मण एव
फलप्रदत्वशक्तिरित्येतावतैवोक्तेन परप्रतिषेधात्, अश्रुत
१४० वेदान्तानाम्प्ररोचनासिद्धेश्च, सहसा च (गूढा) गुह्यार्था-
नामवचनीयत्वात्. एवं सति ब्रह्मकाण्डदेवताधिकरणैकरस्य
सिद्धेश्च, द्रव्यदेवतयोर्द्रव्यवचनीयस्ववर्णनमपि न देवता-
विषयाद्यपारमार्थलिङ्गम्, प्रतीति सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामेव
प्रावृत्तदौर्बल्यसिद्धेः. यद्यपि द्रव्यस्यापि धर्मत्वम्प्ररोचम्,
१४५ अथापि स्वरूपतः प्रत्यक्षतया विशेषोऽस्यैव, एवं सर्वत्रा-
विरोधश्चेश्वरमीमांसायामनुसन्धातव्यः. तथापि “मध्वा-
द्विष्वसम्भवादनधिकारश्चैमिनिः, धर्मश्चैमिनिरत एव,
शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः, परामर्श-
श्चैमिनिरशोदनाच्चापवदतिष्ठ, परश्चैमिनिर्मुख्यत्वात्,

- १५० ब्राह्मणेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः, भावञ्जैमिनिर्विकल्पा-
मननात्," इति सूत्रेषु जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षत्वोपपाद-
नात् विरोधस्तिद्ध इति चेन्न, अत्यल्पतराप्रधानार्थविवा-
दस्य प्रधानभेदकलाभावात्, अतएव हि शास्त्रेषु
वार्तिकावतारः, किम्पूर्वकृतप्रासादखण्डे विषमांशप-
- १५५ नयनेन शेषनिर्माणे तदैक्यस्ति, अतः प्रतिसंस्कारे-
णाचापि सन्धानम्. यद्वा वैभवोक्तेषु तत्त्वभ्रमो मन्दधि-
यास्माद्भूदिति तदनुवादप्रतिषेधौ, "तदुक्तन्तदुक्त"मिति
जैमिनिपरिग्रह एव बह्व्यो दृश्यते, विशेषतश्च, "साक्षा-
द्यविरोधञ्जैमिनिः, सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्श-
- १६० यति, अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैव-
मेके, तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपा-
भावेभ्यः," इति सूत्रेषु भगवता बादरायणेन स्थाभिमतार्थ-
स्थापनाय जैमिनिस्त्वनास्त्वैवोपात्तः. स च भगवान् जैमिनिः
"श्रौत्यत्तिकस्य शब्दस्थार्थेन सम्बन्धः तस्य ज्ञानमुपदेशो-
- १६५ ऽव्यतिरेकस्यार्थेऽनुपपत्तये तत्प्रमाणम्बादरायणस्थानपेक्षत्वात्"
इति खोक्तार्थं सम्(प्रति)पत्तये स्वाचार्यम्बादरायणमेव
पुरस्कारोति, जैमिनेर्बादरायणशिष्यत्वञ्च महाभारतादिषु
प्रसिद्धम्, "सुमन्तुञ्जैमिनिमैत्रं वैशम्पायनमेव च" इत्या-
दिना; नन्वच व्यासस्य शिष्यो जैमिनिरित्युक्तम्, सत्यम्,
१७० व्यास एवाच बादरायणः, "द्वीपे बदरिकाभिन्ने बादरा-
यणमच्युतम् । पराशरात्मत्यवतीपुत्रेभ्ये परन्तपम्" ॥ इति

हि स्मर्यते . व्यासव्यतिरिक्तेषु बादरायणसञ्ज्ञा प्रयुक्तेति चेत्तथापि, “तपो विशिष्टादपि वै वसिष्ठान्मुनिसत्तमात् । मन्ये(श्रे)ज्येष्ठतमन्वाद्यरहस्य ज्ञानवेदन” इति रहस्यतमार्थ-

१७५ ज्ञापकत्वेन प्रसिद्धिप्रकर्षादेः सम्प्रदायादत्र व्यास एव स्वीक्रियते; अतएव हि युष्मद्भूमिकामाश्रिता वाचस्पति-

प्रकृतयोऽपि व्यासमेव ब्रह्मसूत्रकृतमाचख्युः, येषु च सूत्रेषु पूर्वपक्षतया जैमिनिमतमुक्तम् शरीरक्रे, तेष्वपि देवता-सङ्गावः परब्रह्मसङ्गावो मुक्तस्य परब्रह्मसाम्यापत्तिर्विघ्नहा-

१८० दिषङ्गावस्य प्रतीयते, तदपि च तत्प्रणीतकर्मकाण्डदेवता-धिकरणादेरन्यपरत्वं स्थिरीकरोति; न च्छर्वाचीनवज्रै-मिनिहृदयानभिज्ञस्तदाचार्योबादरायणः, अतः परस्पर-सम्यक्त्या कार्यान्तरेष्विवाचापि यथाशकरणमपि युक्तम् . तदेतदखिलमभिप्रेत्योक्तभगवता बोधाद्यनेन, “संहितमेत-

१८५ शरीरकश्चैमिनीयेन षोडशसूत्रेणेति शस्त्रैकत्वसिद्धिः” इति, तदेतदुपादायव्यस्तृणीत च भाव्यकारः. नन्वेतावतापि कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्ये प्रबन्धैक्ये वा किञ्चिन्मात्रमुप-न्यस्तमिति चेत्, किंवा कर्मकाण्डद्वादशाध्याय्यादौ शरीरकचतुरध्याय्याश्च प्रत्येकमैकशास्त्र्ये तथा निर्णीतम्,

१८० क्रमविशेषनियामकसङ्गतिविशेषविशिष्टाविरुद्धावान्तरार्थ-शास्त्रान्तरव्यावृत्तासाधारणोपकारार्थं सप्रकारैकप्रधा-नार्थत्वमिति चेत्, इदन्तु किञ्चिन्मात्रमिति निपुणोभूत्वा तमेव निरूपय, त्यज वा सर्वचैक्यम् . तस्मात् “अथातो

धर्मविज्ञासा” इत्यारभ्य “अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिश-
 १८५ ब्दात्” इत्येवमन्तर्द्धर्मदेवतापरदेवतागोचरतया विभक्त-
 काण्डत्रयं विंशतिसंख्यमेकं ग्राह्यमिति . तदिदम् “मी-
 मांसाग्राह्यम्” इत्यादिना भाष्येण दर्शितमिति .

इति श्रीकवितार्किकशिंहस्य सर्वतन्त्रज्ञतन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां
 एकग्राह्यसमर्थनवादसूचीतयः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

— — —

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणायाम्

अविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थः ।

विधिचस्तैर्यत्तत्कथितमविधेयश्रुतिपथै-
र्विधत्ते दुःखाब्धेर्विलयमविधेयामतिरिति ।
तदुद्भूयोपायभगवदुपसन्तिअथयते
नमस्यामस्थामो यतिपरिवृष्टाय प्रतिकल्पम् ॥

- ५ यदेतद्भ्रान्तजनजल्पितम्, समूहस्य संसारस्य संविन्मात्रे
परस्मिन् ब्रह्मण्यारोपितत्वादस्त्रीककल्पधौतादेरिवाधिष्ठा-
नयायात्याश्रवसायादेवविज्ञयः, न पुनः कर्मणोपासनेन
वा विहितेनादृष्टद्वारा; आहुतस्य “मणिमन्त्रौषधादिभ्यो
दृष्टघातादिनापि वा । क्रियते नैव केनापि माया-
कुण्डलिखण्डनम्” इति, यत्पुन(इत्यन्तान्) बन्धन्यमाणान्
प्रतिभिव्ययते, तदपि तत्रानारोपितत्वाभिमतदोषविशेष
मोक्षणायैव, न पुनस्तदधीनधीविशेषमाचक्षिद्ध मिथ्यापदार्थं
निवर्तनाय, दोषे तु ग्रमसुपेयुषि खरसवाहितत्वज्ञानादेव
तन्निवृत्तिः, अत्राप्याहुः “भ्रान्तभेषजनिर्माणभ्रान्तिरूप-
ग्रान्तये । किन्तु भ्रान्तिनिदानस्य दोषस्यैवोपग्रान्तये” इति,
नचात्रापि दोषनिवारणाय वैधापेचानुप्रवेशः, दोषस्याप्यत्र

१५

दृष्ट्वाभाषाधीनसिद्धितया मिथ्यात्वाविशेषेण एकहेतुयैव
तत्त्वज्ञानेन निवार्यत्वात्, ततश्च,

- विश्वमिथ्यात्वविज्ञान(कक्षा)कुचिनिचेपभक्षितः । नापे-
२० चते पुनर्दोषः कर्माद्यन्तात्मबाध(न)कम् ॥ शौकिकस्य तु
दोषस्य व्यावहारिकव्यवस्था(न)नातिक्रमाङ्गेषणाद्यवकाशः,
यद्यप्यविद्यायामपि साधमाना, तथापि तथाविधत्व-
प्रबोधनाय प्रवृत्तत्वादाकाशस्य तावतैवतन्निवृत्त्युपपत्तिः, न च
ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यम्, अत एव द्रष्टव्य इत्यपि
२५ फलानुवाद इति निरूपेषुः, तदर्थतया च न श्रवणादि-
विधिनैरर्थक्यम्, तादर्थ्यस्य प्रतिबन्धकभेदवासनानिरसन-
द्वारेण, तस्यास्य प्रतिबन्धकत्वमसम्भावनाविपरौतसम्भावना-
स्थितिविचेपहेतुत्वात्, “ब्रह्मवेद” इत्यादौ च ज्ञान-
मात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते, नचास्य वाक्यतः सिद्धस्यैव
३० ज्ञानस्य विधेयत्वसम्भवः, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति हि न्या-
यविदः. यत्तुनाथं सर्प इति बुध्यस्तेत्यादौ भ्रमनिवृत्त्यर्थं
ज्ञानविधिवद्दृश्यते, तथापि नाथं सर्प इत्येतावतैव सिद्धं
ज्ञानं, विश्वम्भ्रमभिसन्धाय विधेयवदनूद्यते, यदि च नाथं
सर्प इत्येतावता भ्रमो न निवर्तते, तदा जानीहीति
३५ परशक्तविधानेऽपि कथन्तन्निवृत्तिः, अतः, “तत्त्वमसि”
इत्याद्युपदेशात्सोऽहमित्यादिरूपेण विवर्तमानयाधिधैव
विशुद्धाधिष्ठाननिष्ठया समूहभेद भ्रमोन्मूलनमिति .

अत्रब्रूमः, सिद्धेविश्वस्यमिथ्यात्वे धीमात्रान्तन्निवर्तनम् ।

तदेव न घटेतेति यथावदभिधास्यते ॥ यन्तु लौकिकदोष-

४० स्याद्विद्यायाश्च मिथ्यात्वाविशेषेऽपि व्यावहारिकव्यवस्थया
वैषम्यमुक्तम् तदपि न, मिथ्याभूतानामपि काचा(कामला)-
दिदोषाणां ज्ञानेतरनिवर्त्यत्वे दृष्टे सत्यविद्यायामपि तद्वि-
रोधात् . अस्त्वविरोधः, तथापि प्रयोजकोपदेशजन्यज्ञाना-
देव तन्निवृत्त्युपपत्तेः हेतुन्तरपरिग्रहे कल्पना गौरवमिति

४५ चेन्न ; श्रुते तदभावात्, तत्परिग्रह एव तत्प्रसङ्गाच्च,
न हि श्रुतहानत्र्याय्यम् . ये च ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्व-
स्मिथ्येति प्रयोजकज्ञानवन्तः, तेऽपि चचुरादिगततिमिरा-
दिदोषनाशाय प्रतिभटभङ्गाय च भेषजशस्त्रादीन् प्रयुञ्जाना
दृश्यन्ते, न पुनर्मिथ्यात्वाध्यवसायमहाभेषजस्यमाणयन्तो

५० जोषमासते .

आहुञ्च, “मायावादिमतस्याश्च महारोगेण (दूषि)
पौडिताः । मञ्जेशयानादृश्यन्ते किञ्च भेषजकाङ्क्षिणः ॥”

इति, तस्माद्विद्यायामपि मिथ्यात्वाध्यवसायस्य प्रयोजको-
पदेशवशात्सिद्धावपि दोषान्तरवदेव ज्ञानेतरहेतुनिवर्त्यत्वा-

५५ विरोधान्तर्दर्थं कर्माङ्गोपासनविधानं नानुपपन्नम्, उक्तञ्च
वरदराजाचार्यैः, “यथा हरीतकीखादः क्रियते दोषग्रान्तये ।

तदद्दुरित ग्रान्थर्थङ्क्रियतां हरिकीर्तनम् ॥” इति . यत्तूक्तम्

न ज्ञानं स्वरूपेण विधातुं शक्यमिति, तत्किं ज्ञानस्याभाव्य-
रूपतया, उताभावार्थतया, यदा साक्षात्प्रत्यक्षविषयत्वा-

६० भावात्, अथवा साक्षात्पुरुषव्यापारत्वाभावात्, उत सांग्रभाव-

मानुप्रवेशविरहात्, अन्यस्माद्वा कुतश्चिदिति ; न प्रथमः, भवत्यचे वृत्तिरूपस्य परपचे त्वात्मविशेषगुणस्य अस्मत्पचे तु तदवस्थाविशेषरूपस्य करणाधीनतया भाव्यत्वसिद्धेः .

आहुश्च “कादाचित्कस्वभावस्य भाव्यत्वङ्गेन वार्यते ।

- ६५ तस्याकारणजन्यत्वे चार्वाकमतचर्चणम् ॥” इति ; न द्वितीयः, “ज्ञा अवबोधन” इति भावार्थतयैव पाणिनीय स्मरणात्, आत्मस्वरूपभूतज्ञानस्य तु विधानप्रसङ्गाभावात् ; न तृतीयः, प्रथमस्याविधेयत्वप्रसङ्गात्, लोके हि स्वाभिमतकार्यार्थम्वयतेतेति प्रथमविषयविधानदर्शनात् ; न चतुर्थः, भावार्था-
- ७० न्तराणामप्यविधेयत्वप्रसङ्गात् ; न पञ्चमः, यद्यप्य इत्यादौ यागादेरिव द्रष्टव्य इत्यादौ दर्शनस्यापि तदनुप्रवेशे विरोधाभावात् ; नापि षष्ठः ; ज्ञानविधि विरोधिनः कस्यचिदन्वयापि कुतश्चिद्विद्यभावात् ; किञ्च यदि ज्ञानस्य विधेयङ्गयन्तर्हि यागादिविधिरपि न भज्येत, यागोऽपि हि
- ७५ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मा बुद्धिविशेष एव, एवञ्च द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनिबुद्धिविशेषरूपस्य मानसग्रहादेः कथं विधेयतेष्यते, कथं वा मनस्यिताद्यग्नीनन्दृष्टिरूपाणान्तत्त्वविषयाणाञ्चोपासनानां विधेयत्वमिष्यते, कथञ्च दर्शनार्थतयापि अवणमनननिदिध्यासनानि विधेयानौच्छसि, तान्यपि
- ८० ज्ञानविशेषरूपाण्येव ; ननु न तानि ज्ञानरूपाणि, अपि तु तदर्थव्यापाररूपाणीति चेत् तन्न, तदर्थत्वे सत्यपि तेषामपि स्वरूपस्य ज्ञानरूपत्वात्, अवणं हि नाम तत्त्वदर्शन

आचार्याद्याययुक्तार्थं प्रहृषम्, मननमपि तथा एवमेवैत-
दिति युक्तिः प्रतिष्ठापनरूपो व्यवसायः, ध्यानमपि
८५ अनवरतभावनात्मकस्मृतिसन्तानः ; तदेवमेषां ज्ञानभूता-
नामेव यदि विधेयत्वमिष्येत, कथं द्रष्टव्य इत्यत्र दर्शनस्य
विधेयत्वमेव्यते,

तथाच, विष्णुर्यष्टव्य इत्यादौ विधिबाधनदर्शनात् ।
सर्वत्र स्याच्च तद्बाधो दर्शने वा न बाधनम् ॥ अथच
९० ध्यानफलतया दर्शनमनूद्यत इति मन्यसे, तदा मनन-
ध्यानयोरपि पूर्वपूर्वफलतयाऽनुवाद इति किञ्च कल्प-
यसि ; अस्त्वेवमिति चेन्न, “फलोपकार्यङ्गतया श्रवणादि-
चयविधि”रिति युष्माभिः प्रतिपादनात्, तथाचैकैव
विधेयत्वमनुवाद्यत्वञ्चेति विरोधः, न हि विरुद्धं त्रिक-
९५ दयापत्तिरनुमन्यते तान्त्रिकैः,

उक्तं हि “उद्देशेनानुवादेन प्राधान्येन समन्वितम् ।
उपादानं विधानं वा गुणत्वञ्चैव दृश्यते” ॥ इति ; “उपस्थिते-
ऽतस्तद्वचनात्” इति सूत्रोक्तन्यायेनोपासनस्य सांसारिक-
फलोत्तीर्णं प्राकरणिकस्वरूपाविर्भावपूर्वकनिरतिग्रथानन्द-
१०० ब्रह्मानुभवाख्ये फले सति द्रष्टव्य इत्यत्र निष्कारणविधि-
भङ्गप्रयासेन दर्शनस्य फलत्वङ्किमर्थङ्कल्यते, नियोगसाध्यत्वे
मोक्षस्थानित्यत्वप्रसङ्गादिति चेन्न, मोक्षशब्देन दुःखध्वंस-
विवक्षायां साध्यत्वेऽपि नित्यलोपपत्तेः, प्रायश्चित्तधर्मसाध्य-
पापध्वंसवच्च, न च दुःखप्रध्वंसो मोक्षः, किन्तु दुःख-

- १०५ हेतुसर्वकर्मध्वंसः, दुःखस्य क्षणिकत्वेन स्वयमेव विना-
 ग्रात्, पुनर्दुःखानुत्पत्तिविवक्षायां न स्वाध्यायान्तरात् प्रस-
 च्चकाभावः, ब्रह्मस्वरूपविवक्षायामपि तेनैव दत्तोत्तर-
 त्वम्, न ज्ञानादिभिर्ब्रह्मज्ञोपायसाध्यमित्यनुत्पत्तो ब्रवीति,
 स्वरूपाविर्भाव विवक्षायामपि नियोगविशेषादत्यन्तनिवृत्ते
- ११० प्रतिबन्धे स्वरूपमात्राधीनस्य स्वरूपाविर्भावस्य स्वरूपव-
 क्षित्यत्वात् पुनः प्रतिबन्धाभावाच्चानिवर्त्यत्वमुपपद्यते . ननु
 यद्युपासनविधेः फलतया मोक्षः स्वीक्रियते तर्हि अवण-
 मननदर्शनविधीनां किम्फलमिति चेन्न, श्रोतव्यो मन्त्रव्य
 इत्यनयोर्विधित्वाभावात्, द्रष्टव्य इत्यस्य तु पृथग्विधित्वा-
- ११५ भावात्, निदिध्यासनापरपर्यायमुपासनमेव दर्शनरूपन्तस्मि-
 न्वाक्ये विधेयम् ; तथा हि, अवणन्तावत् साङ्ग सग्नि-
 रस्क स्नाध्यायाध्ययनजनितापातप्रतीतिविदितपुरुषार्थतत्सा-
 धननिर्णयार्थिनः पुरुषस्य रागत एव सिद्धमिति न तत्र
 विध्यपेक्षा, अवणप्रतिष्ठार्थत्वात्मनस्य तदपि तत एव सिद्ध-
- १२० मिति न तत्रापि, अतो यथावस्थितवाक्यार्थाध्यवसायस्य
 ध्यानोपकारकत्वात् तस्मिन्कथोऽवणमननयोरिहानुवाद
 एव, ध्यानस्वप्नत्वादिधेयमेव ; यद्यपि साच विषयस्थानु-
 कूलत्वात्तस्मिन्नेऽपि रागस्मृभवति, तथापि तत्तद्गुण-
 विशेषविशिष्टस्याहरहरनुवर्तनौयस्य साङ्गस्य तस्य फल-
- १२५ साधनत्वधियमन्तरेण तथाविधविशिष्टानुष्ठानस्य रागप्राप्त-
 त्वन्न सम्भवति, सा च धीशोदनयैव, तन्मूलस्य रागो यागादि-

- अपि समानो विधेरपेक्षितश्चेति न दोषः . ननु यदि ध्यानोपकारकतया श्रवणमननयोरनुवादस्तिर्हि द्रष्टव्य इत्येव विधिरस्तु, ध्यानन्तु तदुपकारकत्वेन सिद्धत्वाच्छ्रवणादिव-
- १३० दनूद्यत इति कल्प्यमिति चेन्न, ध्यानस्य दर्शनोपकारक-
त्वद्धिमदृष्टद्वारा उत दृष्टद्वारा, न पूर्वः, तस्य चोदना-
मन्तरेणासिद्धेः, उत्तरत्रापि दर्शनशब्देन किञ्चानुषं ज्ञानं
विवक्षितम्, उत प्रत्यक्षमात्रम्, यदा प्रत्यक्षसमानाकार-
मिति, आद्ये “न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु
१३५ विशुद्धेन” इत्यादिश्रुतिविरोधः, द्वितीयेऽपि किं सौकि-
कप्रत्यक्षम्, उत योगि प्रत्यक्षम्, पूर्वत्र ध्यानस्य सौकिक-
प्रत्यक्षजनकतायामन्वयव्यतिरेकाद्यभावेन अदृष्टद्वारा तस्मि-
द्धौ तत्रापि चिन्तापशुफलत्वादाविव विध्यपेक्षैव, भावना-
बलजन्तु प्रत्यक्षज्ञाभ्युपगच्छामः, तस्य च “दृचे दृचे च
१४० पश्चामौ”त्यादिवत् भ्रान्तौ स्थिति वैशद्यमात्रे वा पर्यव-
सानात्, न भ्रान्तिरनङ्गीकारात्, नापि स्थिति वैशद्यमस-
त्पञ्चाङ्गीकारप्रसङ्गात्, इत(उत्तर)त्र तु योगिप्रत्यक्षस्य
प्रकृष्टादृष्टजन्यत्वात् तन्मूलविध्यपेक्षायास्मिदिध्यासितव्य इत्य-
यमेवात्र विधिरङ्गीकार्यः, तृतीये तु द्रष्टव्य इत्यनेन
१४५ ध्यानस्यैव वैशद्यलक्षणविशेषविधानमिति तदेव सामान्यतो
निदिध्यासितव्य इत्युच्यत इति वैशद्यविशिष्टध्यानसिद्धौ
ध्यानदर्शनयोस्माध्यसाधनभावाभावात् कथन्दर्शनार्थतया
ध्यानानुवादः ; नन्वेवमस्तु ध्यानस्य विधेयता, दर्शनन्तु

- योगिप्रत्यक्षात्मकमृथम्विधेयमिति किञ्चाङ्गीक्रियते, पृथक्-
- १५० फलनिर्देशाभावादिति न वक्तव्यं, मोक्षार्थतया विधेयस्य दर्शनस्य प्रधानत्वे तन्निर्वर्तकतया ध्यानस्यापि विधाने पृथक्फलनैरपेक्ष्यात्, प्रधानवाक्यार्थैक्योपपत्तेश्च ; अन्यथा दर्शनशब्दस्य मुख्यार्थभङ्गश्चेति चेत्, मैवम्, “ध्रुवा स्थितिः, स्थितिलम्बे सर्वगन्धीनां विप्रमोक्षः” इति क्वचिद्भ्रुवानु
- १५५ स्थितेः साक्षात्सर्वगन्धिनिमोक्षहेतुत्वं श्रूयते स्थितिलम्ब इति सप्तम्या, क्वचित्तु, “भिद्यते हृदयगन्धिः क्षिद्यन्ते सर्व-संग्रथाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥” इति दर्शनस्य तथैव फलसाधनत्वं श्रूयते, अनयोर्न तावदेकफलसाधनयोर्विकल्पः, गुरुलघुविकल्पायोगात्, अधि-
- १६० कारिभेदेन व्यवस्थितविकल्पकल्पनायामतिगौरवम्, विकल्पकल्पना तद्भावस्थाकल्पना चेति, किञ्च विकल्पस्य प्रयोग-चयेण प्रामाण्यत्यागाप्रामाण्यस्वीकारत्यक्तप्रामाण्यस्वीकार-स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागावृत्तिरूपाष्टदोषदुष्टत्वादन्याय्यत्वमेव, नापि समुच्चयः, यौगपद्यस्याशक्यत्वात्, क्रमे-
- १६५ ऽप्युपकार्योपकारकयोरुपकार्यस्य फलहेतोरङ्गिनः स्वाङ्गेन सहसमुच्चयायोगात्, न च क्रमिकयोरपि दर्शपूर्णमासयोरिव ध्रुवानुस्थिति दर्शनयोरेकङ्करणत्वम्, तदुपस्थापकश्रुत्याद्यभावात्, न चाङ्गभूतायान्ध्रुवानुस्थितावङ्गिनो दर्शनस्यैव फलङ्गीर्त्यत इति न विरोध इति वाच्यम्,
- १७० अङ्गाङ्गिभावस्याद्याप्यनिश्चितत्वात्, दृष्टद्वारस्यासिद्धेः, अदृष्ट-

- द्वारकल्पने गौरवात्, स्वतः प्रतीयमानार्थभङ्गे च श्रुत-
 हानिदोषात्, न चात्र प्रजापतिवाक्यनयः, भूयसाद्याय-
 विरोधात्, “द्वैधे बहूनां वचनम्” इति तान्त्रिकाः,
 भूयांसि हि वाक्यानि ध्यानोपासनादिशब्दैः भ्रुवानुस्मृति-
 १७५ मेव मोक्षसाधनमभिदधति, न केवलं श्रुतिरेव, स्मृतीति-
 हासपुराणसर्वोत्तरतन्त्रयोगशास्त्रास्त्रापि, दर्शनन्वत्पवा-
 क्यावहितम्, एवमीश्वरोपासनस्यैव भूयोभिर्वाक्यैर्मोक्षसाधन-
 त्वावसायात् तदन्यनिषेध श्रुतिसामर्थ्यात् काचित्क जीवोपा-
 सनानाम्मोक्षसाधनतया श्रुतानां यथा लिङ्गञ्जीवविशिष्ट-
 १८० परमात्मविषयतया अङ्गतया वा निर्वाहः, अत्र तु न
 तथेति विशेषः, अतः परिशेषात् भ्रुवानुस्मृतिदर्शनयो-
 रैक्य एव पर्यवसानम्, विस्तृतसैतज्ञात्थ एव, ऋगपशुन्यायेन
 वेदनध्यानादिशब्दानामुत्तरोत्तरं विश्रान्ति प्रतिपादनात् ;
 एवं स्थिते स्मृतिदर्शनशब्दयोर्मुख्यैकार्थसम्भवे कस्य चिदौ-
 १८५ पचारिकत्वमवशाश्रयणीयमिति सावधारिते स्मृतिशब्देन
 प्रत्यक्षज्ञानस्योपचारेऽतिशयासिद्धेः दर्शनशब्देन तु स्मृते-
 रूपचारे प्रत्यक्षसमानाकारतारूपवैश्यातिशय (लक्षणविशेष)
 सिद्धेः दर्शनशब्देन विशदतमाभ्रुवानुस्मृति(रेववि) विवक्षि-
 तेत्यङ्गीक्रियते, अतोऽत्रापि निदिध्यासितव्य इति भ्रुवानु-
 १९० स्मृतिविधानात् द्रष्टव्य इत्येतदपि तद्विशेषसमर्पकमिति ;
 तेन “स्मृतिलक्ष्णे सर्वघन्थीनां विप्रमोक्षः”, “तस्मिन्दृष्टे
 परावरे” इत्यत्रऋगपशुन्यायनिर्णीतोऽर्थः एकस्मिन्नपि

वाक्ये निदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इत्यनयोरप्याश्रीयत इति न विरोधः; न च तत्रप्रत्ययद्वयविरोधः, “अग्रये पथि- १८५ कृते” इत्यादिषु एक(विषय)विधेयत्वे चतुर्थी द्वयवद-विरोधात्. एवं स्थिते यदि वाक्यार्थज्ञानस्य मोक्षोपायता तदोपासनादिविधिनैरर्थक्यन्दुष्परिहरम्, शब्दजन्यप्रत्य-चवाद्सु परिहरिष्यते. यत्तु वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ प्रति-बन्धकभेदवासना निरासद्वारेण श्रवणमननिदिध्यासना- २०० नाशुपकारकत्वमुक्तम्, तदपि हास्यम्, वाक्यस्थाकाङ्क्षायोग्य-तासन्निधिपरामर्शमन्तरेणापेक्षणीयान्तराभावात्, सत्यान्तु सामर्थ्यां (वाक्यार्थ)ज्ञानानुपत्त्यनुपपत्तेः; न च प्रति-बन्धकमपि सामर्थ्यवैकल्यपर्यवसितम्, (अतस्तन्निवृत्त्यैव सामर्थ्यपूर्तिरिति वाच्यम्,) यथाऽः, “प्रतिबन्धोऽपि(वि) २०५ सामर्थ्यो तद्धेतुः(ः) प्रतिबन्धकः।” इति, विपरीतवासनायाः प्रतिबन्धकत्वस्यैवासिद्धेः, सत्यामपि विपरीतसर्पादिवासना-यामाप्तोपदेशलिङ्गादिभिः सर्पादिबाधकन्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते, अतएवासम्भावनाविपरीतसम्भावनास्थित्तविशेषद्वारा भेद-वासनायाः प्रतिबन्धकत्वमित्येतदपि निरस्तम्; यदि २१० च भेदवासनानिरसनद्वारेणाद्वैतवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिरिष्यते, तदा न कदाचिदपि तदुत्पत्तिस्तेष्यति,

उक्तं हि, “यावच्छरीरपातं हि किञ्च वर्तेत वासना । तन्निवृत्तौ कथम्युंसामुन्मूलन निमूलने॥” इति. किञ्चानादिकासोपशितानां पटुतरप्रत्ययाभ्यासादरेर्दृढतरनि-

हरिः ओम् ।

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

शतदूषणीव्याख्यानम्

षण्डमाहृतः ।

ब्रह्मशब्दवृत्तिनिरूपणं नामप्रथमस्कन्धः ।

विश्वमिभ्रतिवोर्यखण्डितमहादैत्ये समस्तात्मनि
व्योतिर्मण्डलभासितचिभुवने सर्वं स्ततो द्रष्टरि ।
असु श्रीनृहरौ स्तभीतिविहितस्त्राज्ञानिलार्कानले
श्रीमत्याश्रितमृत्युभङ्गचतुरे धीर्मे सदा ब्रह्मणि ॥

- ५ प्रायश्चादयितुं विमलजनतानानापराधघ्नतां
वात्सल्यैकवशं देन कुहनानिद्रां दधदर्शना ।
धात्वा सङ्घसुतान्तरालपुलिनं रङ्गेशयङ्गाग्रयत्
लक्ष्मीभूमिनिषेव्यमाणचरणं तत्त्वं परब्रह्महे ॥
- १० पद्मावीरुदुपाश्रयस्तवकितस्मृगूषणास्त्रामरेः
भास्वत्याश्रधराङ्घ्रिपङ्कवधरो दोस्कन्धविभ्राजितः ।
भक्तानां फलितोऽर्थितैर्मरकतश्यामत्विषा पचसो
भद्रायासु मुकुन्दकल्पविटपी शेषाद्रिसङ्गी स नः ॥

नापन्नाय तटित्वते कमलयानित्यानपायर्द्धये
भक्तानामभिलाषपूरमखिलाग्तुसंवर्षुकायार्थितान् ।

१५ वेतण्डाचलशृङ्गवृद्धिवपुषे भव्याय कृष्णात्मने
जीमूताय चतुर्मुखाध्वरफलीभृताय तस्मै नमः ॥

चरणयुगलमेव यथा सन्ध्या
धनमनपायि सुनिर्वृता महान्तः ।
दृणमिव विजडः पुरान्यदर्धान्

२० श्रवतु स माण्डिकाधराधरेन्द्रः ॥
सौदन्तीनां श्रुतिपरिषदां साधुतत्त्वावबोधे
पीडां सुन्यकुमतिकक्षितां भाव्यपीयूषवर्षैः ।
विश्वभाषे हरिमभिसुखं सत्यकामं वितम्बम्
षाचादस्मान्मतिपरिवृद्धश्रेयसानेकसूतिः ॥

२५ तुरगवदनतेजो हंदिताश्चर्यशक्तिः
कविकचकम्बुगेन्द्रसुर्वतम्बसूतन्त्रः ।
अयति गुरुरबाधां वेदपूडार्थसंज्ञाम्
अमितरजनसम्वां लभितो रङ्गभर्षा ॥
अव्याजसौहृदमशेषजनेषु साक्षात्

३० नारायणो नरवपुर्गुह्रित्यूषीणाम् ।
वाचं समर्थयितुमच्युतमेव जातं
श्रीश्रीनिवासगुरुवेषमहं भजामि ॥

वेदान्तार्थान्तिभावं भवदुदितपरं कृत्स्नशोनेसरोऽर्चं
वक्तुं बोद्धुं च भेको न हि जलधिगतोऽप्यस्य पारं कमेत ।

३ ५ आज्ञानाद्वाक्रियायान्तदपि गिरसि मे विभ्रतोऽध्यास्वमेधां
सूक्ष्मार्थैश्चादधानस्त्वमसुपकरणैः श्रीनिवासार्थं चेतः ॥

क वेदान्तार्थः क च युनरहं काश्च धिषणा
परिच्छेदातीता क मम मतिरेषात्पविषया ।

क गम्भीरा तद्गीः क मम पृथुकानामिव वचः

४ ० परन्तद्गन्धिमां त्वरक्षति गिरान्तस्य विवृतौ ॥

चिकीर्षितस्य गन्धस्य कुट्टिजगोद्भाविताचित्तान्धतमसविध्वं-
सनार्थत्वात्तस्य च तत्त्वज्ञानद्वारकत्वात्तत्त्वज्ञानस्य च भगवत्प्र-
सादाधीनतया तेन विना स्वगन्धेनाप्युत्पादयितुमशक्यत्वाच्छा-
स्त्रानुजिष्टव्या तेषु तत्त्वज्ञानोत्पादनद्वारा कुट्टिजगन्धुचि-

४ ५ तान्धतमसविध्वंसनं भगवन्तं प्रार्थयते समाहार इति,
जगदुष्चीवनाय भगवता स्वयमेव वेदस्य प्रवर्त्तिनत्वात् तस्याध्य-
तत्त्वज्ञानहेतुभूतः प्रसादः स्वप्रार्थनया भगवतो युज्यत एवे-
त्यभिप्रायेण समाहार इत्यादिविशेषणानि, इत्यवदगोदीरि-
तास्सर्वे शब्दा हलहलत्वेन विवचिताः, तदेकदेशास्सामादय

५ ० इति भावः, सामशब्दो गीतिविशेषवचनः “गीतिषु
सःमाख्ये”तिजैभिनिना सूचितत्वात्, अतस्सामाधिकरणभूतो
वेदस्सामवेद इति व्यवह्रियते; एवञ्च सामवेदस्य सामनि-
रूपणीयत्वात् तन्निर्वाहकत्वन्निरूपकसुखेनाह साम्नां समा-
हार इति, “तेषामृग्यार्थवशेन पादव्यवस्थेति” चत्त्वचणा-

५ ५ मिधानेनार्थस्य च्चस्वेदनिरूपकत्वात् तत्प्रवचनसुखेन तन्नि-
र्वाहकत्वमाह प्रतिपदस्यचामिति, “शेषे यजुश्चब्द”

- इति यजुर्लक्षणे निरूपकान्तराप्रतीतेर्यजुषाम्भामेत्युक्तम् ;
 समुदायस्य एकदेशाधारता विवक्षिता, एषां विशेषणानां
 ह्यत्रापि वेदस्य स्वरूपतो धर्मतः फलतश्च भगवदधीनत्वे
 ६० तात्पर्यम्, अगादौ धर्माद्यात्स्वर्यादयः, फलं ज्ञानम्,
 तत् प्रतिपदमित्यत्र विवक्षितम् ; ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकनिरा-
 सोऽपि तत एवेत्यभिप्रायेणाह स्वयः प्रत्युद्धानामिति ;
 फलितमाह सहरिविततिरिति, बोधः धर्मभूतज्ञानं
 स एव जलधिः, तस्य सहरिविततिः भगवत्स्वरूपरूपगुण-
 ६५ विभूतिविषयकज्ञानावस्थाः, तद्धेतुरिति यावत्, आयुर्वृत-
 मितिवद्भ्रूपदेशः, कथेति, कथायां प्रवृत्तायाम् निरर्थक-
 दर्पणं चुभ्यन्तः न्यायापरामर्शनिबन्धनमिच्छादर्शनवन्तः, कलि-
 कथकाः पापस्वरूपाः कुट्टयः, तेषां क्रोलाहलः निरर्थक-
 शब्दसमुदायः, ते हि प्रतिज्ञां स्पष्टमुद्घोष्य तत्साधकानाम-
 ७० पन्यायतया स्पष्टमुदीरयितुमशक्नुवन्तः “वशिकतटिनीवर्षारम्भ-
 प्रवाहविडम्बकैरलघुभिरपभ्रश्यहुम्भोपलक्षितडम्बरैः । उपकरण-
 षण्ण्येतेबालानुदयकुट्टहसानुपलनिकरणासप्राथैरूपन्यसनक्रमैः”-
 रिति न्यायेनाहोपुष्पिकयाडिम्भान् प्रक्षोभ्य तेषां स्वान्ते
 ध्वान्तमुत्पादयन्ति ; अनेन परदेवतास्तुत्यात्मकम् प्रार्थनात्म-
 ७५ कञ्च मङ्गलं कृतं भवति .

वक्ष्यमाणार्थानां भगवद्भाष्यकाराभिमतत्वात् उपादेयतमत्वं
 विषयञ्च दर्शयन् गुरुस्तुत्यात्मकं मङ्गलमाचरति इदमिति,
 अमृतग्रन्थेन स्वप्रतिपिपादयिषिता अर्था उच्यन्ते, चिरन्त-

नक्षरस्वती वेदः, चिकुराः (चिकुरबन्धाः) वेदान्ताः, चिकुरा
 ८० हि मास्त्रिन्येन जटीभूता अविविक्तास्तिष्ठन्ति, वेदान्ता अपि
 परापादितमास्त्रिन्या अविविक्तास्तिष्ठताः, चिकुरास्त्रैरभिका-
 भिविचिन्त्यन्ते, वेदान्ता अपि भगवदुक्तिभिर्भेदाभेद घटक-
 रूपेण तत्त्वचितपुरुषार्थप्रतिपादनरूपेण स्वरूपरूपगुणविभूति-
 प्रतिपादनरूपेण तत्तदर्थप्रतिपादनरूपेण च विविच्यन्ते; यदा
 ८५ शैरभिकाविप्रकीर्णान् केशान् एकीकृत्य बध्नन्ति, भगवदुक्त-
 योऽप्यापाततो विरुद्धतया प्रतीयमानानि वेदान्तवाक्यान्वे-
 ककण्ठीकृत्य ब्रह्मणि बध्नन्ति; अनेन कुदृष्टिनिरसनार्थ-
 भाष्यतात्पर्यविषया अर्थास्त्रयन्त्रस्य विषय इत्युक्तं भवति .

चिकीर्षितस्य प्रयोजनन्दर्शयति प्राचीमिति, परमत-
 ९० निरसनं प्रयोजनं, मतान्तरनिरसनस्य तुल्यन्यायसाध्यतया-
 र्थज्ञानाधीनत्वेऽपि योगाचारच्छान्तिनिरसने नार्थज्ञानापे-
 क्षेत्यर्थः .

ज्ञानवद्भिस्तु मतान्तरनिरसनमपि सुकरमेवेत्यभिप्रायेणाह
 वादाहवेष्टिति, बाह्या वेदवाक्यानि दूषयन्ति, न विशिष्य,
 ९५ कुदृष्टयस्तु प्रतिवाक्यं दुरर्थकयनेन विशिष्य दूषयन्तीत्य-
 भिप्रायेण विशब्दप्रयोगः, यद्यप्येकैकस्मिन्वादे बहूनि दूष-
 णानि प्रतिपाद्यन्ते; तथापि निरसनौषेक्येन दूषणानामैक्यं
 विवक्षितम्, तेन शतदूषण्युपपद्यते .

तत्रेति, तत्र ग्रन्थे, तावत् प्रथमवादे, इदञ्चिरस्यत
 १०० इत्यनेन सम्बध्यते, शास्त्रारम्भ इत्येतदसूचयदित्यनेन, अयं

प्राथम्ये हेतुः. विचारविषयत्वेनेति, विचारोविषयो
 यस्य तद्विचारविषयम्, यदिति सूचं परामृश्यते, असूच-
 यदिति, सूचशब्दात् प्रातिपदिकात्तत्करोतीत्यस्मिन्नर्थे
 “प्रातिपदिकाद्बाल्घर्ध” इति णिचि यदसूचयदिति प्रयोगः

- १०५ पाकं पचतीतिवद्द्रष्टव्यः. यद्वा, यदसूचयत्-असूच-
 यदिति यत्-यत्सूचणमस्तीत्यर्थः, अच-सूचणे, अथवा,
 यदसूचयदिति माणवकमुण्डयतीतिवत्, यदिति पदजातं
 परामृश्यते, यत्पदजातं सूचत्वेनाकरोदित्यर्थः, अच पद-
 जाते, अथवा, विचारविषयत्वेनेति षष्ठीतत्पुरुषः, यदिति
- ११० ब्रह्म, असूचयदितिसूचणे प्रत्यपादयदित्यर्थः, पर्यायेण
 अतिक्रामति पर्याययति, दाचेण लुनाति दाचयतीतिवत्
 प्रातिपदिकाद्बाल्घर्धे णिज्जिधानात्, यद्वा, सूच विमोचन
 इति धातोर्वा चुरादिणिच्येतद्रूपम्, अच प्रकाशनम्
 विवक्षितम्, अच-ब्रह्मणि, विचारविषयत्वेन यदसूचयदचे-
- ११५ त्यनेन निर्विशेष ब्रह्मणोजिज्ञास्यत्वस्य निरसिष्यमाणत्वात्
 जिज्ञासाविषयोपस्थापनपरत्वात् ब्रह्मपदस्य न निर्विशेष-
 ब्रह्मलक्षणाच्च युज्यत इति सूच्यते ; परोक्तवृत्तिप्रद्वेषे निमि-
 त्तान्तरमाह सूचक्यदिति, परोक्तवृत्त्यङ्गीकारे “अथातो
 ब्रह्मजिज्ञासे” त्थारभ्य “अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दा”-
- १२० दित्यन्तं सूचमसङ्गतं स्यादिति भावः; निर्विशेषब्रह्मणस्त्व-
 प्रकाशत्वेनाभ्युपगमात् अजिज्ञास्यत्वादाद्यं सूचमनुपपन्नम्,
 अनवधारणत्वापरोचवृत्तिकल्पनादीनि च डिम्नप्रसोभना-

- नि निरसिष्यन्ते; जिज्ञासाभावान्निर्विशेषब्रह्मरूपविरुद्ध-
 सविशेषप्रतिपादनाच्चोत्तरसूत्राणि व्यर्थान्यनुपपन्नानि च,
 “परञ्चैमिनिर्मुख्यत्वा”दिति सूत्रासाङ्गत्यं च; तस्मादेवं
- १ २ ५ सूत्रं कुर्वन्तः परोक्तवृत्तिर्नेष्टेति भावः . शास्त्रारम्भ इत्यनेन
 प्रथम एव विश्वर इति न्यायसूचितः . ब्रह्मशब्दस्य
 क्वचिदिति, ब्रह्मपदेन निर्वचनविरोधसूच्यते, शब्दपदेन
 प्रसञ्जनीयस्य असाधुत्वस्य अनिष्टत्वं द्योत्यते, “यो हि
 शब्दान् जानाति अपशब्दानप्यसौ जानाति, यथैव हि
- १ ३ ० शब्दज्ञाने धर्मः, एवमपशब्दज्ञानेऽधर्मः, एकैकस्य हि शब्दस्य
 बहवोपभ्रंशाः, किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः आहोस्त्रिदशशब्दो-
 पदेश” इत्यादौ शब्दशब्दस्य साधुशब्दे प्रयोगात् . असा-
 धुत्वापत्तिरिति, साधुत्वं हि शक्तिमूलकप्रयोगविषयत्वं,
 वृत्तिमत्त्वं वा, अन्यस्यानिर्वचनात्, न तावदनादिप्रयोग-
- १ ३ ५ विषयत्वं साधुत्वं, “तेऽसुराहेऽस्यो हेऽस्य इति कुर्वन्तः
 पराबभूवुः” इत्यचानुकार्ये अरिशब्दापभ्रंशे अस्मिंशब्दे
 गतत्वात्, तस्य सादित्वे वेदस्यानित्यसंयोगप्रसङ्गात्; नापि
 यज्ञप्रयोगार्हत्वं, “साधुभिर्भाषितव्य”मिति साधुत्वस्यैव (व)
 तन्निमित्तत्वात् . अतएव न धर्मजनकत्वं, साधुत्वस्यैव
- १ ३ ० तन्निमित्तत्वात् . अतएव धर्मजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं साधुत्वं
 तदवच्छेदकं च घटविषय घटशब्दत्वादिकं, तद्वगमस्यानु-
 शासनादिति निरस्तं; घटशब्दः प्रयोक्तव्यइत्यादिरूपेण
 विधानस्थानन्वेनासम्भवेन साधुत्वपुरस्कारेणैव विधानस्य

- वाच्यत्वात्; नापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं, तत् (व्युत्पाद्यत्वं)
- १४५ किं विधेयत्वंसाधुत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वं वा, नाद्यः प्रातिप-
दिकानामसाधुत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः, आत्माअद्यात्, तस्मा-
च्छब्दभावे तन्मूलकप्रयोगाभावात् तन्मूलकवृत्त्यन्तराभावाच्च
ब्रह्मशब्दस्य न साधुत्वं, अनादिप्रयोगविषयत्वं यज्ञप्रयोगा-
हत्वम् अनाद्यनपभ्रष्टत्वं व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं वा साधुत्वमित्य-
- १५० भ्युपगमेऽपि शब्दभावे वृत्त्यन्तरस्याप्यभावेन प्रयोगस्यैवा-
सम्भवात् तदसम्भवेन व्युत्पाद्यत्वासम्भवाच्च शक्तिशून्यस्या-
साधुत्वमेव . किञ्च मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धिः, अनु-
शासनापरिगृहीतत्वात्, तथा हि “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्ध”
इत्यर्थसंबन्धिन एव शब्दस्थानुशासनीयतया प्रतिज्ञानात्,
- १५५ लक्षणायाश्च शब्दार्थसम्बन्धत्वस्य तवासम्प्रतिपत्तेः, अन्यथा,
“अप्राप्यमनसासहे”ति तन्मते लक्षणाया अपि निषेधे वेदा-
न्तानांमूक (अमूलक)त्वप्रसङ्गात्, शब्दस्थार्थेन सह शक्तेरेव
प्राप्तितादिति त्वयाभिधानाच्च . लक्षणायास्सम्बन्धत्वेऽपि
मुख्यवृत्त्यभावे न साधुत्वसिद्धिः, तथाहि “सिद्धे शब्दार्थ-
- १६० संबन्ध” इत्यादिना शब्दार्थसंबन्धानां नित्यत्व एवानुशासनं
प्रतिज्ञातम् “सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्ध चेति, अथ
सिद्धशब्दस्य कः पदार्थः, नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः,
तद्यथा, सिद्धाद्यौरिति, अथ वा सन्त्येकपदान्यप्यव-
धारणानि तद्यथा, अम्बुसो वायुमच्च इति, अपएव
- १६५ भक्षयति वायुमेव भक्षयतीति, एवमिहापि सिद्ध एव न

साध्य इति; अथवा पूर्वपदस्योपोऽत्रद्रष्टव्यः, अत्यन्त-
सिद्धसिद्ध इति, तद्यथा, देवदत्तोदत्तस्त्वयभामाभामेति";
इति शब्दार्थतत्सम्बन्धविशेषणौभूतस्य सिद्धपदस्य नित्यवा-
चित्वप्रतिपादनात्; तत्र किमुस्यसम्बन्धोमुख्यस्यार्थाविवक्षितः

१७० उतामुख्योऽपीति विमर्शं सर्वत्र मुख्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य च
स्वरूपेण प्रवाहरूपेण वा नित्यत्वात् मञ्जाः क्रोगन्तीत्यादौ
मञ्जविशेषस्य पुरुषाणां तत्सम्बन्धस्य चानित्यत्वदर्शनेन
साक्ष्यकार्यतत्सम्बन्धयोरतथात्वान्मुख्य एवेति निश्चिन्वन्ति
विपश्चितः. ननु स्यादेवं, यदि प्रकरणादिना मुख्यार्थविशेषो-

१७५ पश्चित्यनन्तरं तत्सम्बन्धिनि सञ्चया स्यात्, न चैवं; किन्तु
शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रोपस्थितौ सत्यां तत्सम्बन्धिन-
रसामान्ये च सञ्चयतोपस्थिते प्रकरणादिना सञ्चयव्यक्तिवि-
शेषसाभः, तस्मात्साक्ष्यिकस्यापि प्रवाहरूपेण नित्यत्वमिति
चेन्न; अन्तव्यक्तिषु सञ्चयाकल्पनापेक्षया प्रकृतव्यक्तिविशेष

१८० एव सञ्चयाकल्पने साधवात्; किञ्च अपूर्वव्यक्तिसाभानुरोधेन
शक्तेस्त्वामान्यतः कल्पनायामपि तात्पर्यानुसारेण कल्पनीया-
या सञ्चयायास्तात्पर्यविषयीभूतव्यक्तिविशेषातिरिक्तविषय-
त्वकल्पने मानाभावात्; किञ्च मुख्येऽमुख्ये वा शब्दप्रत्याख्या-
कारेण प्रवाहानादिता वाच्या, अन्यथा प्रमेयत्वरूपेण प्रवा-

१८५ इनित्यतायास्तुर्वच वक्तुं शक्यत्वात्, एवञ्च व्यक्तिविशेषमात्र-
नियताकारविशिष्टसञ्चयार्थविवक्षायां तत्पुरस्कारेण प्रवाहा-
नादित्वं वक्तुमशक्यम्, किञ्च सामान्यतस्त्वर्वशक्त्यापि यद्-

- अत्राप्यस्य पुरुषेणैवा ध्यक्रियेनेषु संकुचितशक्तिस्तद्गतिमा-
 भोपस्थापकस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणया प्रष्टव्यौ तद्गतिमाचक्षेव
 १८० लक्ष्यतथा तच्चानित्यत्वं विदूमेव. नन्वपभ्रंगानुकरणस्यासाधुत्वं
 स्यात्, तदर्थंसापभ्रंगस्य सादित्वात्, न चेष्टापत्तिः, कुमा-
 र्हुतक इत्याहेत्यादावपभ्रंगानुकरणे साधुत्वसमर्पनादिति
 चेन्न; कुमार्युतक इत्याहेत्यत्र पदानुकरणाभावात्, वर्णा
 एव हि तत्र क्रमेण अनुक्रियन्ते, एवञ्च भाष्ये “प्रकृतिवदनु-
 १८५ करणं भवती”त्यप्यत्रानुकरणस्याप्यत्राशब्दत्वमात्रस्य “अप्यत्र-
 शब्दत्वज्ञानमुद्रियत्वात् जातिदेश्य” इति पदानुकरणाङ्गी-
 कारेण परिहारः प्रौढवादेनेति बोध्यम्; न चैवं सति सर्वत्र
 वर्णानुकरणप्रसङ्गः, बाधकवह्नेन क्वचित् पदानुकरण (कार)
 त्वात्तभाष्येण तदभावेऽपि तत्त्वागच्छ निर्मूलत्वात्; यदा
 २०० अत्र अनुक्रियमाणानुकरणस्योरवाहित्वमेव, भाष्यकारवचन-
 प्रमाणात्, शब्दार्थसम्बन्धित्यलक्ष्यानुशासनेनिमित्तां वद-
 नेव हि भाष्यकारः स्वतक्यशब्दानुकरणस्य साधुत्वमाह, अत
 एवोक्तं कैचटे “अत्रक्रियानुकरणस्य जातिशब्दत्वभिच्छ्रान्ति,
 चस्यानुक्रियमाणे शब्दे वा जातिस्त्वमवेता तत्सम्बद्धमनुका-
 २०५ र्यमनुकरणं प्रत्यापद्यती”ति. ननु “द्रव्यं हि भित्त”मित्यारभ्य
 “धिरस्यद्रव्यसिदाकृत्या युक्तं पिण्डो भवति, पिण्डाकृतिसुप-
 मृद्य रक्षकाः क्रियन्ते रक्षकाकृतिसुपमृद्य कटकाः क्रियन्ते कट-
 काकृतिसुपमृद्य स्त्रिकाः क्रियन्ते पुनराकृतिसुपमृद्यपिण्डः
 पुनरपरया अकृत्या युक्तः खदिराङ्गारखर्वेण सुपुण्डो भवतः,

- २१० आहतिरव्याचान्या च भवति, द्रव्यं पुनस्तदेव, आहृत्युपमर्देन द्रव्यमेवावशिष्यत” इत्यादिना संख्यानस्थानित्यत्वेऽपि द्रव्यस्य स्वरूपतो नित्यत्वप्रतिपादनाभ्यतभेदेन तदर्पि नित्यत्वमनु-
 ग्रासननिमित्तमिति प्रतीयते, तथा च साचक्षिणेऽपि इदं नित्यत्वमस्तीति कथञ्चानुशिष्यत इति चेन्न; शब्दप्रयोगस्य
- २१५ तत्प्रयोगविषयस्य चानादित्वे प्रकरणात्तात्पर्यात्, सदाहृतभाष्ये च गुणादावुक्तमित्यलाभावाद्युक्तयुक्तेषु नैतन्नित्यत्वमनुशिष्यत्व-
 निमित्ततथोक्तं, किन्तु प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टतत्त्वज्ञानविना-
 शितमेव नित्यत्वमिति न, किञ्चन्यदपीति नित्यत्वप्रकार-
 भेदमाचमिदर्शनतथैतन्नित्यत्वमुक्तम्, अतः प्रवृत्तिनिमित्त-
- २२० विशिष्टस्य स्वरूपेषु प्रवाहरूपेषु वा नित्यत्वमनुशिष्यत्वनि-
 मित्तमिति, किञ्च “कं पुनः पदार्थस्यैवविषयः कियते
 सिद्धे शब्दे अर्थे सम्बन्धे चेती”ति प्रश्नोत्तरस्यार्थस्यैवानुग्रासन-
 निमित्ततां साधयति “सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे” इत्यचानुग्रासन-
 निमित्ततथोक्तोऽर्थो यदि मुख्योऽसुख्यस्य, तदा कं पदार्थ-
- २२५ मिति व्यक्त्याकृत्योरन्यतरव्यवस्थाविषयः प्रश्नोपपद्यते,
 अन्यतरस्य मुख्यार्थत्वे इतरस्य साध्यार्थत्वेनाच्चेष्टमेव वा
 उभयोरप्यर्थत्वात्; एवं व्यवस्थानुपपत्तेरेव “आहतिमि-
 व्याहे”त्युत्तरवाक्यं, मतान्तरावष्टम्भेन “द्रव्य एव पदार्थं
 एष विप्रहोन्वाच्य” इति वाक्यस्य मुख्यार्थस्यैवानुग्रासन-
- २३० निमित्ततां साधयति; किञ्च कल्पदार्थमित्यत्र द्रव्यस्यैव
 पदार्थत्वात्तस्य चामित्यनादर्धनित्यत्वं कोपपद्यत इति हि

- प्रष्टुरभिप्रायः, यदि चामुख्यार्थोऽप्यनुशासननिमित्तं स्यात्, तदा द्रव्यार्थत्वेऽप्याकृतिलक्षणायास्सम्भवेनार्थनित्यत्वोपपत्तेः प्रश्नोपपन्नः; अतएव द्रव्यपदार्थकत्वे अर्थनित्यत्वासम्भ-
- २३५ वत्वा आकृत्यर्थावसम्भवेन “आकृतिमित्याहेति” परिहारस्य नोपपद्यते; एतेन मञ्जाः क्रोशन्तीत्यादौ साक्षणिकार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वेऽपि ब्रह्मणो नित्यत्वात् तत्सम्बन्धस्यापि नित्यत्वात् ब्रह्मशब्दस्य केवलसाक्षणिकत्वेऽप्यनुशासनमुपपद्यत एवेति निरस्तम्; शब्दार्थसम्बन्धविभाजको-
- २४० पाध्यवच्छेदेन सम्बन्धावच्छिन्नार्थनित्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, अन्यथा, अर्थनित्यत्वमात्रविवक्षायां द्रव्यानित्यत्वेनार्थनित्यत्वशङ्कानुपपत्तेः, द्रव्यार्थत्वेऽपि आकृतिलक्षणायास्सम्भवात्; भवति च शक्यत्वावच्छेदेनैव तत्तद्बोधाकारेण नित्यत्वम्, लक्ष्यार्थं तु नैवम्, सम्बन्धविभाजकोपाधिभूतलक्षणत्वेन
- २४५ नित्यत्वानवच्छेदे (दात्) मञ्जुविशेषसम्बन्धिपुरुषविशेषस्यानित्यत्वेन तत्रापि लक्षणाया विद्यमानतयातिप्रसङ्गत्वात्, न च, प्रश्नस्य कथं व्यवस्थाविषयता, अर्थमात्रस्य नित्यत्वाच्चेपसम्भवादिति वाच्यम्, “अथ वा किञ्च एतेन इदञ्चित्यमिदमनित्यमिति यञ्जित्यं तं पदार्थकत्वैषविषयः क्रियत”
- २५० इत्युत्तरभाष्यस्वारस्यानुरोधेन प्रश्नस्य व्यवस्थाविषयत्वावगमात्, किञ्च “त्रयी च शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा इति, न सन्ति यदृच्छाशब्दाः” इति पक्षे, “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः जातिशब्दा गुणशब्दाः

- क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दास्तुर्थाः” इति पक्षेऽपि ब्रह्मशब्दस्य
- २५५ कुचाप्यनन्तर्भावानुग्रिथ्यता सम्भवः; अपि च “दृष्टेर्नीऽञ्च” इत्यचोष्णादित्वेन संज्ञाधिकारात् ब्रह्मशब्दस्य संज्ञायामेवानु-
ग्रिष्टत्वात् केवलसाक्षणिकत्वे च संज्ञात्वाभावादनुशासनं न स्यादिति . साधुत्वस्येति, कृत्स्नमिथ्यात्वादिति भावः . व्या-
वहारिकमर्थादया कृत्स्नव्यवस्थामभ्युपगच्छतस्तव व्यावहारिकमिदं
- २६० वचनमित्याह इन्तेति, शक्यभावात् ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्य तुच्छत्वमेवास्माभिरापादितं, मिथ्यात्वाङ्गीकारमात्रेण ब्रह्म-
पदे साधुत्वस्य तुच्छत्वमप्यङ्गीकृतमिति यदि मन्यसे, तदा शब्दान्तरेऽपि तथैवस्यादिति व्यावहारिकव्यवस्थाभङ्ग इति भावः . यदा किमर्थमिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयवचन एत तुच्छ-
- २६५ तावचन इति विकल्पमभिप्रेत्य आद्ये दोषमाह इन्तेति, इदं सर्वेषामपि शब्दानां साधारणम्, न चैतदस्माभिरा-
पाद्यते, किन्तु शब्दान्तरेषु क्लृप्तप्रयोजकस्याभावात् तुच्छत्व-
मेव ब्रह्मशब्दे साधुत्वस्यापाद्यते, न चाचेष्टापत्या परिहार-
सम्भव इत्यर्थः; द्वितीयं दूषयति साध्वसाध्विति . यदा
- २७० प्रथमशिरसो दूषणं बहिरेवोक्तप्रकारेणानुसन्धेयं, द्वितीये दोषमाह इन्तेत्यारभ्यवेदैरित्यन्तेन, सर्वशब्दा-
साधुत्वमिति, साध्वसाधुविवेकोनस्यादित्यर्थः, न चाचे-
ष्टापत्तिरित्याह साध्वसाध्विति, साधुत्वप्रतिपादनार्थ-
त्वात् व्याकरणस्य तत्तावद्ध्यर्थं स्यात्, दृष्टप्रयोजनद्वाराङ्गत्वेन
- २७५ सम्प्रतिपक्षस्य व्याकरणस्य तत्प्रयोजनानङ्गीकारे तुच्छन्या-

- यतयाङ्गान्तरप्रयोजनानामप्यसिद्धौ तेषामपि व्यर्थता, तुल्य-
 न्यायेनैव साध्वसाधुविवेकवत्प्रमाणाप्रमाणविवेकाभावात् वेद-
 स्थापि प्रमितिजननसञ्चयप्रयोजनाभावात् वैयर्थ्यमेवेति-
 भावः. यदा साध्वसाधुविवेकाभावे “एकशब्दस्फुट प्रयुक्त-
 २८० स्वर्गलेकेकामधुग् भवति, आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्यप्राय-
 सिन्तीयां सारस्वतीमिष्टिन्निर्वपेत्, तेऽसुराहेऽस्ययो हेऽस्य
 इति कुर्वन्तः पराबभूवुः, तस्माद् ब्राह्मणेन न खेच्छि-
 तवै, नापभाषितवै, खेच्छोह वा एष यदपशब्द” इति
 साधुशब्दविधिः प्रायश्चित्तविधिरपशब्दप्रयोगनिषेधोनि-
 २८५ न्दार्थवादस्याप्रमाणमिति वेदप्रामाण्योपपादकापौरुषेयत्वा-
 देस्तदंशे प्रामाण्यानुपपादकत्वेऽन्वयापि तथेति कृत्वावेदाप्र-
 माण्ये वेदस्य व्यर्थता प्रमिति जननसञ्चयप्रयोजनाभावादिति
 तदङ्गानामपि वैयर्थ्यमेवेति भावः; हेऽस्ययो हेऽस्य इति
 च “हेहेप्रयोगे हेस्यो”रिति विहितश्रुतस्य प्रकृतिभावस्य
 २९० चाकरणात्पदद्विवचनेकर्तव्ये वाक्यद्विवचनाद्रक्षानेकत्वाच्चा-
 पशब्दः. दूषणान्तरमाह मुस्थार्थेति. तर्हि धूमादिव-
 श्लिङ्गविधया बोधकत्वं स्यात्, कथमबोधकत्वमित्यत्राह
 श्लिङ्गत्व इति, व्याप्तिग्रहाद्यसम्भवादिति भावः. यदा,
 शतानि पदानि स्मारितार्थसंशर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्ष-
 २९५ दिमत्पदकदम्बकलादिति वैशेषिकाद्युक्तरीत्याश्लिङ्गविधया
 बोधकत्वं स्यादित्यत्राह श्लिङ्गत्व इति, अयं भावः, वा-
 क्यार्थरूपसंशर्गस्य तथानुमानात् सिद्धावपि न पदार्थभूत

- ब्रह्मणस्तथानुमानसम्भवः, सिद्धसाधनात्; ब्रह्मपदस्य दृश्य-
भावेन स्मारकत्वादिद्वेस्तत्र बाधः, अर्थाभावे तन्निवन्धना-
- ३०० काङ्क्षादेरभावाद्धेलसिद्धिश्चेति . न चेति, अपौरुषेयत्वा-
दिति भावः . वाचकत्वाभिमानादिति, वाचकत्व-
भ्रमादित्यर्थः, वस्तु साङ्केतिकत्वमपभ्रंशत्वं वा जानाति
तस्याचिनिकोशादिवत् सूचकसाङ्केतिकः, अपभ्रंशाच्च
स्यतस्माधुगब्धोबोधक इति भावः . दृष्टिबिकल्पेनेति,
- ३०१ किञ्चूलभूतस्याधोमुख्य उतापभ्रंशः, आद्ये ब्रह्मगब्धेन किम-
पराङ्म, अवाच्यत्ववचनविरोधसोभयचतुष्टयः, मूलमूलित्व-
योर्वैपरीत्यापत्तिश्च; द्वितीयेऽनवस्थेति भावः . नन्विति,
ब्रह्मगब्धस्थान्यत्रासुख्यत्वस्मरणात् ब्रह्मणश्चावाच्यत्वसमर्थना-
च्चेति भावः . भवानेवेति, प्रमाणपथविभ्रष्ट इति भावः .
- ३१० किञ्चैवमिति, एवं सति-मुख्यदृष्टिं विनापि कश्चित्त-
च्छात्रीकार इत्यर्थः, अविशेषादिति भावः . महामी-
मांसकेनेति, तत्तोऽप्युत्कटमीमांसकाभिमानेष केनचि-
दित्यर्थः . तदेवोपपादयति को हीति, ब्रह्मणोमुख्यार्थत्वं
सिद्धवत्कृत्य प्रौढवादेनोपास्यते मुख्यार्थेति, मुख्यार्थस्य
- ३१५ शून्यत्वोक्तेः प्रतीतिविषयत्वोक्तेश्चेतिभावः . अत्र मुख्यार्था-
भावे तन्मूलदृष्ट्यन्तरस्याप्यभावेन बोधकत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणो
मुख्यत्वभावोक्तौ प्रमाणाभावश्चैव पर्यवसानात् ब्रह्मणस्तु शून्य-
मेव समर्थितं स्यादित्याह मुख्यार्थेति . मुख्यान्तरेणेति,
शब्दान्तरेवेत्यर्थः . महिमकल्पत्वं निरस्ति अवाच्येति,

- ३२० “अवाच्यवादांश्च बह्वन्वदिव्यन्तित्वादिताः” इति वचनं स्मारयन्ते, अत्र चावाच्यवादा गर्हावाक्यानि, तेन परे (रैः) ब्रह्मणि द्वेषादेवावाच्यमित्यादिगर्हारूपाः प्रस्तापाः कृता इति ध्वनितम्. निर्निमित्तत्व इति, निमित्तं विना मुख्यवृत्त्ययोगादितिभावः. यदृच्छाशब्दस्य निर्निमित्तत्वा-
- ३२५ भ्युपगमेऽप्यस्य तद्वहिर्भावात् न निर्निमित्तत्वसम्भव इत्याह न चार्थमिति. मानाभावादिति, तथा व्यवहाराभावादित्यर्थः. निरुक्तिविरोधाच्चेति, अपौरुषेयत्वविरोधादिति चकारस्य भावः, पुरुषसङ्केताधीनशक्त्यवच्छेदाभावात्. ब्रह्मगुणलेशयोगादिति, तथा च
- ३३० निमित्ततयोक्तवृत्त्वहं हणले तत्र न स्त इति भावः. अभाषीति, अतोऽसम्भवोदोष इति शेषः, प्रकृत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य गौणत्वस्य भाषितत्वाद्ब्रह्मणोऽन्यत्र समि-
मित्तत्वपक्षेऽसम्भव एव दोष इत्यर्थः. गौणत्वे हेतुमाह अनुवृत्तस्येत्यादि, वृहदादि शब्दवदिति, सप्तम्यन्तात्
- ३३५ “तत्र तस्येवे”ति वतिः, वृहत्त्व हं हणले वृहदादिशब्देऽपि ब्रह्मशब्देऽपि ब्रह्मव्यतिरिक्तेऽपि प्रयोगमापादयत इत्यर्थः, आदिशब्देन वृहत्कादिशब्दपरिग्रहः. यदा तृतीयान्तात् “तेन तुल्यं क्रिया चेदिति”रिति वतिः, वृहदादिशब्दो यथातिप्रसक्तः एवं वृहत्त्व हं हणलथोरप्यतिप्रसक्तत्वादि-
- ३४० त्यर्थः, अतिप्रसङ्गविषयनिर्देशार्थं वृहदादिशब्दवदित्युक्तं, वृहदादिशब्दो येषु प्रयुज्यते तेषु वृहत्त्वादिकमतिप्रसक्त-

मित्यर्थः. भगवच्छब्दनयादिति, आचार्यैर्हि “उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्तिविद्यामविद्याञ्च स वाच्योभगवानितौ”त्यादिना असौकिकार्थसाक्षात्कर्तृत्वमेव

३ ४ ५ भगवच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्य समाधिपर्यन्तयोग-
काष्ठा निष्ठकेशिध्वजखाण्डिक्यादिभ्यः प्रयोगाविषयेभ्यो
व्यावृत्तत्वाभावात् तदुपचारद्वारमात्रञ्च प्रवृत्तिनिमित्त-
मित्यनुगृहीतं, तन्न्यायेनात्रापि ब्रह्मशब्दप्रयोगाविषया-
काशादिव्यपि लोकोत्तरवृहत्त्वस्य सत्त्वेन न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं

३ ५ ० किन्तूपचारद्वारत्वमेवेति भावः. अनुवृत्तस्येत्यादिहेतूनाम-
भाषीत्यनेनाश्वयः, एतत्सर्वमभिप्रेत्याभाषीतिभावः. अन्य-
थेति, न्यायमतिशयापि शक्तिकल्पने. यत्साक्षादिति,
“ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदा-
चिदुपचरितप्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं

३ ५ ५ यत्साक्षाद् ब्रह्मेति विशेषणं क्रियते” इति भाष्येण साक्षा-
त्पदस्य मुख्यार्थतावगमादिति भावः. ननु “द्वे ब्रह्मणी”
इति प(रापरा)रमात्मात्मनोर्ब्रह्मशब्दप्रयोगात् युगपद्-
वृत्तिद्वयासम्भवात् सर्वत्रैकप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण मुख्य-
वृत्तिरेष्टस्येत्यत्राह द्वे ब्रह्मणी इति. “गामग्निं ब्राह्मण-

३ ६ ० चैवेति” “त्रीणी”त्यादेः पूर्वखण्डः, आत्मत्वब्रह्मशब्दप्रयो-
गविषयत्वादिना गौणवृत्त्यैवोभयमुपस्थाप्यत इति भावः. ननु
कथं वृत्तिद्वयविरोधः “सरूपाणामेकशेष एक विभक्ता”
वित्यत्र तत्समावेशप्रतीतेः, तथाहि “सरूपाणा”मित्यत्र

- सहूपत्वं हि समानरूपत्वं, तत्र “समानानामित्येवास्तु किं
 २६५ रूपग्रहणेने”त्याशङ्क्य “अक्रियमाणेरूपग्रहणे यत्र सर्वं समानं
 शब्दोऽर्थश्च तत्रैव स्यात्, वृत्ताः श्रुता इति, इह न स्यात्
 यत्र शब्दस्समानो नार्थः, अत्राः पादा भाषा इति; क्रिय-
 माणे पुनारूपग्रहणे यत्र रूपं समानं तत्र सर्वत्र स्यात्
 वृत्तावचावित्ती”त्युक्तम्, एवञ्चाचावित्यत्र (त्रि)स्त्रिष्टेन (नि)-
 २७० वृत्तार्थाभिधानं शक्तन्तरेणैव वाच्यम्, यद्यत्रपदप्रयोगविष-
 यत्वादिनालक्षणायाभिधानं स्यात्, तदा एकार्थत्वादेवैकशेष-
 स्सिद्ध इति नार्थरूपग्रहणेन, अतो न वृत्तिद्वयविरोध
 इति, मैवम्, इन्द्रियत्वविभौतकत्वप्रवृत्तिनिमित्तपुरस्कारेण
 प्रवृत्ताचपदद्वयद्वन्द्वनिवृत्त्यर्थतया एकशेषविधानोपपत्तेः .
- २७५ अथवा अस्तु शक्तिद्वयसमुच्चयः, नैतावता विलम्बितावि-
 लम्बितवृत्तिद्वयसमुच्चयः, अत एव “पितामात्रे”त्यादिकं
 प्रत्याख्यातम्, तत्र हि साचणिकेनैकेनैव प्रवृत्तिनिमित्ते-
 नार्थद्वयबोधनमुपपाद्य विशेषप्रतीतेः प्रकरणादिनान्यथासि-
 द्विसुक्ता प्रत्याख्यानं कृतम्, एवं भिन्नार्थविरूपैकशेषप्रत्या-
 २८० ख्यानात् भिन्नार्थविरूपैकशेषविधानार्थस्य रूपग्रहणस्याप्र-
 त्याख्यानाच्च उभयशक्ते न लक्षणा, गौरवात्, शक्याशक्ययोः
 शक्तिलक्षणाभ्यां बोधने विलम्बिताविलम्बितवृत्तिद्वयवि-
 रोधात्, अशक्योपस्थापनाय लक्षणाया आवशिकत्वे सति
 तथैवार्थद्वयबोधनोपपत्तौ शक्तेरपि व्यापारत्वकल्पनायां
 २८५ गौरवाच्च, शक्याशक्ययोरेकेनैवनिमित्तेन लक्षणेत्ववगम्यते ;

- अतो विजातीयवृत्तिद्वयविरोध एव . ननु कथमप्रत्याख्यानं,
 प्रत्याख्यातं हि “स्वरूपाणा”मिति सूत्रं, किन्तेन, न हि
 रूपग्रहणमात्रं प्रत्याख्यातं, किन्तु सूत्रमेव, अतस्सूत्र स्था-
 पनपक्षे व्यर्थस्य “पितामात्रे”त्यादेः प्रत्याख्यानान्द्रूपग्रहणस्या-
- ३६० प्रत्याख्यानान्द्रूपग्रहणस्य विरोधः, प्रत्याख्यानेऽपि “अभि-
 धानं पुनस्त्राभाविक”मिति यत्प्रत्याख्यानम् तस्मिन् पक्षेऽपि
 नोक्तविरोधः, यच्चाकृतिपक्षाग्रयणेन प्रत्याख्यानम् “व्यर्थेषु
 च सामान्यात् सिद्धम्, अत्रोत्तरचः पद्यतेः पाद्” इति,
 तत्र शक्तिद्वयस्य समावेशसिद्धावपि विद्यमानाविद्यमान-
- ३६५ वृत्तिद्वयसमावेशाभावोक्तेर्न विरोधस्सिद्धतीति . शुद्धेति
 किं स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टमुततद्विशिष्टमि-
 ति विकल्पोऽभिप्रेतः, प्रथमकोटिं विदृष्टस्यैव दूषयति
 न हीति, शुद्ध इत्येतद्विवरणम् निर्विशेषतयाभि-
 मत इति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टतयाभिमत
- ४०० इत्यर्थः, प्रवृत्तिनिमित्तमपि हि वाच्यमेव, ततश्च स्वरूप-
 स्यैव वाच्यत्वपक्षे श्रुत्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य स्वरूपान्तर्गतत्वा-
 भावे वाच्यत्वाभावेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव न स्यादिति
 स्वरूपान्तर्गतत्वं वाच्यम्, तच्च नास्तीत्यर्थः, शुद्धेनिमित्त
 आस्तीति शुद्धे स्वरूपे निमित्तान्तर्गतमित्यर्थः; अधि-
- ४०५ ष्टानत्वसर्वविवर्त्तमूलत्वे एव वृहत्त्ववृंहणत्वे, ते च स्वरूपान्त-
 र्गते एवेति शङ्कते अधिष्टानत्वेनेति, अधिष्टानत्वं
 भ्रमधर्मित्वम्, विवर्त्तमूलत्वं विवर्त्तोपादानत्वम्, अधिष्ठा-

- नत्वेन सर्वतादात्म्यात् तदेव वृहत्त्वं, सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य
भूतभौतिकरूपेणाविद्याविस्तारचित्तस्वरूपत्वात्तदेव वृंहणत्व-
- ४१० मित्यर्थः. तत्रेति तयोस्वरूपान्तर्गतत्वानभ्युपगमादित्यर्थः. अन्यथेति तयोस्वरूपान्तर्गतत्व इत्यर्थः. मुक्तावपीति स्वरूपस्थानपायादिति भावः, सर्वतादात्म्यस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्तावनपायान्तस्य च सर्वं विनानुपपत्तेश्च मुक्तावपि सर्वं स्यात्, सर्वविवर्त्तमूलत्वस्य स्वरूपत्वे तस्य मुक्तावपि सत्त्वात्
- ४१५ मुक्तौ सर्वं स्यात्. ननु न प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनार्थं निर्वचनम् किन्तु वाच्योपलक्षकधर्मप्रदर्शनार्थं, गो सदृशो गवय इति गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकगवयशब्दवाच्योपलक्षक- गोसादृश्यप्रतिपादकवाक्यवदिति शङ्कते उपलक्षणार्थ- मिति. अस्य तर्हि प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनमेव, तच्च स्वरू-
- ४२० पाङ्गिभवेव, न चैवं सद्वितीयत्व प्रसङ्गः, तस्य व्यावहारिकत्वादिति गूढाभिसन्धिश्शङ्कते अस्त्विति. दूषयति कथ्यन्तर्हीति स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्ताविशिष्टस्वरूप- मात्रपरत्वं न सिध्यतीत्यर्थः. अभिसन्धिसुद्घाटयञ्छङ्कते तदपीति, प्रथमं प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टरूपेणोपस्थापितं
- ४२५ सत्पश्चात् स्वरूपेणोपस्थाप्यत इत्यर्थः. तर्हीति लाक्षणिकत्वमेव (त्वादिति) स्यादितिभावः. स्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनि- मित्तविशिष्टमेव मुख्यमिति द्वितीयं कल्पमनूद्य दूषयति उपहितमिति, सत्यसर्वज्ञ्याद्युपहितमुत्थार्थः, उतमिथ्या- भूताविद्यातत्कार्योपहितमिति विकल्पमभिप्रेत्यप्रथमंशिरो

- ४३० दूषयति श्रुतीति, द्वितीयदूषयति स्वाभिमतेति.
यद्वा शुद्धोपहितेत्यत्र किञ्चेतन्यमात्रमुख्यार्थः, उतबिम्ब-
भूतमिति विकल्पोविवक्षितः, आद्यदूषयति न हीति
निर्विशेषत्वान्नचेतन्येनिमित्तमस्तीत्यर्थः, व्यावहारिकधर्मा
अपिविम्बप्रतिबिम्बयोरेवेतिभावः. सार्वज्ञ्यादेश्चेतन्यमात्रे-
- ४३५ ऽभावेऽप्यधिष्ठानत्वविवर्तमूख्यत्वे तत्रैव स्याताम्, ते एव
दृहत्त्वदृंहणत्वे इति शङ्कते अधिष्ठानत्वनेति, अधिष्ठानत्वं
विवर्तोपादानत्वञ्च बिम्बस्थानीयब्रह्मण एवेति येषाम्मतम्
ताग्रप्रत्याह तत्रेति. येतु चैतन्यमात्र एवाधिष्ठानत्व
सर्वविवर्तमूख्यत्वे दृच्छन्ति तान् प्रत्याह अन्यथेति,
- ४४० व्यावहारिकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकस्य रज-
तादिपदवाच्यत्वाभावापत्तेः, सत्ताविशेषमनपेक्ष्यधर्ममात्रस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वे प्रातिभासिकपीतत्वाग्रशङ्कादेः पीतादि-
पदवाच्यतापत्तेश्च, धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वाद्धर्मिणश्च पारमार्थिकतया तयोरपि पारमार्थिकत्वे
- ४४५ ज्ञानाच्चिदृत्त्यसम्भवेन ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वनिदृत्तिरूपमुक्ति-
र्नस्यादित्यर्थः. नन्वस्तु व्यावहारिकमेव सार्वज्ञ्यादिकं प्रवृत्ति-
निमित्तं तस्य च ज्ञानाच्चिदृत्तिसम्भवाच्च मुक्तेर्मुक्तिरिति
गूढाभिसन्धिःशङ्कते अस्त्विति. दूषयति कथमिति
धर्मिसमानसत्ताकस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् प्रवृत्तिनिमि-
- ४५० तस्य च मिथ्यात्वे पारमार्थिकस्वरूपगतत्वम् न स्यादिति
न स्वरूपस्य मुख्यतेत्यर्थः. अभिसन्धिसुद्वाटयति तदपीति

- शुद्धमय्यशुद्धान्तर्भावादशुद्धे प्रतीयमाने प्रतीयत इत्यर्थः .
 तर्हीति नायं केवलशुद्धमुख्यवृत्तिपञ्च इत्यर्थः . तदपी-
 त्यादेः पूर्ववदेव वार्थः . यद्वा मुक्तावपीत्यत्र सत्यत्वसाधनं
 ४५५ न विवक्षितम्, किन्तु सत्यत्वाभिमानमात्रम्, सम्भवति हि
 यावन्मिथ्यालोक्ति सत्यत्वाभिमानः, एवञ्चोत्तरत्र न गूढा-
 भिसन्विता, बिम्बलोपहितस्युख्यमिति द्वितीयं पञ्च दूष-
 यति उपहितमिति . किन्तद्विम्बस्थानीयं ब्रह्म सत्य-
 प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टमुतमिथ्याभूतप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्ट-
 ४६० मिति विकल्पमभिप्रेत्य आद्यं दूषयति श्रुतीति, द्विती-
 यन्दूषयति स्वाभिमतमिति . यद्वा स्वरूपमेव मुख्यमुता-
 विद्योपहितमिति विकल्पार्थः, शेषं द्वितीयव्याख्यानवदेव .
 यद्वा अनुपहितस्युख्यमुत यत्किञ्चिदुपहितमिति विकल्पार्थः .
 अज्ञानादीत्यादिपदेन तत्कार्यं विवक्षितम् . अविद्याद्युप-
 ४६५ हितस्युख्यमिति द्वितीयपञ्चे दोषान्तरमाह तत्रचेति
 तत्र अज्ञानादिदोषोपहितत्वे, ब्रह्मशब्दमुख्यार्थो न दोषो-
 पहितः “शुद्ध” इति तमर्थमनूद्य तत्र निर्दोषत्व पुर-
 स्कारेण भगवच्छब्दनिर्वचनविरोधात्, न च ब्रह्मपदलक्ष्ये
 तन्निर्वचनम्, गुणविशिष्टविषयत्वान्तस्य, भगवच्छब्दस्यापि
 ४७० तत्र मुख्यत्वायोगाच्चेति भावः . परं ब्रह्मेति न हि दोष-
 वैशिष्ट्याभिधानं स्तुतिः प्रत्युतनिन्दैवेति भावः . पवित्र-
 मिति दोषोपहितस्यापवित्रत्वादिति भावः . परंब्रह्मेत्यत्र
 ब्रह्मपदेन शुद्धं लक्ष्यत इत्यत्राह निर्विशेषेति . कथञ्चि-

- दिति दोषाभावाभिधानादपि न स्तुतिः, स्वरूपमात्रपर-
 ४७५ तादेवेत्यर्थः. गुणाभिधानेति निर्दोषत्वमपि गुणान्त-
 र्भूतम्, किञ्च मुख्यार्थानुपपत्त्यभावात् सञ्चयः. ननु निर्गु-
 णत्वस्य श्रुतिस्मृतिसूत्रैः प्रतिपन्नत्वात् गुणानामिच्छित्वात्वेन
 हेयत्वात् तद्वैशिष्ट्याभिधाने निन्दैवेति मुख्यार्थानुपपत्त्या
 सञ्चययुक्त इति चेत्तत्राह पूर्व्वेति. चेति प्रमाणा-
 ४८० न्तरविशंवादन्यायोपेतस्वपदविरोधौ समुच्चयेते. यदा
 दोषाभावमुख्येनापि श्लोकवेदयोस्तुतिदर्शनात् “यदा श्लेष
 एतस्मिन्नुदरमन्तरङ्गुरुते, अथ तस्य भयं भवती”त्यादि-
 भिर्भेददर्शनस्य दोषत्वावगमात् निर्गुणवाक्यैस्तद्वैधुर्यस्य
 स्वरूपेऽवगमात् भवान् ब्रह्मेति सामानाधिकरक्षेण तादृश-
 ४८५ स्वरूपेणोपहितस्याभेदबोधनाद्दोषाभावस्यात्र कण्ठरवेणा-
 प्रतिपादनेऽपि निर्गुणवाक्ये निर्दोषतया प्रसिद्धस्वरूपेक्य-
 बोधमात्रेणापि गुणाबोधनेऽपि प्रसिद्धगुणकसम्प्राप्तभेदबोध-
 नेनेव स्तुत्युपपत्तेरुपहितैक्यबोधनस्य बाधेन भवानित्यस्यापि
 सञ्चयथा स्वरूपपरत्वेऽपि तस्योपहितसम्बन्धस्य शब्दादर्थाद्वा
 ४९० प्रतीत्या मुखादिप्रतीकस्तुत्याऽवयविस्तुतिवदष्टाकपालादि-
 स्तुत्याद्वाद्दशकपालस्तुतिवच्चोपहितस्तुतिषिद्धेऽपि निर्विशेष-
 सञ्चयथापि स्तुतिर्न विरुध्यत इति तत्राह पूर्व्वेति, एवमपि
 न स्तुतिषिद्धिः ब्रह्माभेदमात्रस्य सर्वचेतनसाधारणत्वादित्यपि
 भावः. यदा निर्विशेषस्वरूपस्यैवासिद्धेर्न तस्योपेत्यभिप्राये-
 ४९५ णाह पूर्व्वेति, एवमेतावता मुख्यवृत्त्यभावात् सञ्चयेति

- लक्ष्मणाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया निर्विशेषलक्षणानि-
 रस्ता ; इदानीं लक्ष्मणाभिमतजिज्ञास्यस्वरूपपर्यालोचनयापि
 (निर्विशेष)लक्षणान्निराकरोति अपिचेति . लक्षणेति
 वाक्यपरम्, प्रथमसूत्रस्य ब्रह्मशब्देनापीत्यर्थः, उपहितस्य
 ५०० ज्ञेयत्वेन तस्य जिज्ञास्यत्वेजिज्ञासात्मकलक्षणादिलक्षणानाम्
 तदारम्भप्रतिपादकप्रथमसूत्रस्य चोपहितपरत्वेन न ब्रह्मशब्दे
 लक्षणाश्रयणीया . तत्त्वावेदकानामुपहितपरत्वाङ्गीकारे
 अपसिद्धान्त इति द्योतयति तत्त्वावेदकेति . अतद्व्यु-
 त्यन्नेनेति ब्रह्मणोन्यत्र मुख्यवृत्त्यसम्भवस्य उक्तत्वेन ब्रह्मबोध-
 ५०५ कस्य तच्छक्तत्वमेव वक्तव्यमितिभावः, एवञ्च प्रतिज्ञालक्षण-
 शोधनानि न सम्भवन्तीति तात्पर्यम् . अत्र ततोऽन्यत्रा-
 मुख्यस्य तद्बोधकत्वं तन्मुख्यवृत्त्यैवेति नियमो विवक्षितः .
 अन्यत्रामुख्यत्वेऽप्युपहिते मुखेन तत्सम्बन्धादनुपहितं लक्ष्य-
 तामिति शङ्कते तस्मिन्निति . जिज्ञास्यत इति
 ५१० जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञायते, लक्ष्यते “जन्माद्यस्य यत” इति,
 शोधते, उत्तरसूत्रैः . ज्ञातत्वेति ज्ञातत्वपदनिर्णयपरम्,
 तस्य सिद्धत्वाल्लक्षणशोधने अपि सिद्धप्राये; एवञ्च लक्षण-
 शोधनाभ्यां साध्यस्य निर्णयस्य ब्रह्मपदादेव सिद्ध्या प्रतिज्ञा-
 लक्षणशोधनानां वैयर्थ्यमेवेत्यर्थः . विलीनविक्षापनन्याय-
 ५१५ माशङ्काह न चेति, जिज्ञासादौ सूत्रकारस्य जिज्ञास्यत्व-
 प्रतिज्ञायां श्रोतुर्विचारे च न विधिरित्यर्थः . ननु शास्त्रस्य
 श्रवणात्मकत्वे मननात्मकत्वे वा “श्रोतव्यो मन्तव्य” इति

- विधानान्तर्दर्थत्वाच्च प्रतिज्ञायाः कर्तृं शास्त्रं सार्थकमेवेत्यत्राह
 अदृष्टार्थत्वाभावादिति, त्वयापि हि श्रवणादेर्दृष्टद्वारत्वमेवे-
- ५२० व्यते, न तु केवलादृष्टद्वारत्वमित्यर्थः. यदा अतद्व्युत्पन्ने-
 नेति, ततश्च सामान्यतोऽपि ज्ञानाभावात् तज्ज्ञानेच्छाकृच्छण-
 ग्रोधनानि न सम्भवन्तीत्यर्थः. जिज्ञास्यतइति ज्ञातुमिष्यत
 इत्येवार्थः, लक्ष्यते ग्रोध्यत इत्येतच्छ्रुत्यादिषाधारणम्,
 जिज्ञासाद्यनपेक्षाद्यादित्यत्रापि जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापर-
- ५२५ मेव, जिज्ञासादिविषयिष्यपेक्षा प्रत्याज्ञातवनोपपद्यत इत्यर्थः.
 विध्यभावे हेतुमाह अदृष्टार्थत्वाभावादिति, विषयवैल-
 क्षणाधीनाया इच्छाया विध्ययोग्यत्वञ्च विवक्षितम्, येन
 विधिना. सद्दामेति, अनुदात्तेत आत्मनेपदविधानस्य
 चच्छिडोऽनुदात्तेत्वेऽपि डित्करणेनानित्यत्वज्ञापनात् परस्मै-
- ५३० पदम्, यदा “आष्टषादे”ति विकल्पितणिचस्महेरेतद्रूपम्,
 स हि षडिः परस्मैपदी. निर्विशेषलक्षकब्रह्मशब्दात्
 ज्ञातत्वसिद्ध्या जिज्ञासाद्यनपेक्षा स्यादित्यत्र शङ्कते निरु-
 पाधिक इति, निरुपाधिक इत्येतत् सार्थमित्यनेन सम्-
 ध्यते, ब्रह्मशब्दवृत्तिमविदुषः प्रतिबोधनेन निरुपाधिक एव
- ५३५ विषये लक्षणग्रोधनात्मकं शास्त्रं सार्थमित्यर्थः. विषय-
 भेदमनादृत्यब्रह्मशब्दमात्रे वृत्तिं विकल्पयति किमिति,
 पूर्वचेति, मुख्यवृत्त्याबोधस्योत्तरशास्त्रसार्थकार्यता शास्त्रस्य
 मुख्यवृत्तिविषयगोचरत्व एव स्यात्, मुख्यवृत्तिविषयस्योप-
 हित एवेति शास्त्रस्य तद्बोधनोपचीणत्वेनानुपहितस्या-

- ५४० जिज्ञास्यत्वात् निरुपाधिके सर्वं सार्थमित्यस्य व्याघात इत्यर्थः. अनुपहिते मुख्यवृत्त्यङ्गीकारेण सार्थक्यापादनं न सम्भवति अपसिद्धान्तादित्याह अनुपहित इति. यदा कथं व्याघातः किञ्च प्रस्तुतमित्यत्राह सर्वस्येति, शास्त्रस्योपहितविषयत्वेनानुपहितस्याजिज्ञास्यत्वात् तत्र लक्षणाअथलीयेति प्रक्रान्तानुपहितलक्षणाव्याघात इत्यर्थः. अभिधानेति, सिद्धान्तमुल्लङ्घ्यस्वरूपमात्रशक्त्यङ्गीकारे न किञ्चित्प्रयोजनम्, न हि विशेषणस्याशक्यताभावेण शक्ये स्वरूपे लक्षणोपपादिता भवति, नाप्यवाच्यत्वश्रुतिः, प्रत्युत-विशिष्टशक्त्यङ्गीकार एव विशेष्ये लक्षणा भवति, अतो न
- ५४५ निर्विशेषलक्षणा सिध्यतीत्यर्थः. यदा ननु लक्षणशोधनादेः प्राग् ब्रह्मपदेन निरुपाधिकस्वरूपस्योक्तिं नाङ्गीकुर्मः, येना-तद्भुत्पक्षेन तदुक्तयोगः, लक्षणया तदुक्तौ जिज्ञासालक्षणादिवैयर्थ्यञ्च स्यात्, किन्तु निरुपाधिके ब्रह्मशब्दवृत्तिम-विदुषः प्रत्येव लक्षणशोधनादिकम् सर्वम् प्रवर्त्तत इत्यङ्गी-
- ५५५ कुर्मः, ततश्च न पूर्वोक्तदोषाविति शक्यते निरुपाधिक इति, निरुपाधिकशब्दस्य ब्रह्मशब्दवृत्तिमित्यनेनैवान्वयः, निरुपाधिके सार्थमित्येतदर्थसिद्धम्. किञ्च तत्र कारणं कथञ्च तदभाव इत्यत्राह मुख्यार्थेति, मुख्यार्थबाधो मुख्यार्थानुपपत्तिः, आदिशब्देन सम्बन्धः परिगृह्यते, इदं
- ५६० पदम् मुख्यवृत्तमिति निश्चयः कारणं, तत्र च मुख्यार्थ-बाधादिनिश्चयो हेतुः, तदभावात्तदभाव इत्यर्थः तत

इति उपदेशादित्यर्थः . तस्मिन्नाविति उपदेशात् प्रागिति शेषः . निर्विशेषावगम इति जात इति शेषः . मुख्यार्थबाध इति, मुख्यार्थस्य बृहत्त्वस्य बाधितत्वेन

५६५ मिथ्यात्वात् तस्य मुमुक्षुजिज्ञास्यत्वमनुपपन्नतयावगतमिति भावः . लक्ष्यार्थेति अनेन लक्ष्यसामान्यज्ञानं लक्ष्यविशेष- जिज्ञासा च व्यज्यते . प्रत्यक्षेणेति स्वमतेनेदम्, परमते- ऽनुपपन्नानिरासस्याप्युपलक्षणम् . प्रश्नवैषम्ये परिहारमा- ग्रहते आपातविदितार्थेति, श्रुती-द्वैताद्वैत श्रुती, ते

५७० एव विप्रतिपत्तिः विरुद्धार्थप्रतिपादकवचनद्वयी . कौट- ग्भूतमिति निर्विशेषं सविशेषं वेत्यर्थः . पृच्छतीति चेदिति, ततश्च लक्ष्यार्थनिर्विशेषोपदेश उपपन्न इति भावः . लक्ष्यणाभ्यामिति वाक्यपरम् . वैलक्षण्यम् अनृ- तादिष्ववृत्त्यात्मकं स्वरूपम्, तटस्थलक्षणेन सविशेषल-

५७५ कोटिः स्वरूपलक्षणेन निर्विशेषत्वकोटिश्च सिद्धा ; स्वरूप- लक्षणस्य तेन निर्विशेषपरत्वस्याभिमानादित्यर्थः . न सन्देह- मात्रम् प्रत्युतविपरीतनिश्चय एवेत्याह न चेति, सर्व- कारणत्वाच्चिन्नमिति कर्तृत्वाच्चिन्नमित्यर्थः, उपादानत्ववत् निमित्तत्वस्यापि तत्र विवक्षितत्वात् . सर्वज्ञेत्यादि कारण-

५८० त्वानुपपत्तिलक्षणन्यायसाक्षिव्यात् सविशेषश्रुतेस्तुविशेषमेव निर्धार्यतेत्यर्थः . बृहत्त्वमेवेति निर्वचनोपलक्षितब्रह्मशब्दा- वगतश्चेति भावः . यद्वा न तदभिमतं निर्विशेषं ब्रह्मशब्द- विवक्षितमिति सिध्यति, किन्त्वस्मादभिमतं बृहत्त्वविशिष्ट-

- मेवेत्याह बृहत्स्वमेवेति, सत्यज्ञानादिवाक्येनापि सत्यत्वा-
 ५८५ दिक्मेव निर्धार्येतेति भावः. वैषम्ये परिहारान्तरमा-
 ग्रहते नन्विति, अत्र प्रश्नस्य सन्देहमूलत्वानुक्तेन पूर्वाक्त-
 दोष इति भावः. तल्लक्षणमिति ब्रह्मशब्दविवक्षितस्य
 लक्षणं पृच्छतीत्यर्थः. “ब्रह्माधीहि” इत्यस्य ब्रह्मशब्दविव-
 क्षितमधीहीत्यर्थ इति भावः. पूर्वमनुपहितस्य जिज्ञास्य-
 ५९० त्वमङ्गीकृत्य लक्षणशोधनादिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च तत्र लक्षणे-
 त्युक्तम्. इदानीमनुपहितस्य जिज्ञास्यत्वमेवासिद्धमतस्तत्र न
 लक्षणेत्याह तदपि नेति. यदा यदि सुमुचुभिर्ज्ञातव्यम्
 ब्रह्म निर्विशेषमिति निर्धारितं स्यात् तदा तस्मिन्नासा-
 वाक्यस्य तदानुगुण्येन वर्णनीयतया ब्रह्मपदमुख्यार्थप्रश्नस्य
 ५९५ तदननुगुणत्वात् सुमुचुज्ञातव्य ब्रह्मशब्दार्थः क इति लक्ष-
 णया प्रश्नसमर्थनं स्यात्, न चेत् सिद्धम्, अतः “अधी हि
 भगवो ब्रह्मेति” पदस्युख्यार्थस्यैव प्रश्नपरं, तथाचोक्तप्रकारेण
 प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेण परिहरति तदपि नेति.
 तमेवं विद्वानिति, आदिशब्देन “तमेवं विदित्वा अति-
 ६०० मृत्युमेतौ”त्यादिविवक्षितम्, “तमसस्तु पारे, सर्वाणि
 रूपाणी”त्यादिभिर्विभूतिः “महान्त”मित्यादिभिर्गुणः
 “आदित्यवर्ण”मिति विग्रहः “विचित्य” “कृत्वे”ति
 व्यापारः प्रतिपाद्यते. विशिष्टेति, तत्पदेन एवमिति च
 प्रस्तुत विभूत्यादिवैशिष्ट्यपरामर्शादिति भावः. महा-
 ६०५ पुरुषेति “पुरुषस्य महान्त”मिति वाक्यार्थ उक्तः, एवञ्चिज्ञास्य-

- पर्यालोचनया निर्विशेषस्य जिज्ञासानर्थक्यादिभिर्जिज्ञास्य-
 त्वासम्भवादुपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वेन न निर्विशेषलक्षणेति .
 अत इति, यतो लक्षकत्वाभिमतशब्दस्वरूपपर्यालोचनया
 मुख्यवृत्त्यभावे साधुत्वानुपपत्तेस्त्वन्मते मुख्यवृत्तेः क्वाप्यसम्भ-
 ६१० वाच्च तन्मूललक्षणाया अनुपपत्तिः, यतश्च लक्ष्याभिमत-
 जिज्ञास्यस्वरूपपर्यालोचनयोपहितस्यैव जिज्ञास्यत्वे लक्षणाया
 असम्भवः, अतः “वृंहति वृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्मे”ति
 श्रुत्युक्तप्रकार एव ब्रह्मशब्दार्थ इत्यर्थः . सर्वतः-सर्वस्मात्,
 अनवधिकातिशयवृहदित्यर्थः . यदा सर्वतः सर्वप्रकारेण,
 ६१५ स्वरूपतो गुणतो विभूतितस्येत्यर्थः . अत्र तत्त्वटीकाया-
 मुक्तम् “यत्त्वाथर्वणिकी निरुक्तिः वृंहणत्वमप्याह, “वृंहति
 वृंहयति तस्मादुच्यते परंब्रह्मे”ति, पैराणिकी च प्रसिद्धिः,
 “वृहत्त्वाद् वृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयत” इति तद्गोबन्धी-
 वर्दन्यायादिति न विरोधः, तेनानवधिकातिशयवृहत्त्वमेव
 ६२० ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके; अपरेतु वृहत्त्ववद् वृंहणत्वमप्यनवधि-
 कातिशयम्ब्रह्मशब्दार्थः “वृंहति वृंहयती”ति पृथगभि-
 धानस्वारस्यात्, “वृहत्त्वाद् वृंहणत्वाच्च”ति समुच्चयस्वार-
 स्याच्चेत्याचक्षते; वयन्तु ब्रूमः विरोधाभावादुभयथाप्या-
 चक्ष्मह” इति . अत्र वृंहणत्वं वृहत्त्वान्तर्गतमेवार्थो न पृथ-
 ६२५ गिति प्रथमपक्षः, वृहत्त्वं तदनन्तर्भूतम् वृंहणत्वञ्च समु-
 च्चितमर्थ इति द्वितीयः, वृहत्त्वान्तर्भावेनापि वृंहणत्वमर्थः,
 स्वरूपेणापि, तत्रापि समुचितमर्थ इति तृतीयः, प्रति-

- पाषाकारभेदाच्च पौनरुक्त्यम्, न च गोवल्लीवर्दन्यायात्
सङ्कोचः, तस्य पदान्तरविषयत्वात्, अत उभयथाप्यर्थी हृह-
- ६३० षत्वमिति भावः. “चरन्वमृत”मित्युक्तसुपपादयमेतद्वाद-
मूलभूतम् भाव्यमाह इदं सर्वमिति, यथाश्रुत एव
ब्रह्मशब्दार्थः, इदं सर्वमभिप्रेत्याभाव्यतेति वाक्याभ्यामयमर्थः
श्रुतोमतयेति गम्यते; इदञ्च भाव्यं प्रकाशितमाचार्यैः,
“प्रथमविशेषणेन स्वभावतो गिरस्त्रनिखिलदोषत्वादयमेव
- ६३५ ब्रह्मशब्दवाच्यः नान्यः, न हि कारामृहनिगलित एव
तस्मोचनार्थमभ्यर्थनीयः, अतो सुमुञ्चुपाखपरजिज्ञासासूचस्य-
ब्रह्मशब्देन पुरुषोत्तम एवार्थसामर्थ्यात् अभिधीयत इत्यव-
गम्यते. द्वितीयविशेषणेन “यस्मिन्प्रयुज्यमाने तु गुण-
धोगक्षुपुष्कलः। तत्रैव मुख्यवृत्तोऽयमन्यत्र श्रुपचारत” इति
- ६४० न्यायेन गुणतोऽपि हृहत्वे शब्दशक्तेरसङ्कोचस्तिथ्यतीति
शब्दशक्तेः पुरुषोत्तम एवाभिधीयत इत्यवगम्यते” इति.
अनेवन्नामकमिति, तस्मिरासप्रकारस्तु वेदान्तविजये
प्रपञ्चितोऽस्माभिः. विशेषणद्वयेनेति “ब्रह्मपरिवृढं सर्वत”
इति ब्रह्मशब्दनिश्चिः “यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि
- ६४५ चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम”
इति पुरुषोत्तमशब्दनिश्चिः; एतेन पुरुषोत्तमशब्दो न
कर्मधारयः, उत्तमशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात्; न च षष्ठी-
समासः, “न निर्धारण” इति निषेधात्; नापि सप्तमी-
समासः, “न निर्धारण” इति निषेधादेव; न च वाच्यं

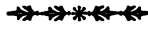
६५० षष्ठ्या एवायन्निषेधो न सप्तम्या इति, विशेषाभावेन सप्तम्या अपि निषेधात्, अन्यथा षष्ठीसप्तमीसमासयो रूपतोऽर्थतश्च भेदाभावेन निषेधानर्थक्यात्, अतोऽभाव-
धवार्थनिरुक्तेरसम्भवात् केवलरूढ एवायमशकण्णादिवत्, तदिदमाह “रूढ्या तु कामम् पुरुषोत्तमोऽस्त्रि”तीति
६५५ निरस्तम्; “यस्मात् चरमतीतोऽहमचरादपि चोत्तम” इत्यादिनिरुक्तानुसारेण “पञ्चमीविभक्त” इति विहित-
पञ्चम्याः “पञ्चमी भयेने”त्यत्र पञ्चमीति योगविभागात् समासोपपत्तेः, योगविभागश्च “तादपि पररूपपर” इति भाष्यवाक्यादवगम्यते. विस्तरस्तु वेदान्तविजये द्रष्टव्यः ॥

इति श्रीवाधूल्लुप्तिलोकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथाव्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादसन्धमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
ग्रन्तदूषणीव्याख्यायाम् सण्डमाहताख्यायां ब्रह्मग्रन्धट्टिनिरूपण-
नाम प्रथमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने षण्डमारुते

जिज्ञासानिरूपणं नाम द्वितीयस्कन्धः ।

पदार्थनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थनिरूपणस्यौचित्यम् भाष्य-
क्रमस्थानुरोद्धव्यत्वञ्चाभिप्रेत्याह अथेति . वादार्थं संश्लेषाति
स्वात्मेति, कर्मलाभावात् सामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वा-
भावेन हेतुफलभावात् जिज्ञासानोपपद्यत इत्याह स्वात्मैक-
५ भास्येति, स्वप्रकाशस्यैव स्वगत सामान्यविशेषविषयत्वेन
हेतुफलत्वे स्तामित्यचाह स्वात्मेति . स्वयमेवात्मा स्वात्मा,
जिज्ञासासमानाधिकरणयोरेव सामान्यविशेषज्ञानयोः हेतु-
फलभावात् स्वप्रकाशस्यैवात्मत्वेन सामानाधिकरण्यासम्भवात्
साध्यत्वासम्भवाच्च न हेतुफलभावः, किञ्च निर्विशेषत्वाच्च
१० सामान्यविशेषयोरभावेन न जिज्ञासाहेतुफलसम्भव इत्याह
निर्विशेषस्येति . किमविद्योपहितस्य जिज्ञास्यता उत
विशुद्धस्य नाद्य इत्याह दुष्यत इति, मिथ्याविषयकज्ञानस्य
निवर्त्तकत्वासम्भवेन इत्यमाणत्वासम्भवादिति भावः . द्वितीय-
न्दूषयति विशुद्धस्येति, विशुद्धस्य ज्ञप्तिविषयत्वाभावादिति
१५ भावः . निर्विशेषस्येत्यनन्तरं ब्रह्मण इति शेषः, स्वात्मैक-
भासस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जिज्ञासा या परेष्टा, सा दुष्यतो
विशुद्धस्यापि प्रतिषिध्यत इत्यन्वयः . जिज्ञासामात्रं षण्डयतः

- ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनम् नानिष्टमित्याग्रज्ञाह परेष्टेति यथा-
 लोको ब्रह्मण्यपि तस्या इष्टत्वात्, अन्यथानारम्भेण शास्त्रो-
 २ • ष्टित्तेरिति भावः. अस्मिन् वादे जिज्ञासानुपपत्तिः
 विचारानुपपत्तिर्वा प्रतिपाद्या, अन्यतरार्थत्वे अन्यतरनिरसन-
 (मन्या) मार्थम्, अत्र च विचारानुपपत्तिपक्षे जिज्ञासापदं
 विचारपरं, हेतुफलाभावाज्जिज्ञासानुपपत्तेर्न तत्साध्यविचार-
 सम्भव इति वा तात्पर्यम्. ब्रह्मपदादेव ब्रह्मणः प्रतीतेः
 २५ विचारोऽनुपपन्न इत्यभिप्रायेणोक्तम् शब्दनिर्दिष्टमिति .
 विचार्यमिति जिज्ञासानुपपत्तिपक्षे विचारफलकजिज्ञा-
 साविषय इत्यर्थः . विचारानुपपत्त्या तत्फलकजिज्ञासानु-
 पपत्तेः जिज्ञासापूर्वकमित्यादिना वक्ष्यमाणायाः प्रदर्शनार्थं
 विचारफलकलोक्तिः. व्याघातस्फोरणार्थं तदभिमतार्थान्तरा-
 ३ • ल्यनुवदति अनुदितेत्यादिना, ब्रह्मशब्दनिर्दिष्टस्य वि-
 चारविषयत्व (विचार्यत्व) मनुदितानस्तमित स्वरूपैकप्रका-
 शत्वादिकं चाङ्गरित्यर्थः, चकारेण विचार्यत्वस्यानुदितानस्त-
 मित स्वरूपैकप्रकाशत्वादेश्च विरोधस्तूयते, विचित्रोवि-
 विधः, व्याघातस्योत्तरचानुसन्धेयः . अनुदितेत्यादिपदचतुष्टयेन
 ३५ स्वात्मैकभाष्येत्यादि लोकोक्तपदचतुष्टयम् क्रमाद्विद्यतम्,
 अनुदितानस्तमितेति स्वात्मेति प्रतिपञ्चात्मत्वाच्चिन्नार्थ
 उक्तः . स्वरूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितं व्याघातन्दर्शयति
 यद्वीति . सामान्यत इति इदञ्च प्रायिकाभिप्रायम्, शब्द-
 त्वादिना ज्ञाते गुणत्वद्रव्यत्वादिसामान्याकारजिज्ञासादर्शनात्,

- ४० ततश्च केनचिदाकारेण ज्ञाते केनचिदाकारेणाज्ञाते जिज्ञासे-
त्येवविवक्षितम्, अतएव वक्ष्यति विदिताविदिताकारभेदो
दुस्त्वण इति. अन्यथेति सामान्यविशेषवेदनधोरभावे,
सामान्यविशेषवेदनयोर्जिज्ञासाहेतु फलभावस्य लोकाभिद्वला-
दिति भावः. तद्योगादिति जिज्ञासायोगादित्यर्थः. तथा-
- ४५ विधवेदनद्वयविषयत्वाभावेऽपि वृत्तिद्वयविषयत्वम् सम्भवत्येवे-
त्यत्राह न चेति अन्यत्र वेदनद्वयविषय एव जिज्ञासादर्शनात्
वृत्तेष्ववेदनत्वादिति भावः. एवं कर्मत्वाभावे सामान्यविशेष-
वेदनधोरभावेन हेतुफलधोरभावात् जिज्ञासानुपपत्तेत्युक्तम्,
इदानीं गृह्यत्वादिप्रसङ्गेन प्रमाणविषयत्वानुपपत्त्याविचारास-
- ५० अवेन जिज्ञासानुपपत्तिमाह जिज्ञासापूर्वकमिति. दृश्य-
त्वेत्यनेन अनुदितामस्तमितस्वरूपैकप्रकाशमित्यत्र एकपदस-
म्भावित्त्वमन्वेन व्याघातः प्रदर्शितः, मिथ्यात्वेत्यनेन ज्ञाननि-
वर्त्यत्वपरेण अनस्तमितपदोक्तानिवर्त्यत्वेन व्याघातः प्रकाशितः,
जडत्वेत्यनेनास्त्रप्रकाशत्वपरेण स्वरूपप्रकाशमित्यनेन व्याघातो
- ५५ दर्शितः, आदिपदेन प्रकाशानात्मकत्वं गृह्यते, तेन स्वरूपैक-
प्रकाशमित्यत्र प्रकाशत्वेन व्याघातः प्रदर्शितः. विचारानुपप-
त्तिपक्षे तु अस्तु जिज्ञासानुपपत्तिः, विचारानुपपत्तौ किमा-
यातमित्यत्राह जिज्ञासापूर्वकमिति, तथा च जिज्ञासाया
असम्भवे तत्साध्यविचारो नोपपद्यत इति भावः. विचारानु-
- ६० पपत्तौ हेत्वन्तरमाह तच्चेति. माभूद्ब्रह्मणो विन्निकर्मत्वम्,
मात्रसामान्यविशेषवेदनद्वयविषयत्वम्, तथापि स्वरूपप्रकाश-

- स्यैव स्वगतसामान्यविशेषविषयत्वेन हेतुफलभावात् जिज्ञासो-
पपद्यत इति पूर्वोक्तव्याघातपरिहारं ग्रह्यते स्वरूपेति
ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वम् फलत्वञ्च, न तु सामान्यविशेषज्ञानयो-
- ६५ गौरैवादित्येवकाराभिप्रायः . नेति अन्यथा यद्देवदत्तीयसामा-
न्यज्ञानात् देवदत्तीयविशेषज्ञानफलकजिज्ञासाया विष्णुमित्रे
जननापत्तिरिति भावः . यद्यपि हेतुभूतज्ञानस्य जिज्ञासा-
सामानाधिकरथ्यमित्यमो नास्ति, अहमिति स्वप्रकाशादेव जि-
त्यादिजिज्ञासादर्शनात्, अद्यापि अहमिति प्रतीतिरन्तः-
- ७० करणाकारवृत्तिरिति यन्मतम् तदनुसारेण तदुभयेत्युक्तम्,
समिन्निविषयजिज्ञासाभिप्रायेण वा तदुक्तम् . हेतुफलत्वयो
सामान्यतो दूषणमुक्त्वा प्रातिस्निकदूषणमाह अनादेः
प्रकाशस्येत्यदिना अनादिलभङ्गादित्यन्तेन, किं स्वरूपप्रकाशो
निरपेक्ष एव हेतुहताग(न्तुं)न्तकसहकारिणमपेक्ष्येति विकल्प-
- ७५ मभिप्रेत्यप्रथमे दूषणमाह अनादेरिति अत्र जिज्ञासा यदि
निरपेक्षा अनादिप्रकाशमन्या स्यादनादिस्थादित्यापादनं वि-
वक्षितम्, तेन नापाद्यापादकयोर्वैधधिकरथ्यम् . ननु जन्यत्वा-
नादित्ययोर्विद्वत्त्वेन व्याप्यभावात् कथमापाद्यापादक भावः,
न च प्रवाहानादित्यमापाद्यम्, क्रमिकोत्पत्तौ हि प्रवाहः,
- ८० निरपेक्षजन्यत्वे च विसृज्यहेतोरभावेन एकव्यक्त्युत्पत्तिकाश्च
इव चावज्ञान्युत्पत्तेरावश्यकत्वेन प्रवाहस्यैवाविद्वेः . न च नि-
रपेक्षजन्यत्ववादिनः धारावाहिकस्यैव पूर्वज्ञानस्यैव उत्तरज्ञान-
मिति पूर्वजिज्ञासाया उत्तरहेतुत्वं वक्तुं प्रकथमिति चेन्न,

- जिज्ञासा यदि प्रकाशानन्तरभाविनिरपेक्षप्रकाशजन्यास्तर्हि
- ८५ प्रकाशसमवधानक्षणोत्तरक्षणवर्तिप्रागभावप्रतियोगिनी न स्यात्, यो यदनन्तरभाविनिरपेक्षयज्जन्यः, स तत्समवधानक्षणोत्तर-
क्षणवर्तिप्रागभावप्रति योगी न भवतीति व्याप्तेरिति तात्प-
र्यात्, तस्य च प्रकाशस्य अनादित्वात् तत्समवधानक्षणोत्तरक्ष-
णवर्ति प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे अनादित्वं पर्यवस्यतीत्यभि-
- ९० प्राथेणानादेः प्रकाशस्येत्युक्तम् . प्रकाशो यदि जिज्ञासासाम-
घीत्वपर्याप्त्यधिकरणं स्यात्, स्वाधिकरणक्षणान्यूनसङ्गाकजिज्ञा-
साधिकरणक्षणकस्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरणक्षणपूर्वक्ष-
णवर्तिन स्यात्, जिज्ञासाप्रागभावाधिकरणक्षणद्वयवर्तिन स्यात् .
यद्यत् सामघीत्वपर्याप्त्यधिकरणम् तत् स्वाधिकरणक्षणान्यूनस-
- ९५ ह्याकतदधिकरणक्षणकम् तत्प्रागभावाधिकरणक्षणपूर्वक्षणव-
र्तिन भवति, तत्प्रागभावाधिकरणक्षणद्वयवर्तिन भवतीति च
व्याप्तेरिति वा तात्पर्यम् . अत्र च द्वितीयादयस्तर्काः प्रति-
बन्धकाभावकारणत्वमतेन, अनादिपदस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम्,
तथा च निरपेक्षस्य प्रकाशस्यानादेः कारणत्वमेव न स्यादिति
- १०० भावः . यदा प्रकाशोत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वं स्यादि-
ति विवक्षितम्, तत्कृत इत्यपेक्षायामुक्तम् अनादेरिति
तत्तत्सामाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभावे अनादित्वमिति व्याप्तेरात्मा-
दौ दृष्टत्वेन अनादिप्रकाशोत्तरभावि (जन्य) जन्यत्वाभावे
अनादित्वं स्यादिति . न च जन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यत्वे शेषवैय-
- १०५ र्थम्, अखण्डाभावे तदभावात् . यदा जन्यत्वाभावे प्रयोजको

- जन्यजन्यत्वाभावः तच्चानाद्युत्तरजन्यजन्यत्वाभाव इति भावः .
यदा निरपेक्षानादिजन्यत्वोक्तिः जिज्ञासाया अनादित्वे पर्य-
वस्यति, यस्मिन् काले कार्योत्पत्तिरभिमता, ततः प्रागपि
कार्यं स्यात्, कालयोर्विशेषाभावात्, एवं पूर्वपूर्वकालेऽपी-
११० त्यापादिते निरपेक्षानादिजन्यत्ववादिना पूर्वं कारणाभावो
न वक्तुं शक्य इति अस्यापादनस्यानुद्धारादित्यर्थः . एवञ्चा-
नादित्वे सिद्धे जन्यत्वमेव न सम्भवतीति तात्पर्यम् .
यथादर्शनमिति जिज्ञासायास्त्वमानविषयधर्मिज्ञानजन्य-
त्वस्य लोके दर्शनादिति भावः . ननु यद्यपि धर्मविषय-
- ११५ ज्ञानम् लोके दृश्यते, तथापि तस्य धर्मविषयज्ञानत्वेन न
हेतुत्वं, किन्तु धर्मिज्ञानत्वमात्रेण, लाघवात्, तथा च स्वरू-
पप्रकाश एव हेतुः, न चानादित्वप्रसक्तिः, सापेक्षस्यैव तस्य
जिज्ञासाहेतुत्वात्, अपेक्षणीयस्य संग्रह एवेति चेन्न, स्वरूप-
प्रकाशेनैव तस्य ज्ञातत्वेन संग्रहस्यैवानुपपत्तेः . फलत्वेदूषण-
- १२० माह प्रागसिद्धस्येत्यादि, प्रागसिद्धस्योत्तरकालमसत्त्वे
तुच्छत्वं, सत्त्वे कार्यत्वमिति भावः . प्राक्सिद्धत्वपक्षे सिद्ध-
त्वफलत्वयोः परस्परव्याघातमाह प्राक्सिद्धस्येत्यादिना,
अनादिपदम् प्राक्सिद्धपरम् . यदा स्वरूपप्रकाशस्य फलत्वे
दूषणान्तरमाह फलत्व इति, अनादित्वभङ्गाच्चेत्यन्वयः,
- १२५ एतेनानुदितपदसूचितव्याघातो दर्शितः . एवम् स्वरूपप्रका-
शस्यैव हेतुफलभावासम्भवे अन्वयव्यतिरेकाभ्याञ्जिज्ञासास-
मानाधिकरणयोः सामान्यविशेषज्ञानयोर्हेतुत्वं फलत्वं चेति

- खितम् ; तत्र शक्यते उपहितरूपेणेति अविद्योपहितरूपेण, वेदनद्वयेति सुसुक्ष्मपात्यत्वेन सामान्यवेदनम्, जगत्कारणत्वादिना विशेषवेदनम् . नेति निर्विशेषस्य जिज्ञास्यत्व-
 १३० भङ्गापत्तेरिति भावः . अभ्युपगमेऽपीति फलस्थानुपहितविषयत्वावश्यभावात् सामान्यविशेषवेदनयोस्त्वमानविषयत्वमियमाद्य हेतोरप्यनुपहितविषयत्वमेव वक्तव्यम्, धर्मैक्यमात्रेण समानविषयत्वाद्धेतोरुपहितविषयत्वाभ्युपगमेऽपीत्यर्थः .
- १३५ भ्रान्तिश्चासंपाद्यत्वादिति, तत्त्वज्ञानसाध्यत्वान्मोक्षश्चेति भावः . परीक्षकाः-विचारशास्त्राधिकारिणः . प्राथमिकभ्रान्तिः प्रपञ्चधर्मः . प्रागल्भ्यप्रसङ्गादिति निरर्थकायासवैधुर्यात् अधिकभ्रान्त्यसंपादनाच्चेति भावः . स्वरूपेति प्रमालबुद्ध्या विचारप्रवृत्तावपि विचारदशायामेव कृत्स्नमिथ्यात्वस्य शिचि-
- १३० तत्वेन तत्र प्रमालबुद्धिनिवृत्तेः तदुत्पादनार्थं मनननिदिध्यासनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः . यदा त्वन्मते नित्यानित्यवस्तुविवेकदशायामेव ब्रह्मातिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानस्य जातत्वात् अवस्थादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः . स्वरूपस्यैव फलत्वे प्राक्सिद्धस्य फलत्वायोगादिति यद्दूषणमुक्त-
- १३५ नत्रपरिहारं शक्यते नित्येति, ज्ञानस्य सिद्धत्वेऽपि तद्रूपावच्छिन्नस्यासिद्धत्वाच्चिन्नासासम्भवत्येवेति भावः . प्राप्ताप्राप्तविवेकेन धर्मस्यैवेच्छा सा च न जिज्ञासा, समाधौ तु तादृग्ज्ञानस्यासिद्धत्वात् जिज्ञासेत्यभिप्रेत्याह नेति, सत्यत्वेति (धर्म) सत्यत्वे अद्वैतज्ञानिः, मिथ्यात्वे तदर्थं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-

१५०. नुपपत्तिः, न हि मिथ्यावस्त्वसहमानो सुसुक्ष्म(मिथ्योत्पादनाद्य)मिथ्यात्वसंपादनाय प्रवर्तेत . न च वैश्रद्यादेरविद्यानिवर्तकत्वात् प्रवृत्त्युपपत्तिः, तस्य जडत्वेनानिवर्तकत्वात्, ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति हि युष्माकसुद्वेषः . तन्मात्रविषयकज्ञानमेव निवर्तकम् न तु धर्म इति चेत्तर्हि तस्य ज्ञान-
१५५. ज्ञानादिस्वादिनिवृत्त्यापत्तिः . स्वमात्रसाक्षिज्ञानम् पूर्वज्ञास्त्वेव सर्वसाक्षित्वादिति चेत्, इत्तकिमिदानीन्मादृग्ज्ञानमुत्पद्यते, स्वमात्रसाक्षिसुत्पद्यत इति चेत् ; तर्हि तदेवाविद्यानिवर्तकमिति पर्यवसितम् . ननु स्वमात्रसाक्षित्वमविद्यानिवर्तकतावच्छेदकमिति चेत्, शुक्लादिज्ञानस्याधिष्ठा-
१६०. नातिरिक्तविषयस्यापि निवर्तकत्वदर्शनेन अधिष्ठानमात्रविषयत्वस्य निवर्तकतावच्छेदकत्वात्, अधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेन निवर्तकत्वे वाच्ये प्रकृते साधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यानादित्वेनाध्यास एव न स्यात् . ननु तत्त्वसाक्षात्कारमात्रं न निवर्तकम्, तीरस्त्वृत्तादावूर्ध्वाग्रत्वसाक्षात्कारे विद्यमानेऽपि जले अ-
१६५. धोऽग्रत्वभ्रमात्, तथाचारोप्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वमेव निवर्तकतावच्छेदकमिति चेन्न ; तत्रोर्ध्वाग्रत्वतत्त्वज्ञानानिवर्त्यात्वादधोऽग्रत्वभ्रमस्योपाधिनिवृत्त्यैव तन्नित्येः ; अन्यथा पूर्वमूर्ध्वाग्रत्वमात्रसाक्षात्कारसम्भवेन तदनन्तरमधोऽग्रत्वभ्रमाभावप्रसङ्गात्, विशेषादर्शनजभ्रमस्यैव तत्त्वज्ञाननिव-
१७०. र्त्वात् . किञ्चारोप्याविषयकाधिष्ठानसाक्षात्कारत्वमात्रम् निवर्तकतावच्छेदकम्, उत्तारोप्याविषयकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षा-

- त्कारत्वम्, नाद्यः, इदमिति धर्मिज्ञानानन्तरम् रजत-
 भ्रमानुदयप्रसङ्गात्, द्वितीये किमधिष्ठानतत्त्वज्ञाम, किम-
 धिष्ठानस्वरूपमेव उत आरोप्यविरोध्याकारः, नाद्यः, उक्त-
 १७५ दोषादेव, न द्वितीयः, निर्धर्मके ब्रह्मणि विरोध्याकारा-
 भावात् . ननु स्वरूपमेव ब्रह्मणि विरोध्याकार इति चेत्;
 किं विरोधित्वम् वैयधिकरणम्, तदभावरूपत्वं वा ; नाद्यः
 ब्रह्मणो निरधिकरणत्वेनाविरोधितापत्तेः ; न द्वितीयः,
 शक्तित्वादेरविरोधितापत्तेः . ननु तत्राप्यधिष्ठानस्वरूपारो-
 १८० प्याभाव एव विरोधीति चेत्, तर्हीदन्त्वेनाविरोधितापत्तेः ;
 अध्यासाभावप्रसङ्गात् . किञ्च स्वमात्रसाक्षित्वं हीतरासाक्षित्वे
 सति स्वसाक्षित्वम्, तथा चेतरेषामभासमानतया प्रपञ्च एव
 न स्यात्, प्रतिभाससमानसत्ताकत्वान्मिथ्यापदार्थस्य . ननु
 युगपदेव सर्वसुक्तेस्तद्ग्राह्याम् प्रपञ्चाभाव इष्ट इति चेन्न ;
 १८५ इतराविषयत्वस्यापि मिथ्यात्वेन तद्भागावश्यकतया इतरा-
 विषयत्वस्यैव व्याघातात्, इतराविषयत्वोत्पत्तिकाल एवा-
 विद्यादेर्निवृत्ततया विचारसाध्यज्ञानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च .
 वैशद्यपक्षे दूषणान्तरमाह अतिरिक्तेति, अचातिरिक्तपदं
 ज्ञातातिरिक्तपरम्, ब्रह्मणस्त्वतोऽपरोक्षतया प्रत्यक्षस्य च
 १९० तत्समानाकारत्वस्य च साध्यत्वायोगादिति भावः . स एवेति
 स्वरूपधर्मविकल्प एवेत्यर्थः . स्वरूपपक्षे, किं कालविशेषे
 ज्ञानाभावेन ज्ञातातिरिक्तता, उतांशभेदेनेति विकल्पम-
 भिप्रेत्य प्रथमपक्षे दूषणमाह नित्येति . द्वितीये दूषणमाह

- निरंश इति . धर्मपक्षे दोषमाह निर्विशेष इति मिथ्या-
- १८५ भूतविशेषपक्षस्तु “फलस्य तथात्वे भ्रान्तित्वापातादि”त्यनेन
निरस्त इति भावः . एवमियता ग्रन्थेनानुदितागस्तमितस्त्र-
रूपैकप्रकाशमित्यनेन सूचितव्याघातो दर्शितः . अथ स्वमा-
त्रसाक्षित्वस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि जिज्ञासा नोपपद्यत
इत्युपपादयन्नशेषविशेषग्रन्थमित्यनेन सूचिनं व्याघातन्दर्श-
- २०० यति कथञ्चेत्यादिना, जिज्ञासाहीदं किमित्याकारा
वा कथमित्याकारा वा भवति, एतदाकारप्रश्नयोग्यविष-
याभवतीत्यर्थः . सर्वञ्चेति प्रश्नद्वयविषयेऽपीत्यर्थः . विदि-
ताविदिताकारभेदाभावेऽपि इदं किमित्यादिप्रश्नोऽस्त्वित्यत्राह कृतञ्चेति, कृतज्ञानवगतौ ज्ञातव्यांशाभावेन नैष्क-
- २०५ ज्ञात्प्रश्नोपपद्यते, कृतज्ञानवगतौ हेत्वभावेन धर्मनिर्दे-
शोऽनुपपन्नः . तद्योगादिति इदं किमित्यादिप्रश्नस्यायो-
गात् . एवं कृतज्ञानवगत्यनवगतयोः नैष्कस्यनिर्हेतुकत्वप्रसङ्गेन
इदं किमित्यादिप्रश्नस्थले विदिताविदिताकारभेदे आव-
शिके तादृशप्रश्नप्रयोजकजिज्ञासाया अपि तत्रैयत्यात् स्वमा-
- २१० त्रसाक्षित्वस्य वैशद्यस्य वा साध्यत्वेऽपि न तन्मात्रेण जिज्ञा-
सोपपत्तिरिति स्थितम् . जिज्ञासासमर्थनार्थं मतत्रयमाह
नवीनः, सत्त्वविशिष्टज्ञानं हेतुः, अखण्डविषयज्ञानं फलम्,
तद्विषयेच्छा जिज्ञासेत्येकम् ; प्रतिबद्धः प्रथमोत्पन्नोऽर्हेतिसा-
क्षात्कार एव हेतुः, अप्रतिबद्धज्ञानं फलम्, तद्विच्छा
- २१५ जिज्ञासेत्यपरम् ; प्राथमिकज्ञानमनवधारणत्वात् अविद्याया

अनिवर्तकत्वदेव च हेतुः, अवधारणरूपस्वरमसाक्षात्कारः
 फलं, तदिच्छैव जिज्ञासेतिचापरम्; तथाद्यसुत्तरचनिरधि-
 ख्यते, इतरन्मतद्वयमनेन निरख्यते, तथा हि वेदान्तवाक्या-
 दद्वैतसाक्षात्कार एव प्रथमसुत्पद्यते, तच्चापातरूपम्, आ-
 २२० पातलं च प्रतिबद्धफलत्वम्, प्रतिबन्धस्यानादिप्रवृत्तदुडतर-
 भेदवासनाभ्य एव, तास्य अवणमननादिभिः शीयन्ते, ततो
 वाक्यादुत्पन्नात्मसाक्षात्कारादविद्या निवर्तते, अतोऽप्रतिब-
 द्धापरोक्षज्ञानेच्छा संभवति, सैव जिज्ञासेति चक्यतम् तन्ता-
 वदनुपपन्नम्; विदिताविदिताकारभेदाभावात् प्रभ्रानु-
 २२५ पपन्नेस्तप्रयोजकजिज्ञासानुपपन्तेः, ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रभ्र-
 प्रयोजकत्वञ्च “अधीहिभगवो ब्रह्म, किं भगवन्तः परमं
 वदन्ति, सोऽहम्ब्रह्मविदेवास्मिन्नात्मविद्ब्रह्मानं भगवोधिजि-
 ज्ञासे” इत्यादिभिरवगम्यते. ननु अद्वैतस्य प्रथमतो दर्शने-
 ऽपि द्वैतवाक्यदर्शनात्मन्देहे सति जिज्ञासोपपद्यत इति चेन्न;
 २३० द्वैतवाक्यदर्शनेऽपि धर्मिनिस्यस्य निष्प्रत्यूहत्वात् अद्वैतान-
 न्दत्वादेस्य तदभिन्नत्वात् सन्देहो नोपपद्यते, न चाद्वैतादेर्नि-
 स्ययेऽप्यद्वैतत्वादिप्रकारकनिस्यथाभावात् सन्देहोपपत्तिः, तस्य
 विचारानन्तरमप्यभावेन सन्देहानितृप्तिप्रसङ्गात्, निष्प्रका-
 २३५ रकज्ञानस्यैव विचारजन्यलाङ्गीकारात्. नचाप्रतिबद्धेन वि-
 चारानन्तरभाविज्ञानेनाज्ञाननितृप्तेरेव संग्रथनितृप्तिरिति
 वाच्यम्, संग्रथविरोधिज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वात्, संग्रथ-
 नितृप्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत एव त्वया निस्यत्वलोकेः, न च

- निसृजे सत्यपि प्राथमिकज्ञानेन प्रतिबन्धादज्ञानानिवृत्तेः
संग्रहसम्भव इति वाच्यम् ; अज्ञानानिवृत्तावपि शैत्या-
- २४० नुमित्याशङ्कणीतलभमदग्रायां शैत्यसंग्रहनिवृत्तिदर्शनात् .
विपरीतधमरूपनिसृजेनापि संग्रहनिवृत्तिदर्शनाच्च . न चा-
द्वैतं स्वरूपाद्विभवेति तत्कोटिकसंग्रहोपपत्तिः, तस्य
द्वैतकोशकर्मभावेन कोशकर्मत्वानुपपत्तेः, किञ्च सत्यत्वे अद्वै-
तज्ञानिः, मिथ्यात्वे प्रतियोगिसमानसत्ताकस्य प्रतियोगिकाक्षे
- २४१ प्रतियोग्याशये ब्रह्मस्यसम्भवः . किञ्च ब्रह्मणि जगत्कारण-
त्वादिद्वैतनिसृयादेव न द्वैतकोटिकसन्देहः, न च पार-
मार्थिकद्वितीयवत्त्वादिना सन्देहः, कोशप्रसिद्धेः, प्रपञ्चे
सत्यत्वमिथ्यात्वकोटिकसन्देहेऽपि न ब्रह्मजिज्ञासाया इदं
किमित्यादिप्रश्नस्य च ब्रह्मस्युपपत्तिः, (तस्य) ब्रह्मविषयक-
- २४० सन्देहाभावात् ; तद्वैतसर्वमभिप्रेत्योक्तम् कथञ्च जिज्ञासे-
त्यादि . किञ्च प्राथमिकाद्वैतसाक्षात्कारादेवाविद्यानिवृत्तौ
कृतसन्देहः, ननु भेदवासनयोप्रतिबन्धाच्च प्राथमिकसा-
क्षात्कारादविद्यानिवृत्तिरिति चेन्न ; ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे
हि ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवो मानम्, ततश्च वेदा-
- २४५ न्नावाप्त्वात् ब्रह्मज्ञाने जाते ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञानं निवृत्त-
मित्यनुभवस्य दुरपह्वलेन प्राथमिकब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धा-
सम्भवात् . प्राथमिकब्रह्मज्ञानमाचात्संसारनिवृत्तेरदर्शनेन
तदनुवृत्तये तदुपादानाज्ञानानुवृत्तिराशङ्कणीयेति चेत्,
तस्य तर्हि संसारस्याज्ञानोत्पदानत्वम् . यच्च तत्त्वज्ञानस्य

- २६० प्रतिबन्धात् अज्ञानानिवर्तकत्वे निदर्शनं “विशेषदर्शनम् प्रति-
बन्धात् प्रतिबिम्बभ्रमम् निवर्तयती”ति तन्न, तत्र विशेषद-
र्शनस्य तन्निवर्तनायोग्यत्वात् . ननु विशेषदर्शनविषयविरुद्ध-
विषयभ्रमत्वमेव निवर्त्यतावच्छेदकम्, विशेषादर्शनजन्यभ्रम-
त्वापेक्षया लघुत्वात्, विरोधस्य नियमघटितत्वेऽपि अन्यत्वा-
स्यान्यथासिद्धादि)द्वुत्वादिघटितत्वेन ततोऽपि गुरुत्वादिति
चेन्न ; चन्द्रप्रादेशिकत्वदूरस्थपर्वताल्पपरिमाणादिभ्रमे व्यभि-
चारात् ; तद्भ्रमस्य सोपाधिकत्वाभावेनोपाधिरूपप्रतिबन्ध-
काभावात् . नन्ववच्छेदकसाधवानुसारेण तच्चापि दूर-
(स्थ)त्वादेः प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति चेत्तन्न ; विशेषदर्शन-
२७० मन्तरेणोपाधिनितृत्त्या व्यासङ्गादिना वानितृत्तिस्थले व्यभि-
चारेण तस्य तदवच्छेदेन निवर्तकत्वाभावात् . न सोपाधि-
नितृत्त्याद्यनिवर्त्यत्वेन विशेषणात् व्यभिचार इति वाच्यम्,
उपाधिनितृत्त्याद्यनिवर्त्यसोपाधिकभ्रमस्यासत्त्वेन तदर्थं प्रति-
बन्धककल्पनावैयर्थ्यात् . किञ्चोपाधिनितृत्तीत्यादिना उपा-
२७५ धिनितृत्त्यनिवर्त्यत्वव्यासङ्गानिवर्त्यत्वादिकं हि विवक्षितम्,
तत्र सोपाधिनितृत्त्यनिवर्त्यत्वस्थाने विशेषादर्शनजन्यत्वमेव
निवेश्यतां लाघवात्, उपाधिनितृत्त्यनिवर्त्यत्वस्य उपाधि-
नितृत्तिजन्यनितृत्तिप्रतियोगित्वाभावात्प्रकृतया नितृत्ति-
प्रतियोगित्वाभाव(नि)प्रवेशेन गौरवात् . किञ्चैवं विशेषदर्श-
२८० नविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वमिति विशेष्यभागोऽपि न वक्तव्य
इति साधवम् . ननु च पञ्चदशेऽपि व्यासङ्गादितत्तदनेका-

- निवर्त्यत्वविशेषणे गौरवात् विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्य-
निवर्त्यत्वमेव विशेषणम्, ततश्च पूर्वोक्तासाधवं स्थितमेव . न
चैवमपि प्रतिबन्धकल्पनावैयर्थ्यम् सोपाधिकभ्रमस्योपाधिनि-
२८५ वृत्तिनिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् ; यच्च विशेषदर्शनसमकालो-
त्पत्तिकोपाधिनिवृत्त्या भ्रमनिवृत्तिः, तत्र विशेषदर्शनासम-
वहितसामग्र्यनिवर्त्यभ्रमत्वस्य सत्त्वेनोपाधिकासौमविशेषदर्श-
नादनिवृत्त्यर्थं प्रतिबन्धकल्पनात् . न च विशेषदर्शनस्य
विद्यमानस्यापि भ्रमनिवर्तकत्वे विप्रतिपत्तेस्तदसमवहित-
२९० सामग्र्यनिवर्त्यत्वानिश्चयान्नप्रतिबन्धकल्पनेति वाच्यम् ; वि-
शेषदर्शनासमवहितत्वेन विशेषदर्शनासमान(समवहित)का-
सौमत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न ; विशेषदर्शनकालीनवि-
शेषादर्शनजभ्रमत्वस्यैव विशेषदर्शनासमवहितसामग्र्यनिवर्त्य-
विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वापेक्षया सधुत्वेनावच्छेद-
२९५ कत्वात् . ननु तर्हि विशेषदर्शनकालीनविशेषदर्शनविषयवि-
रुद्धविषयभ्रमत्वमेवावच्छेदकमस्तु साधवादिति चेन्न ; विशेष-
दर्शनोत्तरकालोत्पन्नसोपाधिकभ्रमस्य विशेषदर्शनं विनापि
उपाधिनिवृत्त्यैव निवृत्तिदर्शनेन व्यभिचारेण तस्यानवच्छेद-
कत्वात्, तदर्थमुपाधिनिवृत्त्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषदर्शना-
३०० समानकालीनसामग्र्यनिवर्त्यत्वेन वा विशेषणे गौरवात् .
किञ्च विशेषदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्वे सं-
योगाद्यवच्छेदकमूलाद्यवच्छेदेन संयोगाभावभ्रमस्य तदवच्छे-
देन संयोगवत्त्वस्याप्यदर्शनानिवर्त्यत्वापत्तेः, विशेषदर्शनविषय-

- मूत्रादिगतधर्मविरोधिताभावात् भ्रमविषयसंबन्धोक्तभावस्य .
- २०५ आमघटेरक्तभ्रमस्य च रक्तताभावनिरूपितकाष्ठिकव्याप्ति-
मादाद्य चदामत्वादिविशेषदर्शनं तेनाविवर्त्तलापत्तिः, विशेष-
दर्शनविषयामत्वादिविरोधिताभावाद् भ्रमविषयरक्तस्य,
पाक्तावन्तरं तत्रैव रक्तमोत्पत्तेः; विशेषादर्शनजन्यत्वन्तु तत्रा-
प्यस्तीति नास्मन्नते दोषः . न च विशेषदर्शनविषयेण सहे-
- २१० कस्मिन् काष्ठे एकावच्छेदेन सहायवस्थाधिविषयकभ्रमत्वमे-
वावच्छेदकमिति दोषद्वयनिस्तारः; एतद्वृत्तत्वादिर्मूत्राव-
च्छेदेन संबन्धोक्तव्याप्यत्वग्रहेत(त)दर्शनस्य मूत्रावच्छेदेन संबन्धो-
गभावभ्रमविरोधितात्, तत्र चैकावच्छेदेन सहायवस्थाधि-
वस्थाप्यभावात्; घटत्वस्य च दग्धाविशेषे रक्तताभावव्याप्यत्व-
- २१५ ग्रहे तद्दर्शनस्य तद्ग्राह्याम् रक्तत्वभ्रमविरोधितात्, तत्र
चैककाष्ठे सहायवस्थाधिवस्थाप्यभावात् . किञ्च त्वन्नते
स्फटिकत्वादिविशेषदर्शनेन सौहित्यभ्रमस्य प्रतिविम्बत्वस्य
इव निवर्त्तत्वं वाच्यम्, तत्र च परम्परासंबन्धेन सौहित्यस्य
स्फटिके सत्त्वात् विरोधाभावात् निवर्त्तकता स्यात्; ननुपा-
- २२० धिविषयव्यतिरिक्तनिवर्त्तलादिना न विशेष्यते, किन्तु विशेषदर्श-
नाद्यवहितपूर्वत्ववर्तित्वेन, अतो न मौरवम् . यद्युक्तं
विशेषदर्शनविषयविद्वद्भ्रमविषयभ्रमत्वस्यावच्छेदकत्व इत्यादि
तदपि च, विशेषदर्शनविषयपदेन व्याप्यत्वेन यद्व्यभिचारव्या-
पकस्य विवक्षितत्वान्न, एतद्वृत्तत्वस्य संबन्धोक्तविशेषो व्यापकः .
- २२५ यदपि किञ्च त्वन्नते दग्धादि, तदपि न; भ्रमविषयसंबन्धेन

- विरोधित्वस्य विवक्षितत्वात्, भ्रमविषयसाक्षात्संबन्धेन सौ-
 चित्यस्यापि स्फटिकत्वादिविदुःखत्वादिति चेत्, उच्यते ;
 यत्र सोपाधिकभ्रमद्वितीयचणोत्पन्नोपाधिनिवृत्तिमात्रेण
 द्वितीयचणे भ्रमनिवृत्तिः, तत्तत्र एव विशेषदर्शनस्योत्प-
 ३३० ष्यते, तद्भ्रमे उक्तं निवर्ततावच्छेदकस्य सत्त्वेन व्यभिचारात्
 तदर्थं विशेषदर्शनाद्यवहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वं वक्तव्यम् ;
 उत्पत्तिस्य स्वसमानकासीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारस-
 मयसंबन्धः, अत्यवहितत्वस्य विशेषदर्शनाधिकरणत्वान-
 न्तरितत्वम्, पूर्वचणस्य प्रागभावावच्छिन्नत्वम्, व्यापकत्वस्य
 ३३५ प्रतियोगिवैयधिकरणत्वावच्छेदकावच्छिन्नस्वसमानाधिकरणा-
 त्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तथा च विशेषदर्शनचणव्य-
 वहितपूर्वचणोत्पत्तिकत्वे सति विशेष(दर्शनविषय) व्यापकेन
 यदैकस्मिन्कास एकावच्छेदेन भ्रमविषयसंबन्धेन सहानव-
 क्षाधिविषयकभ्रमत्वापेक्षया विशेषदर्शनकासीनविशेषादर्शन-
 ३४० जन्यभ्रमत्वस्यैव सप्तुत्वेनावच्छेदकत्वात् . किञ्च विशेषदर्शनं
 विनाश्यापाधिनिवृत्त्या निवृत्तिदर्शनेन सोपाधिकभ्रमत्वावच्छे-
 देनोपाधिनिवृत्तेर्निवर्तकत्वकल्पनात् तदभावादेव भ्रमा-
 निवृत्त्युपपत्तौ न तत्र प्रतिषेधककल्पना . न च व्यास-
 ङ्गादिनापि सोपाधिकभ्रमनिवृत्तेर्भ्रमिभ्यारः, व्यासङ्गाद्यज-
 ३४५ न्यत्वेन विशेषेणात् . किञ्च विशेषदर्शनस्य प्रतिषेधकभ्रमनि-
 वर्तकत्वे शैत्यानुमितेरपि शङ्खपीतलभ्रमनिवर्तकत्वापत्तिः .
 न च ततस्तस्मिन्निवृत्त्यादर्शनादेवाभिर्वर्तकत्वं, साधवादिश्रे-

- षदर्शनविषयविरुद्धविषयभ्रमत्वेन निवर्त्यत्वकल्पनात्, तदनुसारेण प्रतिबन्धकत्व इवात्रापि विशेषसाक्षात्कारत्वापेक्ष-
- २५० या विशेषज्ञानत्वेन निवर्तकत्वकल्पने साधवात्, तदनुसारेण प्रतिबन्धककल्पनोपपत्तेः . न चेष्टापत्तिः, प्रपञ्चभ्रमनिवृत्त्यर्थं शब्दापरोक्षान्गीकारविरोधात् . न चापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानासंभवाच्छब्दज्ञानस्यापरोक्षत्वान्गीकारः, अपरोक्षेऽपि वङ्गौ सिषाधयिषयानुमिति दर्शनात् . विस्तरस्तु शब्दजन्या-
- २५५ परोक्षभङ्गे द्रष्टव्यः . तस्माद्विशेषदर्शनकालीनविशेषादर्शनजन्यभ्रमत्वमेवावच्छेदकम् . ननु मूलावच्छेदेन संयोगभ्रमे अप्यावच्छेदेन तदभावव्याप्यदर्शने तद्भ्रमनिवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न, साभावजन्यभ्रमं प्रति विशेषदर्शनस्य निवर्तकत्वात् . न च विशेषादर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशेषादर्शनहेतुदोषा-
- २६० णामेव भ्रमहेतुत्वादिति वाच्यम् ; विशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य कारणत्वावश्यभावात् ; प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभावमते च विशेषादर्शनप्रयोज्यत्वम् विवक्षितम् . यत्तु विशेषादर्शनं न कारणं, स्ववृत्तिविशेषदर्शनस्यासर्व-चित्तत्वेन तदभावस्यापि सर्वत्रभ्रमस्थलेऽसंभवात्, परकीय-
- २६५ विशेषदर्शनाभावस्यातिप्रसक्तत्वादिति, तन्न, सिषाधयिषाविरहावच्छिन्नसिद्धभावस्यानुमिताविवाप्रामाण्यशून्यविशेषदर्शनत्वावच्छिन्नसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात्, अप्रामाण्यशून्याक्रान्तविशेषदर्शने सत्यपि भ्रमानिवृत्तेः . अथ वा विशेषदर्शनप्रतिबन्धकदोषजन्यत्वमेवावच्छेदकमस्तु . ननु प्रति-

- ३७० बन्धकत्वस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वात्मकतया कारण-
त्वस्य चानन्यथासिद्धादिघटितत्वेन गौरवम्, विशेषदर्शन-
विषयेत्यादिमदुक्तावच्छेदकन्तुल्लङ्घिति चेन्न; प्रकृते कारण-
त्वस्य नियतपूर्ववर्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, कार्यानुत्पादव्याप्यत्वं
वा प्रतिबन्धकत्वमत्र विवक्षितम्, तथा च उपाधिनिवृत्त्याद्य-
३७५ निवर्त्तत्वादिविशिष्टत्वदुक्तावच्छेदकापेक्षया साधवादिदमेवा-
वच्छेदकमस्तु. वस्तुतस्तु पूर्वभ्रमोविशेषदर्शनेन विरोधि-
गुणतया निवृत्त इति न तत्र प्रतिबन्धः, अतो विशेष-
दर्शनस्योत्तरज्ञानप्रतिबन्धकत्वमुपाधेस्योत्तेजकत्वमिति पर्यव-
सितम्, तथा च नेदं प्रकृतार्थनिदर्शनम्. यदप्युक्तं परेषा-
३८० मप्यात्मनि शरीराभेदबुद्धिर्निरुपाधिकभ्रम एव, उपाध्य-
न्तराभावात्; तथा च यदि तत्त्वज्ञानं प्रतिबन्धाच्च भ्रम-
न्निवर्तयतीति नोच्येत, तदा कथं परेषां शास्त्रारम्भस्थात्.
न चेश्वरसाक्षात्काराभावात्तत्र भ्रमो न निवर्तते, न तु
प्रतिबन्धादिति वाच्यम्; ईश्वरसाक्षात्कारस्य भिन्नविषयस्य
३८५ साक्षात्तदनिवर्तकत्वात्; जीवसाक्षात्कारस्त्विदानीमपि
विद्यत एव, ईश्वरसाक्षात्कारस्याभिन्न विषयस्य साक्षादप्य-
लौकिकस्य इदानीमपि सत्त्वात्, लौकिकस्य पश्चादप्यभावात्;
तस्मात्तत्रात्मज्ञानङ्गेन सिद्धप्रतिबद्धं सन्न भ्रमन्निवर्तयतीति
वक्तव्यमित्यसम्भतेऽपि तन्नयेति. अत्र ब्रूमः, स्वात्मतत्त्व-
३९० साक्षात्कारो मिथ्याज्ञानप्रागभावात्सहृत्तिमिथ्याज्ञाननि-
वृत्तिहेतुः, ईश्वरसाक्षात्कार आत्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा

- मिथ्याज्ञाननिवृत्त्युपयोगीत्येकस्यतम्; अदृष्टद्वारात्मतत्त्वसा-
क्षात्कारस्य सहकारीत्यपरम्; मतद्वयेऽपीदानीं विशेष-
दर्शनस्य सत्त्वेऽपि मिथ्याज्ञानप्रागभावासहृत्तिमिथ्या-
- ३८५ ज्ञानध्वंसत्वावच्छेदेन देहादिभेदप्रकारकात्मतत्त्वसाक्षात्का-
रत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वोपगमेन तादृशसाक्षात्कारस्य अव-
णादिसाध्यस्य ततः प्रागसिद्धेः साक्षात् परम्परया वा
मिथ्याज्ञाननिवृत्ति प्रयोजकीभूतशेषरसाक्षात्कारस्याभा-
वाच्च तादृशमिथ्याज्ञानानिवृत्त्युपपत्तौ वाच्य प्रतिबन्ध-
- ४०० कापेक्षा . न चेश्वरसाक्षात्कारोऽलौकिक इदानीमप्यस्ति,
लौकिकः पश्चादपि नास्तीति वाच्यम्; अवणादि पर्व-
क्रमोत्पन्नयोगजधर्मजन्यसाक्षात्कारस्य तद्धेतुत्वात्; इदा-
नीच्च तदभावात् . किञ्च भेदवासनायाः कथमविद्या
निवृत्तिप्रतिबन्धकत्वं, मानाभावात्; प्रहरपर्यन्तं रज-
- ४०५ तवासनानुवृत्तावपि शुक्तिज्ञानेन शुक्त्यज्ञाननिवृत्तिदर्श-
नात् . कथं च अवणादीनाम् भेदवासनानिरासकत्वं, मा-
नाभावात् . रजतज्ञानानन्तरं बद्धतरशुक्तिज्ञानसन्ताने
सत्यपि शुक्तिसंस्कारानुद्बोधदशाधाम् तद्रजतमिति भ्रम-
रूपस्यतिदर्शनेन ध्यानसन्तानस्य विपरीतसंस्कारनिवर्तक-
- ४१० त्वासिद्धेः . किञ्च किञ्चिदिध्यासनस्यादृष्टद्वारा भेदवासनानि
रासकत्वमुत आहत्य; नाहः, निश्चतुरस्यति सन्तानेनैव
तत्सिद्धौ बद्धकालध्यानवैधर्म्यं प्रसङ्गात्, अपसिद्धान्नाच्च .
न द्वितीयः, प्राथमिक स्यतिथ्यक्त्यैव तद्विपरीतवासनानि-

- रामे उत्तरवैयर्थ्यं प्रसङ्गात् . न चैकव्यक्तेरेकवासनानिवर्तक-
- ४१ ५ त्वमेवेति वाच्यम् ; तथा सत्यनादिभ्रमवासनानामानग्येन
कदाप्यनित्यत्वापत्तेः . किञ्च प्रतिबन्धनिरासार्थत्वे किञ्चानम् ;
अप्रतिबद्धज्ञानोद्देशेन अवष्टादिविधानमिति चेन्न, द्रष्टव्य
इति दर्शनमात्रस्यैवोद्देश्यत्वप्रतीतेः . किञ्चाप्रतिबद्धज्ञानार्थत्वं
अवष्टास्य न प्राप्तम्, नापि द्वैतवाक्यविचारादिसाधनान्तर-
- ४२० स्तेति नियमविधिर्नस्यात् . किञ्चाप्रतिबद्धज्ञानं फलमित्यत्र
किं प्रतिबन्धकाभावविशिष्टम् फलत्वेन विवक्षितम्, उत
प्रतिबन्धकाभावकाञ्चीनत्वमवच्छेदकमिति ; नाद्यः, सविशेष-
ण्ये हीति विशेषणमात्रपर्यवसानात् ; न द्वितीयः, प्रतिबन्ध-
काभावकाञ्चीनत्वस्य प्रतिबन्धकाभावसामग्री महिषैवोप-
- ४२ ५ पत्तौ सामर्थ्यन्तरानपेक्षणात्, तथा च प्रतिबन्धकाभावोद्दे-
शेन विधाने श्रुतज्ञानाश्रुतकल्पना प्रसङ्ग इति ; यच्च द्विती-
यकत्वम्, यद्यपि प्रथमं निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारशब्दाभि-
व्यञ्जः, तथापि सोऽनवधारण एव, अग्रे संग्रहदर्शनात् .
नन्वेककोटिकज्ञानमात्रमिदं एवेति न संग्रहस्थादिति
- ४३० चेन्न ; न तावन्मिदं ज्ञानं जातिः, चाक्षुषत्वादिना साङ्कर्यात् ;
त्वन्मते जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावेन धर्मिज्ञानाग्रे तदभाव-
प्रसङ्गाच्च, धर्मिज्ञानाग्रे तदभावप्रसङ्गादेव न संग्रहान्यज्ञान-
त्वम्, अत एव न संग्रहत्वाभावत्वम्, धर्मिज्ञानस्य संग्रहा-
भिल्लेन तदभावात् ; नापि धर्म्यग्रे तदभावः, ज्ञाने अंग्रा-
- ४३ ५ भावात् ; न च धर्मिविषयित्वावच्छेदेन तदक्षिता, ज्ञानस्य-

- पस्य विषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मद्वयासंभवात् ; अन्यथा संग्रयेऽप्येकैककोष्यंगे परस्परविरुद्धोभयप्रकारकत्वलक्षण संग्रयत्वाभावेन निश्चयत्वापत्तेः ; न च ख प्रकारोभवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभिन्नत्वं संग्रयत्वम्, तच्च तत्राप्यस्तीति
- ४४० वाच्यम्, संग्रयाभिन्नधर्म्यंगज्ञानेऽपि तत्सत्त्वात् ; न च तद्विरुद्धप्रकारकज्ञानत्वे सतीति विशेषणाच्चाति प्रसङ्ग इति वाच्यम्, समूहालम्बनव्यावृत्त्यर्थमेकविशेष्यकत्वस्याप्यावश्यकत्वे एक विशेष्यकत्वे सति ख प्रकारोभवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकार-
- ४४५ लापेक्षया साधवेन खविषये स्वाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वस्यैव संग्रयग्रन्थार्थत्वात् . ननु खप्रकारकोटिकसंग्रयान्यत्वन्निश्चयत्वम्, तच्च कोष्यंगे नास्ति, धर्म्यंगत्वस्तीति स निश्चय इति ; तन्न, परमते इदन्त्वस्य केवलान्वयितया तत्प्रकारकसंग्रयाप्रसिद्धेः . तस्माद्यज्ज्ञानं
- ४५० यत्संग्रयनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्, तत्तन्निश्चयः, इतरन्तु न तथेत्येककोटिकमपि किञ्चित्पुरुषदोषादनवधारणम् ; किञ्चित्तु तर्कादिकारणमहिम्नातदनतिरिक्तविषयमपि निश्चय इत्यनवद्यम् . नन्वेवमपि न निर्विशेषब्रह्मजिज्ञासाभवितुमर्हति, संग्रयविरोधिज्ञानं हीयते, तच्च संग्रय-
- ४५५ समानप्रकारकम्, निर्विकल्पकादिदमिति ज्ञानाच्च संग्रयानिवृत्तेः ; निर्विशेषब्रह्मणि तदभावात् ; न च कल्पितप्रकारोऽस्तीति वाच्यम् ; तत्त्वावेदकश्रुतिजन्यज्ञानस्य तद-

विषयत्वादिति चेन्नैवम्, ज्ञानं हि समानविषयतयावधारणात्मकं संग्रयं निवर्तयति, न तु समानप्रकारकतया,

४६० अन्यविषयान्तददर्शनात् समानविषयत्वमप्यपेक्षितमिच्छणीयमिति चेत्, संग्रयादपि प्रसङ्गः; निश्चयत्वमप्यपेक्षितमिति चेत्, तर्हि समानविषयनिश्चयो निवर्तकः स्याद्यथा; निर्विकल्पकन्तु नास्त्येव; अनवधारणत्वादपि न तन्निवर्तकम्. इदमिति ज्ञानन्तु घटत्वादिवैशिष्ट्याविषयकत्वात् तत्सं-

४६५ ग्रयन्निवर्तयति; अन्यथा अयं घट इति ज्ञानान्तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वञ्जवेति संग्रयो न निवर्तते; तस्मिन् घटत्वव्यतिरिक्तप्रकाराभावात्; अनभ्यासदशायां जले संग्रयोऽपि न स्यात्; किञ्चैवममेयवानिति ज्ञानान्तदभिमत निश्चयात् घटत्वप्रकारकसंग्रयनिवृत्त्यापत्तिः, तत्र सा-

४७० मान्यधर्मप्रकारकत्वम् प्रतिबन्धकश्चेदिदमिति ज्ञानेऽपि तथा भविष्यतीति. तदप्यनेन निरस्तं, विदिताविदिताकारभेदाभावात्, न हि केनचिदाकारेण धर्मिनिश्चयाभावे अविदिताकारज्ञानस्येव्यमाणत्वाभावे च इदं किमित्यादि प्रश्नेतु जिज्ञासासम्भवः. न च ब्रह्म केनचिदाकारेण

४७५ निश्चितम्. किञ्च नित्यानित्यवस्तु विवेकं साधयन्त्यायोप-
द्विहितवाक्येनैव नित्यानन्दवस्त्ववधारणमवोचः, आमनु-
ष्यादा ब्रह्मलोकं कर्म कार्यम्, “कर्मणा पितृल्लोकोविद्यया देवल्लोक” इति श्रुतेः, विद्यासा(त्रो)त्तोपासना, सा च विहिततया कर्तृपरतन्त्रा क्रियैव, कार्यं सर्वमनित्यमेव,

- ४८० षटादिवत्, “तद्यथेह कर्मभित्तो लोकः शीघ्रते, एव मेवा-
 शुभ पुण्यभित्तो लोकः शीघ्रते” इति श्रुतेः; आत्मा च
 नित्योन्मेषवादिभिस्सर्वैरभ्युपेयः, स च परमप्रेमास्पद-
 मात् “एषोऽस्य परम आनन्द” इति श्रुतेः आनन्द इति,
 तेन हि अवस्थादेः प्रागुत्पन्नज्ञानस्यानवधारणत्वं कथं
 ४८५ विदध्यते. अथ नित्यानन्दाद्यंभावधारणत्वाङ्गीकारेऽपि
 तेनाभेदाद्वैतांशानवधारणं न विदध्यत इति चेत्, इत्त
 किं ब्रह्मणस्यावयवत्वमवयवसङ्घातात्मकत्वं स(ध)कर्मकत्वं वा-
 ङ्गीकरोषि; येमेवं ब्रूयाः. अपि च नित्यानन्दात्मकत्वं
 किञ्चीदस्य एत ब्रह्मणः; नाद्यः, तदभेदस्यासाध्यत्वात्
 ४९० अपुरुषार्थत्वात्तद्भ्रमेनेतरवैराग्यासिद्धिं प्रसङ्गात्, “ब्रह्मवेद
 ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्मभेदस्यैव पुरुषार्थत्वं श्रुतेः, द्वितीये
 जीव ब्रह्मस्योरभेदज्ञानेन भवितव्यमेव, तस्याभेदज्ञानमङ्गल-
 सर्वज्ञत्वादि भेदज्ञाने जायति गोपपद्यत इति तन्निश्चाल-
 ज्ञानमपि तदानीमावश्यकमेव. ननु विद्यत एवाभेदज्ञान-
 निश्चालज्ञानस्य, तदनवधारणरूपमित्युक्तमिति चेत्, ततो
 ४९५ सुसुखानुपपन्नोः. अनवधारणादपि सुसुखाभवत्येवेति चेत्,
 तर्हि नित्यानन्दादिज्ञानमप्यनवधारणमेवास्तु; तथै-
 वेद्यत इति चेत्, तर्हि नित्यानित्यवस्तुविभेदस्य न्याय-
 साधिस्योक्तिविरोधः; न च न्यायसाध्यस्यापि ज्ञानस्य
 संशयनिवर्तकस्यानवधारणत्वं क्तं प्रकृतम्. किञ्च यथानन्द-
 ५०० त्वादौ न्यायावतारः, तद्य अभेदनिश्चालस्योरपि अवस्थात्

- प्रागेव तत्कुमतिकल्पितदुर्न्यायावतारसुखम इति तद-
वधारणस्य स्यादेव . किञ्चास्मिन् पक्षे मनमानन्तरभावि-
ज्ञानस्यैव संग्रयविरोधितयावधारणत्वात्तत एवाविद्यानिवृ-
५०५ त्तौ किञ्चिद्विधासनेन ; अवधारणस्योत्पन्नत्वेन तत्प्रति-
बन्धककल्पमनिवर्तकत्वेनोपयोगस्य वक्तुमशक्यत्वात् ; कल्प-
मनिवृत्तेर्ज्ञानात्पूर्वमेव भावात्, नचात्रापि पक्षे जातेऽप्य-
वधारणेऽविद्यानिवृत्त्यनुत्पत्तेस्तत्प्रतिबन्धकभेदवासनानिरास-
कत्वेनोपयोगो वक्तुं शक्यः ; तथात्वे प्राथमिकज्ञानस्याव-
५१० धारणत्वेऽपि मनमानन्तरमिव प्रतिबन्धाद्ज्ञानानिवृत्त्युपप-
त्त्यात्तदनवधारणत्वकल्पन वैयर्थ्यात् ; न चानवधारणत्वकल्प-
नस्य प्राथमिकज्ञानादविद्यानिवृत्त्यभावाच्च, किन्त्वनभ्यासद-
ग्रायाञ्जलादिज्ञानस्यैव इवोत्तरकालसंग्रहोपपत्तय इति
वाच्यम्, तत्र तथात्वेऽप्यचाहितसन्देहोपपत्तेरनवधारण-
५१५ त्वकल्पनात्, वाक्यान्तरात्प्रमाणान्तराद्भावेद्दर्शनस्य तदा-
धायकत्वात् ; भेददर्शनाभावे च संग्रयस्यैवासिद्धेः, जलादि-
ज्ञानस्यलेऽप्याहितसन्देह इति वक्ष्यते . न चाहितसन्देहस्यै-
वापह्नवशक्यः, अप्रयोजकत्वसन्दिग्धोपाध्यादीनां संग्रया-
धायकत्वात् ; निश्चये सत्यपि तस्य दोष जन्यत्वादिग्रह्यार्थ
५२० संग्रयस्यानुभवसिद्धत्वाच्च . किञ्चैककोटिकज्ञानस्य निश्चयत्वा-
दनवधारणत्वमनुपपन्नम् . अत्र घटुक्तं न तावन्निश्चयत्वं
जातिरित्यादिना संग्रयनिवृत्त्यनुकूलस्यरूपविशेषवत्तातिरि-
क्तस्य जात्यादिरूपस्य निश्चयत्वस्य स्वविषये स्वाकारतद्विद-

- द्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधिज्ञानत्वातिरिक्तस्य संग्र-
 ५ २ ५ यत्वस्य च वक्तुमशक्यत्वात् प्राथमिकज्ञाने निश्चयत्वाभाव-
 ख्यानवधारणत्वात्मक संग्रयत्वस्य चोपपत्तिरिति तन्न, नि-
 श्चयत्वस्य जातित्वे बाधकाभावात् . न च चाक्षुषत्वादिना
 साङ्कर्यं, कलादिव्याप्यतारत्वादिवदुपपत्तेः . नन्वेवं निश्चय-
 पदज्ञानार्थं स्यात्, तारपदस्य तु न नानार्थता, सजातीय
 ५ ३ ० साक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपत्वेनानुगतीकृतजातीनाम्
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति चेन्न; इष्टत्वात्, अत्राप्येककोटिक-
 लाद्यभिष्यञ्जजातित्वादित्वादृशधर्मान्तरसम्भवाच्च . न च संग्र-
 येधर्म्ये निश्चयत्वाभाव प्रसङ्गः, जातेरव्याप्यवृत्तित्वाभावा-
 दिति वाच्यम्, निश्चयत्वस्य तत्र सत्त्वेऽप्यव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गा-
 ५ ३ ५ भावात्, न हि संग्रयत्वसामानाधिकरण्यमात्रादव्याप्यवृत्ति-
 त्वम्, किन्तु स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यात् ; ननु कोव्यंशे
 संग्रयत्वात्तदंशे निश्चयत्वाभावात् स्वात्यन्ताभावसामाना-
 धिकरण्यं स्यादिति चेन्न, संग्रयत्वनिश्चयत्वयोर्द्रव्यत्व घटत्व-
 वदेवष्टत्तेरिष्टत्वात्, संयोगतदभावयोरिवावच्छेदकभेदेन
 ५ ४ ० वृत्त्यनङ्गीकारात् ; यद्येवं धर्म्ये निश्चय इति व्यवहारो न
 स्यात्, किञ्च संग्रयानन्तरं संग्रयो न स्यात्, पूर्वसंग्रयस्यैव
 तन्निश्चयत्वादिति चेन्न ; धर्मितावच्छेदकविषयत्वाभिष्यञ्ज
 (निश्चयत्व)जातिमत्त्वेन तन्निश्चयत्वव्यवहारात् . ननु धर्मि-
 तावच्छेदकविषयत्वं न निश्चयत्वाभिष्यञ्जकम्, एक कोटि-
 ५ ४ ५ कत्वं ह्यभिष्यञ्जकमुक्तम्, तत्रैकमात्र कोटिकत्वमेव, अन्यथा

एक शब्दवैयर्थ्यात्, तथा च संग्रये तदभावात् कथं तदभिव्यक्तिरिति चेन्न, एकमात्रकोटिकत्वं हि किञ्चित्प्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वं, तथाच संग्रयस्यापि धर्मितावच्छेदकप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धाप्रकारकत्वस्य सत्त्वात् निश्च-

५५० यत्नाभिव्यक्तिस्सम्भवत्येव . यदा धर्मितावच्छेदकैककोटिरेव विषयतया सम्बन्धाभिव्यञ्जिका, इतरनैरपेक्ष्येणभिव्यञ्जकत्वमेकग्रन्थेन विवक्षितम्, ततश्च धर्मितावच्छेदककोट्यभिव्यञ्जत्वात्तन्निश्चयत्वव्यवहारः, संग्रयत्वं च स्वप्रकारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यञ्जनिश्चयत्वव्याप्यजातिविशेषः, स च यत्प्र-

५५५ कारविरुद्धप्रकारकत्वाभिव्यञ्जत्वात्संग्रय इति व्यवहारः . यदा निश्चयत्वं धर्मितावच्छेदकावच्छिन्न धर्मि (तत्) सम्बन्धितावच्छेदकम्, संग्रयत्वन्तु विरुद्धकोटिसम्बन्धितावच्छेदकं, तेन यत्सम्बन्धितावच्छेदकं निश्चयत्वं, तन्निश्चयत्वव्यवहारः, यत्सम्बन्धितावच्छेदकं संग्रयत्वम्, तत्संग्रयत्वव्यवहारः,

५६० तथाच न संग्रयानन्तरं संग्रयासुत्पत्तिप्रसङ्गोऽपि; तन्निश्चयस्यैव तत्संग्रयनिवर्तकत्वात्, संग्रयान्यत्वन्निश्चयत्वमित्यत्रापि न किञ्चिदाधिकम्; न च धर्म्ये निश्चयत्वाभावप्रसङ्गः, त्वयेव वृत्तादावप्यौपाधिकभेदेन तदुभयप्रतीतेरित्यादिनावच्छेदकभेदादवच्छिन्नभेदाङ्गीकारात्, तद्वदेव धर्मिविषयत्वाव-

५६५ छेदेन संग्रयान्यत्वोपपत्तेः . संग्रयत्वाभावत्वं निश्चयत्वमित्यत्रापि न दोषः, ज्ञानेनैवाभावेनांग्रभेदेन वृत्त्यसम्भवेऽपि धर्मिविषयत्वाद्यवच्छेदेन संग्रयत्वतदभावोपपत्तेः; न च

- विषयत्वस्य ज्ञानमात्रतया विरुद्धधर्मइयासम्भवादवच्छेदा-
सम्भवः ; घटादेराकाशसम्बन्धमात्रेणाकाशावच्छेदकत्ववद्वि-
- ५७० षयस्यैव ज्ञानसम्बन्धिनो ज्ञानेऽवच्छेदकलोपपत्तेः धर्मवच्छिन्न
एव संग्रथत्वात्पन्नाभावसम्भवात् . यद्येवमवच्छेदकभेदेन
वृत्तिरिच्यते, तर्हि विरुद्धोभयप्रकारकत्वलक्षणसंग्रथत्वाभाव
एकैककोशग्रंथेऽपि स्यादिति चेन्न, स्वप्रकारीभवद्वर्मविरुद्ध-
प्रकारकज्ञानाभिन्नज्ञानस्यैव संग्रथत्वात् . न च समूहास्त-
- ५७५ म्बनेऽतिव्याप्तिः, एकविशेष्यकत्वेन विशेषणात् . नन्वेवमपि
धर्म्येऽतिव्याप्तिवारणाय तज्ज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारकत्व-
मपि वाच्यम्, तथाचैकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारीभवद्वर्म-
विरुद्धप्रकारकज्ञानाभेदे सति तद्विरुद्धप्रकारकत्वापेक्षया
साधवात् स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धइयवैशिष्यावगा-
- ५८० द्विज्ञानाविरोधिज्ञानत्वमेव संग्रथत्वमिति चेन्न, तदपेक्षया
एकविशेष्यकत्वे सति स्वप्रकारीभवद्वर्मविरुद्धप्रकारकज्ञा-
नाभिन्नत्वस्यैव लघुत्वात्, उभयत्र ज्ञानपर्यन्तान्तुल्यम्, अवि-
रोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वात्मकत्वे अनिवर्तकत्वात्मकत्वे च
तदपेक्षया भेदाभावमात्रं लघु भवत्येव . ननु तत्र धर्म्येऽति
- ५८५ व्याप्तिवारणार्थं तद्विरुद्धप्रकारकत्वं विशेषणन्देयमित्युक्त-
मिति चेन्न, स्वग्रन्थो हि न ज्ञानपरः, किन्त्वभिन्नपरः, ततश्च
न धर्म्येऽतिव्याप्तिः . किञ्च त्वयापि धर्म्येऽतिव्याप्तिवार-
णार्थं विशेषणन्देयमेव, तस्य (स्वप्र)स्वाकारौभूतकिञ्चित्
कोटितद्विरुद्धकोशान्तरवैशिष्यावगाद्विज्ञानाविरोधित्वात् .

५८० यदि च तत्र धर्मिज्ञानस्य संग्रयाभिन्नत्वादनतिप्रसङ्गं पश्यसि, कुतस्तर्हि तस्मिन्संक्षेपे तच्चतुर्निमील्यसि, न हि कश्चि-
संक्षेपे मन्मतानुसारः कार्यः कश्चित्त्वन्मतानुसार इति कश्चिदिधिमधीषे . यदा स्वाभिन्नज्ञानप्रकारविरुद्धप्रकारक-
त्वमेव संक्षेपमस्त्विति न कश्चिद्दोषः . किञ्च स्वविषयेस्वा-

५८५ कारेत्यत्र संग्रहवद्दयं ज्ञानपरं तद्विरोधिपरं वा, पूर्वस्वप-
दमविरोधिपरमुत्तर स्वपदं ज्ञानपरमिति वा, नाद्यः, स्थाणुत्वादिसंग्रयाविरोधिन्वयं घट इति ज्ञानेऽतिव्याप्तेः,
न च तस्यापि तादृशघटत्वादिसंग्रयविरोधित्वात् तत्राति-
व्याप्तिरिति वाच्यम्, अयं क्षणिको वा क्षणिकविशेषगुण-

६०० वान्वेति संग्रयेऽव्याप्तेः, न च स्वविषये स्वाकारतद्विरुद्धव्य-
वैशिश्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं यदंग्रे तदंग्रे संग्रयत्वमिति
वाच्यम् ; केवलान्वयिप्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानस्य प्रमेयत्वा-
द्यंग्रे संग्रयत्वापातात्, तत्कोटिकसंग्रयाभावादन्वकोटिक-
संग्रयव्यत्यविरोधित्वात्, कथञ्चित्तत्कोटिकसंग्रयोपपादने

६०५ च स्वप्रकारकोटिकसंग्रयान्यत्संक्षेपस्याप्रसिद्धादूषणानुपपत्तेः,
यत्प्रकारकसंग्रयः कदापि नास्ति तादृशोत्पन्नविनष्टादि-
व्यक्तिविशेषनिष्ठधर्मविशेषप्रकारकनिश्चयेऽतिव्याप्तेः . अत एव
न तृतीयः, नापि द्वितीयः, प्रमेयमिदञ्चसमित्यनवधार-
णात्मकत्वदभिमतदंग्रये प्रमेयांग्रेऽतिव्याप्तेः, व्यक्तिविशेष-

६१० निष्ठयद्भर्मप्रकारकदिकोटिकसंग्रयः कदापि नास्ति, तद्भर्म-
प्रकारकत्वदभिमतैककोटिकसंग्रयेऽव्याप्तेः ; तस्यानवधारण-

त्वञ्च तद्रौत्या उत्तरकाखं प्रामाण्यसंग्रयादवगम्यते . किञ्च
पर्वतोवह्निमानित्यत्र खविषये वह्नौ खप्रकारीभूतवह्नि-
तद्विरुद्धवज्रभावप्रकारकज्ञानाविरोधित्वासंग्रयत्वापत्तिः,

६१५ तदनन्तरं वह्निर्वह्निमात्रवेति संग्रयदर्शनात् . ननु तस्य
पर्वते वह्निसंग्रयविरोधित्वात् खप्रकारविरुद्धप्रकारकज्ञान-
विरोधित्वस्य सत्त्वाच्च तदभाव इति चेत्तर्हि अयं क्षणिको
वा क्षणिकविशेषगुणवान्वेति सन्देहेऽव्याप्तिः, तस्य विशेष-
गुण(णे)वह्निकत्वसंग्रयविरोधित्वात्, ननु यदंगे स्त्राकारत-

६२० द्विरुद्धाकारद्वय वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधित्वं, तदंगे
संग्रयत्वं, तेन विशेषगुणांगे क्षणिकत्वसंग्रयविरोधित्वाच्च
संग्रयत्वम्, आत्मादिधर्मिणि च संग्रयत्वमिति चेत्, एव-
न्तर्हि पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वज्रंगे वह्नि संग्रय-
त्वापत्तिः, तत्र वह्निप्रकारकसंग्रयाविरोधित्वात् . स्त्राकार-

६२५ विशेष्ये तदाकारतद्विरुद्धद्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाविरोधि-
त्वन्नदंगे संग्रयत्वमिति चेन्न, एवं सति निर्विशेषब्रह्मसा-
क्षात्कारस्य निष्प्रकारकतया विशेष्याभावेन उक्तलक्षणस्य
तत्रासम्भवात् . किञ्च द्वितीयपक्षे आकारः किं प्रकारो
विवक्षितः, उत घटाकारवृत्तिरित्यादित्वद्वीति सिद्धज्ञाना-

६३० कारो वा ; नाद्यः, ब्रह्मसाक्षात्कारे तद्विषयेः, नाग्यः, खवि-
षये स्त्राकारावगाहनस्याभावात् . वस्तुनस्तु वस्तुतो विरुद्ध-
प्रकारकत्वविवचायामविरोधभानदशायां स्त्राणुः पुरुषश्चेति
निश्चयस्यापि संग्रयत्वापत्तेः भासमानविरोधाग्रयप्रकारकत्वे

- विवक्षणीये असम्भव एव स्यात्, विरोधे भासमाने एकचधर्म-
- ६२ ५ द्वयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानायोगात्; अन्यथासंग्रयसामघीत एव
परस्परविरुद्धस्याणुत्वपुरुषत्ववानिति प्रतीत्यापत्तेः. किञ्चानु-
मित्युपनीतश्चैत्यविषयकस्य ग्रहणीतत्वज्ञानस्य श्वेतशङ्खः
पीतइत्याकारकस्य विरोधविषयकस्यापि संग्रयत्वप्रसङ्गात् .
तर्हि किं कुर्मः, किञ्चिद्विरुद्धविषयं किञ्चिच्चाविरुद्ध-
- ६४ ० विषयमनुभूयत इति चेत्, विरुद्धविषयत्वतदयोग्यत्वोपपाद-
कम् इचुच्चीरादिमाधुर्यवदनुभवसाक्षिकोविषयीकरणविशेष
एव वैलक्षण्यमित्यङ्गीकुरु, ततश्च विषयीकरणविशेषावेव
संग्रयत्वनिश्चयत्वे. किञ्च एक कोटिकज्ञाने संग्रयत्वानुभवः
कस्यापि नास्त्येव, प्रत्युक्तैककोटिकज्ञानानन्तरं द्विकोटिक-
- ६४ ५ संग्रयोत्पत्तिपर्यन्तसम निश्चयो जात इत्येव व्यवहरति,
द्विकोटिकसंग्रयोत्पत्त्यनन्तरम् एतावन्तं कालमेतन्निश्चय एव
मम स्थितः, इदानीं सन्देहो जात इति च, ततश्च प्रमाण-
बलसिद्धसंग्रयनिश्चयविभागानुरोधेन जातिरूपाधिस्वरूपं
वा लक्षणमेष्टव्यम्, न तु स्वाभिमतलक्षणानुसारेण लक्ष्य-
- ६५ ० निर्णयः, अतिप्रसङ्गादिति . यदा स्वप्रकारकोटिकसंग्रयान्यत्व-
मेव निश्चयलक्षणमस्तु, यदुक्तं परमते इदम्बन्धस्य केवलान्व-
यितया तत्प्रकारकसंग्रयाप्रसिद्धेरिति, तत्र, इदम्बन्धस्य तत्त-
द्भक्तिपर्यवसिततया नामात्वेन केवलान्वयित्वाभावात्, केव-
लान्वयित्वव्यवहारस्येदंशब्दप्रयोगविषयत्वविषयः. ननु इदं
- ६५ ५ प्रमेयं स्याणुः पुरुषो वेति संग्रयः प्रमेयत्वांशे निश्चयो न

- स्यात्, तत्रकारकसंग्रहस्थाप्रसिद्धेरिति चेन्न, अभावे प्रमेय-
 लप्रतियोगिकत्वभ्रमदशायामिदमप्रमेयत्ववत्प्रमेयत्वाभाववदेति
 संग्रहोपपत्तेः. अत्र केनचिद्यदुक्तम् एवमभावे प्रमेयत्वप्रति-
 योगिकत्वप्रसिद्धावपि संग्रहकोटिभूताखण्डप्रमेयत्वाभावा-
 ६६० प्रसिद्धिरेवेति, तन्न, अखण्डप्रमेयत्वाभावस्यैव कोटिलासिद्धेः,
 प्रमेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रमविषयस्य प्रसिद्धाभावस्यैव संग्रह-
 कोटित्वात्, इत्यते च शुक्तौ रजतत्वभ्रमानन्तरमिदं रज-
 तमिह नास्तीति रजतत्वभ्रमविषयस्य पुरोवर्तिनस्तदभावा-
 धिकरणे आरोपः, आरोप्य निषेध इत्यभ्युपगमात्. किञ्च
 ६६५ यस्य देवदत्तस्य रजतमेव नास्ति तदौच्यस्य रजतेऽनाप्तवा-
 क्सादवगमे यस्मिन् भूतत्वे रजतन्देवदत्तीयपटस्यास्ति, तत्र
 देवदत्तीयं रजतमिह नास्ति, इदं भूतसन्देवदत्तीयरजत-
 वदानवेति संग्रहविपर्ययदर्शनाच्च. अस्तु वा अखण्डप्रमेय-
 त्वाभाव कोटिकसंग्रहः, स च समवायाद्यवच्छिन्नः प्रसिद्ध
 ६७० एव, तेन च प्रमेयत्वस्य विरोधभ्रमदशायां संग्रहसम्भव-
 त्येव. प्रमेयत्वद्रव्यत्वयोर्विरोधभ्रमदशायां तदुभयकोटिक-
 संग्रहोऽपि सम्भवति, विरोधभ्रमदशायां ब्रह्मणि सविशेष-
 त्वनिर्विशेषत्वसंग्रहवत्. नन्वेवमपि ज्ञानवानात्मा ज्ञानस्यवे-
 त्यादिसंग्रहे ज्ञानवानिति धर्म्यं ग्राह्याग्निः (शोऽव्याप्तः),
 ६७५ स्वरूपकारोभूतस्य ज्ञानस्य तादात्म्येन संग्रहकोटित्वादिति चेन्न,
 येन सम्बन्धेन प्रकारत्वं तत्सम्बन्धटितप्रकारताकतत्कोटि-
 कसंग्रहान्यत्वस्य विवक्षितत्वात्. यदुक्तं यद्यत्संग्रहनिवृत्त्यनु-

- कूलस्वरूपविशेषवत्, तन्मन्त्रिस्य इति, तन्न; स्वरूपप्रका-
 ६८० ग्रस्याद्वैतानन्दाद्यनवधारणत्वाङ्गीकारात्, तस्य च नि-
 ६८५ त्यत्वाच्चरमाद्वैतसाक्षात्कारेण तदनिवृत्तेश्वरमसाक्षात्कार-
 स्यान्मिस्यत्वापत्तेः; न च तदनिवर्तकत्वेऽप्यहमानन्दो न वे-
 त्यादिद्विकोटिकसंग्रथनिवर्तकतयानिस्यत्त्वोपपत्तिः; तथा
 मत्युत्तरसंग्रथस्यापि यत्किञ्चित्पूर्वसंग्रथनिवर्तकत्वेन निस्यत्-
 त्वप्रसङ्गात्; इदं जलमित्यनभ्यासदशोत्पत्तैककोटिकसंग्रथा-
 ६८५ नन्तरमुत्पन्नस्य इदञ्जलञ्जवेति संग्रथस्य एक कोटिकसंग्र-
 थनिवर्तकत्वेन निस्यत्त्वप्रसङ्गात्. किञ्च स्थाणुत्वनिस्यत्त्वस्य
 स्थाणुत्वाभावसंग्रथनिवृत्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वेन तन्मिस्यत्-
 त्वापत्तिः; पुरुषत्वव्याप्यकरादिदर्शनस्य पुरुषत्वसंग्रथनिवर्तक-
 त्वेन तस्य पुरुषत्वनिस्यत्त्वापत्तिः. किञ्च मुक्तिकास्त्रीनान-
 ६९० न्दावधारणरूपे ब्रह्मस्वरूपेऽव्याप्तिः; तस्य संग्रथविरोधित्वे
 इदानीं संग्रथानुपपत्तेः, तदेव हि संसारेऽपि ब्रह्मस्वरूपं. प्रति-
 बन्धादिदानीं संग्रथञ्जनिवर्तयतीति यदि, तदानवधारण-
 त्वाङ्गीकारविरोधः, प्रतिबिम्बभ्रमस्यस्त्रीयतत्त्वसाक्षात्कारव-
 दिरोधिनोऽपि प्रतिबन्धादेवानिवर्तकत्वात्. किञ्च चरम-
 ६९५ साक्षात्कारस्य स्वरूपानन्दप्रकाशस्य च तद्भूमिकसंग्रथविरो-
 धित्वं तत्कोटिकसंग्रथविरोधित्वं वा नास्त्येव, स्वरूपमात्रगो-
 चरत्वात्, न हि घटमात्रगोचरं ज्ञानं तद्भूमिकस्य वा
 तत्कोटिकस्य वा संग्रथस्य विरोधि भवति, दृश्यते च
 प्रकष्टप्रकाशस्य इति चन्द्रस्वरूपेऽवधृतेऽपि तत्कोटिकोदे-

- ७०० ग्रकालविशेषादिधर्मिकः देशकालविशेषादिकोटिकसङ्घ-
 र्मिकस्य संग्रयः, चन्द्रः प्रकृष्टप्रकाशो न वेत्यादि संग्रयाभावस्तु
 प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यनिश्चयात्, (अन्यथा प्रादेशपरिमितसङ्घ-
 इत्यादिसङ्घणमुखेन चन्द्रस्वरूपावधारणेऽपि प्रकृष्टप्रकाशो न
 वेत्यादिसंग्रयनिवृत्तिप्रसङ्गात्.) ननु स्वरूपमाचगोचर-
- ७०५ स्थापि चरमसाक्षात्कारस्य एक कोटिकसंग्रयविरोधित्वम-
 स्तीति चेत्, द्विकोटिकसंग्रयाविरोधितया तस्यापि प्राथ-
 मिकापातप्रतीतिवदनवधारणत्वेन कस्यापि संग्रयस्य तेना-
 विरोधात्. किञ्च अयं घट इत्यादिनिश्चये घटोरक्तः
 कृष्णो वेत्यादिसंग्रयानिवर्तकत्वादव्याप्तिः. यत्किञ्चित्संग्रय-
- ७१० निवर्तकत्वे तु स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संग्रयेऽपि पुरुषत्वस्थाणु-
 त्वयोः परस्परविरोधभानात् स्थाणुत्वं पुरुषवृत्ति न वा
 पुरुषत्वसमानाधिकरणं नवेत्यादिस्थाणुत्वसंग्रयनिवर्तकत्वाद-
 तिव्याप्तिः; न चेष्टापत्तिः, संग्रयनिश्चयविभागानुपपत्तेः ;
 यच्चैककोटिकज्ञानस्य संग्रयत्वसमर्थनार्थमुक्तम् अनभ्यासद-
- ७१५ ग्रापञ्जलज्ञानानन्तरमिदञ्चलजवेतिसंग्रयदर्शनान्तत्संग्रय-
 कोटिनिश्चितं, निश्चिते संग्रयायोगादिति, तदपि न,
 ज्ञानप्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहादर्थसन्देहोपपत्तेः. यदि तस्या-
 र्थसन्देहपर्यवसानं ब्रूषे, तर्हि दोषजन्यत्वतदभावसन्देहादर्थ-
 सन्देहोऽस्तु. यद्वा प्रामाण्यतदभावकोटिकसंग्रयोऽस्तु, तदा-
- ७२० नीञ्चले जलत्वाभावावगाहनाभावेन विरोधाभावात्, विशेष-
 यवृत्ति(व्यावृत्त्य) प्रकारकत्वतदभावसन्देहाद्वा संग्रयोऽस्तु.

- यद्वा तद्वति तत्प्रकारकं तदभाववति तत्प्रकारकं वेत्येव
 प्रामाण्याप्रामाण्यसंग्रयोऽस्तु . न च तद्वत्त्वस्य यद्वात्तत्संग्रया-
 सम्भवः, इदञ्जस्यमितिनिश्चये इदन्वावच्छेदेन इदं जस्य-
 ७२५ ज्वेतिसंग्रयो मा भूत्, ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यसंग्रयोकोवि-
 रोधः, अप्रामाण्यस्य तदभाववत्त्वघटितत्वात्तद्वत्त्वयष्टे कथन्त-
 दभाववत्त्वयष्ट इति चेन्न ; इदन्वावच्छेदेन तद्वत्त्वयष्टात्तद-
 वच्छेदेन तदभाववत्त्वायष्टादिरोधाभावात्, यद्वच्छेदेन
 यच्च यद्यष्टः तद्वच्छेदेनैव तच्च तदभावयष्टोविरुध्यते,
 ७३० न तु तच्च तदभावयष्टमात्रं, तथा सति शुक्तीरजतञ्ज
 भवतीति शुक्लित्वावच्छेदेन रजतत्वाभावयष्टे इदं रजत-
 मिति ध्रमाभावप्रसङ्गात्, तस्मात् प्रामाण्यसंग्रयाधीनार्थ-
 संग्रयस्य सार्वज्ञौकिकत्वात् स्वयन्तदुपपादनासामर्थ्यमात्रेण
 तदपङ्गवस्त्वाकौशलाविष्करणमेव . किञ्च फलभावाच्चि-
 ७३५ ज्ञासानोपपद्यते, न चाद्वैतसाक्षात्कार एव फलं, तस्य संग्र-
 यानिवर्तकत्वेनेत्यमाणात्वासिद्धेः, समानप्रकारकत्वेनैव निश्च-
 यस्य निवर्तकत्वात् . ननुक्तं ज्ञानं समानविषयतया संग्रय-
 निवर्तकं, न तु समानप्रकारकतया, अन्यविषयान्तददर्शनात् .
 समानविषयत्वमप्यपेक्षणीयमिति चेत्, संग्रयादपि प्रसङ्गः,
 ७४० निश्चयत्वमप्यपेक्षितमितिचेत्तर्हि समानविषयनिश्चयोनि-
 वर्तकः साधवादिति . मैत्रं, आत्माश्रयप्रसङ्गात्, संग्रयनिवृ-
 त्त्यनुकूलस्वरूपविशेषवत्त्वं निश्चयत्वमिति हि त्वयोक्तम्, इद-
 मिति ज्ञानानन्तरमयं घटो न वेति संग्रयाभावापत्तेश्च .

- ननुक्तं घटत्वादिवैशिष्ट्यविषयत्वाभावात् समानविषयत्वाभा-
 ७४५ वेन न तत् संग्रयन्निवर्तयतीति, तत् किं चावत्संग्रह-
 विषयविषयकत्वेन निवर्तकत्वं, तर्ह्यसम्भव एव, स्थाणुत्वा-
 दिनिश्चयस्य पुरुषत्वविषयत्वाभावात्, तस्मात् संग्रयधर्मि-
 तावच्छेदकावच्छिन्न धर्मिताकसंग्रयकोटिविद्वद्धप्रकारक-
 ज्ञानं संग्रयनिवर्तकम्. अत्र यदुक्तम् एवं सत्यथं घट इति
 ७५० ज्ञानात् तद्गोचरे घटत्वे इदं घटत्वञ्जवेति संग्रयो न
 निवर्तेत, तस्मिन् घटत्वातिरिक्तप्रकाराभावादिति, तन्न,
 इष्टापत्तेः, अथं घट इति निश्चये सत्यपि संस्थानवादिभि-
 स्तत्र तत्संग्रयस्य जातिवादिभिस्तत्र तत्संग्रयस्याङ्गीका-
 रात्. किञ्च समानविषयावधारणस्य निवर्तकत्वेऽपि तत्र
 ७५५ संग्रयो न निवर्तेत, घटत्ववैशिष्ट्याविषयत्वेन समानविष-
 यत्वाभावात्. किञ्च अथं घट इति ज्ञानस्य घटत्वविषय-
 संग्रयनिवर्तकत्वे एकस्मिन् घटे घटत्वेन ज्ञाते घटान्तरे
 अथं घटो न वेति संग्रयो न स्यात्. यदुक्तं समानप्रकार-
 कज्ञानस्य निवर्तकत्वे सन्निरुद्धे घटे घटत्वसामान्यप्रत्यास-
 ७६० न्निज्ञानेन घटान्तरेऽपि संग्रयो निवर्तेतेति, तन्न, तवापि
 घटो रूपीति वाक्याद् घटत्वावच्छेदेन रूपसंसर्गं ज्ञाते
 अथं घटो न वेति संग्रयो न स्यात्, समानविषयकत्वात्,
 यदि च तस्यावधारणत्वं, तदा घटोरूपी नवेत्यपि सन्देह
 प्रसङ्गात्, यदि च घटत्ववैशिष्ट्याङ्गिनवधारणत्वं, तदा घटत्वं
 ७६५ रूपसमानाधिकरणञ्जवेति सन्देह प्रसङ्गः, अथं घट इत्य-

निश्चयादृशं घट इति सन्देहो भवतीति चेत्, तर्हि प्रकृते सामान्यासत्तिस्थलेऽपि तथैव भावय . अथञ्च परिहाराऽसम्भत एव सम्भवति, न तु लक्ष्यते, तथा समानविषयत्वेनैव निवर्तकत्वस्वीकारात्, तस्य च तत्रापि सत्त्वात् .

७७० . यदुक्तं समानप्रकारकस्य निवर्तकत्वे प्रमेयवानिति ज्ञानात् स्थाणुत्वादिप्रकारकात् संग्रथनिवृत्त्यापत्तिरिति, तन्न, कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . न चैवं सति इदमिति ज्ञानात् संग्रथनिवृत्तिस्थादिति लदुक्तं भव्येत, धर्मिणि सामान्यधर्मप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्ध-

७७५ . कलसम्भवादिति वाच्यम्, इदन्वस्य सामान्यधर्मत्वाभावस्योक्तत्वात्, न चैवं स्थाणावयं स्तनिष्ठधर्मवानिति ज्ञानादपि निवृत्त्यापत्तिः, प्रतिबन्धकाभावादिति वाच्यम्, अन्यतरकोषसाधारणत्वेनानिर्धारितधर्मस्य सामान्यधर्मपदेन विवक्षितत्वात्, न चैवं प्रमेयस्थाणुत्वानयमिति ज्ञानात्

७८० . संग्रथनिवृत्त्यभावापत्तिः, कोटौ सामान्यधर्ममात्रप्रकारकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात् . यदा कोटौ कोटिद्वयसामान्यधर्ममात्रप्रकारकं समानप्रकारकसमानविषयावधारणं निवर्तकमस्य, निवर्तकानुपपत्तौ च विस्तरोद्ग्रह्य इति . किं कथमित्यचेति, सामान्याकारणाप्रतीतेरिति भावः .

७८५ . ननु जिज्ञासामात्रं खण्डयतो ब्रह्मजिज्ञासाखण्डनमिष्टमेवेति ब्रह्ममनूय परिहरति यः पुनरिति . ज्ञातेति, किं ज्ञाताग्ने जिज्ञासा उताज्ञाताग्ने; आद्ये वैयर्थ्यं, द्वितीये

- ज्ञानाभावादेव न जिज्ञासा, तस्याध्यत्वान्तस्थाः . इतीति,
इत्यस्येत्यर्थः . कः प्रकृतोपयोग इति, सर्व(भाव)खण्डकस्य
- ७६० तव उक्त विकल्पेन जिज्ञासायाः पारमार्थिकत्वखण्डनमे-
वेष्टं, न तु व्यावहारिकत्वखण्डनमपि, अस्माभिस्तु व्याव-
हारिक्यपि जिज्ञासा ब्रह्मणि न सम्भवतीति प्रतिपाद्यते,
तत्परिहारे च पारमार्थिकत्वखण्डनेष्टलोद्भावनस्य क उप-
योग इत्यर्थः . व्यावहारिकजिज्ञासापि ब्रह्मणि नाङ्गीक्रियत
- ७६५ इति तु त्वया न वक्तुं शक्यत इत्याह इष्टेति . लोके हि
ज्ञानार्थप्रवृत्त्यनुपपत्त्या जिज्ञासेष्यत इत्याग्रस्तु तत् प्रकृतेऽपि
तुल्यमित्याह अन्यथेति, जिज्ञासानङ्गीकारे आरम्भहेल-
भावेन शास्त्रमुच्छिद्येतेत्यर्थः . निर्विशेष इति, निर्धर्मक
इत्यर्थः . विशेषायोगादिति, विशेषस्त्वामान्यप्रतिसम्बन्धच
- ८०० विवक्षितः, प्रतिसम्बन्धिभूतस्य सामान्य(धर्म)स्थाभावे तस्या-
सम्भवादिति भावः, निर्धर्मकत्वाच्च विशेषो न सम्भवतीति
चकारस्य भावः . तदिति, सामान्यज्ञानविशेषज्ञानाभावयो-
रुपपत्तिरित्यर्थः, सामान्यप्रमा विशेषप्रमाविरहस्य न प्रयो-
जकौ, गौरवादिति भावः . सामान्यशब्देन सत्त्वरूपं
- ८०५ विवक्षितम्, उत सामान्यधर्ममाचम्, अथ वा सत्त्वसामान्यं,
नाद्य इत्याह सामान्यरूपस्येति . न द्वितीय इत्याह
न हीति . कृत्स्नस्यापि सामान्यस्य कल्पनायां सत्त्वरूप-
कल्पनायां च अतिबाधमप्याह नचेत्यादि . न द्वितीय
इत्याह अत एवेति . अपसिद्धान्तादिति, ब्रह्मणि सत्त्वस्य

- ८१० स्वरूपादनन्यलोक्तेरिति भावः . एतेनाद्यज्ञवौनमतस्त्रिरसं,
 तथा हि आपातप्रतीतिरेव धर्मिज्ञानं, सा च विचारात्
 प्रागेव साङ्गाध्ययनेन विदितपदार्थसङ्गतिकादाक्यादेवोत्पद्यते,
 सा च ब्रह्मणि सत्त्वप्रकारिका, सत्त्वप्रकारकत्वादेवाखण्डवि-
 षयाज्ञानं न निवर्तयति, तस्मिन्निवर्तकस्याखण्डविषयमेव नि-
- ८१५ अकारकं ज्ञानं, तस्य चानुत्पत्तेस्तज्ज्ञानेच्छा सम्भवत्येव, सैव
 जिज्ञासेति हि तन्मतं, तदनुपपन्नं, सत्त्वप्रकारकज्ञानस्या-
 पातत्वं हि अविद्यानिवृत्त्यनर्हत्वं, तच्च भिन्नविषयत्वात् भ्रम-
 त्वाच्चेत्यभिमतं, तच्चनोपपद्यते, स्वरूपोच्छित्तेः, श्रुतिबाध-
 प्रसङ्गाच्च . किञ्च तदेव ज्ञानं ब्रह्मविषयं तदज्ञाननिवर्तकं
- ८२० स्यात्, न चाखण्डविषयाज्ञानस्य तज्ज्ञानेनैव निवर्तकत्वात्
 सत्त्वविशिष्टज्ञानान्ननिवर्तकमिति वाच्यं, सत्त्वविशिष्टविषय-
 स्याद्यज्ञानसमानविषयत्वेन तस्मिन्निवर्तकलोपपत्तेः; न च
 भ्रान्तित्वादननिवर्तकता, शुक्तिरजतज्ञानस्य द्रव्यत्वविषयस्य
 द्रव्यत्वाज्ञाननिवर्तकत्वात्, न चाधिकविषयत्वादननिवर्तकता,
- ८२५ शुक्तिज्ञानस्य शुक्तिगतरूपादिविषयत्वेऽपि शुक्त्यज्ञाननिवर्त-
 कत्वात्, न च विशिष्टविषयत्वाद्खण्डाज्ञानसमानविषय-
 त्वाभावः, जिज्ञासाया अपि समानविषयधर्मिज्ञानसाध्यत्वेन
 सत्त्वविशिष्टज्ञानस्याखण्डजिज्ञासाजनकलोपवर्णनविरोधात् ;
 नचाज्ञानमखण्डत्वविषयं, सत्त्वविशिष्टज्ञानन्तु न तथेति न
- ८३० तस्मिन्निवर्तकमिति वाच्यम्, अखण्डत्वस्य स्वरूपातिरेके जडत्वे-
 नाज्ञानाविषयत्वात्, स्वरूपत्वे सत्त्वविशिष्टज्ञानविषयत्वाव-

- श्रद्धाभावात्, न चाखण्डत्वप्रकारकज्ञानमेव तत्प्रकारकाज्ञान-
निवर्तकं, निष्प्रकारकज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमिति सिद्धान्तभ-
ङ्गात्. स्वरूपातिरिक्ताप्रकारकत्वमेव निष्प्रकारकत्वमिति
८३५ अखण्डत्वस्य स्वरूपाभेदात्तत्प्रकारकस्यापि निष्प्रकारकत्वात्
सिद्धान्तभङ्ग इति चेन्न, अखण्डत्वादिप्रकारकज्ञानस्यापि
सत्त्वविशिष्टज्ञानवद्विदितपदार्थसङ्गतिकस्य विचारालागेवो-
त्पत्तेः, न च वाक्यद्वयाद्विरुद्धानेककोस्युपस्थितौ मानससंग्र-
थास्त्रिज्ञासोपपत्तिरिति वाच्यम्, अद्वैतवाक्यजन्यप्राथमिका-
८४० खण्डत्वप्रकारकज्ञानादेवाज्ञाननिरुत्तौ कुतस्संग्रहः, कुतस्त-
रास्त्रिज्ञावेति. वैफल्यमिति, इत्यमाणज्ञानस्य भ्रमत्वेन
प्रपञ्च भ्रमानिवर्तकत्वादिति भावः. कथं वैफल्यं कल्पित-
विषयकज्ञानस्यैव फलत्वादित्याशङ्क्य एवं सति वैदिकत्वभूमि-
काकचुकप्रच्छन्नम्वौढत्वमेवाविष्कृतं स्यादित्याह न हीति,
८४५ वेदान्तवाक्यानां मिथ्यावस्तुविषयतयाऽतत्त्वावेदकत्वाङ्गीका-
रादिति भावः. तस्य च विशेषस्य प्रातिभाषिकत्वं
व्यावहारिकत्वं च न सम्भवतीत्यभिप्रायेणोक्तमसदित्यादि.
गूढाभिषन्धिश्चरुते कल्पितेत्यादि, कल्पिताकारः प्रपञ्चः,
मिथ्यावस्तुगो मिथ्यात्वेन बोधने च न वेदाप्रामाण्यमिति
८५० तुग्रन्द्धार्यः. अयमाकारं इति, प्रपञ्च इत्यर्थः, प्रपञ्च-
स्त्यो मिथ्यावेति चन्देहान्तस्यैव जिज्ञास्यतास्यादित्यर्थः.
ततः किमिति, शुक्लाद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैव रजतमिथ्या-
त्वज्ञानस्यापि मिथ्यारजतनिवर्तकत्वदर्शनात् प्रपञ्चमिथ्यात्व-

- ज्ञानमपि प्रपञ्चनिवर्तकमेवेति जिज्ञासाया अवैक्यादिति
 ८५५ भावः. श्रुतीति, “तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत् समि-
 त्याणिः, प्रोवाच तान्तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्, तद्विजिज्ञासस्व”
 इत्याद्याश्रुतयः, “ब्रह्मजिज्ञासा, जन्माद्यस्य यत” इत्या-
 दीनि सूत्राणि. श्रुति सूत्रयोर्यथाकथञ्चित्प्रपञ्चमिथ्यात्ववि-
 षयत्वेन नयने च खारस्य भङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तं स्वरसेति.
 ८६० ब्रह्मात्मैक्यमिति, आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता
 प्रारभन्त इति त्वयैवोक्तेरिति भावः. अभिसन्धिसुहादेष-
 ष्कङ्कते कल्पितभेदेति, तद्धीः—ब्रह्मात्मैक्यधीः, भेदाभाव-
 ष्याभेदत्वादिति भावः. तद्विवादेति, तेनेत्यर्थः, तस्मिन्नि-
 तिशेषः. अथ वा, तद्विवादेति, तस्मिन् तेनेति शेषः, तस्मिन्नि-
 ८६५ त्त्यस्य ऐक्याग्र इत्यर्थः. यदि प्रपञ्चमिथ्यात्वमेव ब्रह्मात्मैक्यं
 स्यात् स्याद्विवादविषयः, न च तथा ब्रूमः, किन्तु भेद-
 मिथ्यात्वज्ञानाधीनं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमिति, तच्च च माध्य-
 मिकेन भेदमिथ्यात्वाङ्गीकारेऽपि जीवब्रह्मणोरपि मिथ्या-
 त्वाङ्गीकारेण तदैक्यानङ्गीकारात् तेन विवादो युज्यत
 ८७० इत्याग्रब्रह्माह यञ्चेति. तदपीति, कल्पिताकारशून्यत्वमि-
 त्यर्थः. सामान्येति, धर्मिज्ञानेन विषयीकृतमित्यर्थः.
 बहिष्कृत्येति, धर्मिज्ञानाविषयस्येत्यर्थः. मिथ्यात्व इति,
 आकारशून्यत्वमाकाराभावः, आकारशून्यत्वमिथ्यात्वमाका-
 राभावाभावः, सचाकार एव वा तत्समनियतधर्मो वा, अतः
 ८७५ कल्पिताकारशून्यत्वस्य मिथ्यात्वे कल्पिताकारस्य सत्यता

स्यादित्यर्थः . तत्र हेतुमाह साहित्येति . सङ्घर्षः-विरोधः,
गोत्वान्मत्वयोर्विरोधेऽपि नान्यतराभावे अन्यतरसत्त्वमिति
सहजेत्युक्तम्, सहजत्वन्निरुपाधिकत्वं, गोत्वान्मत्वयोः परस्पर-
राभावव्याप्यत्वाद्विरोधः, भावाभावयोस्तु खत इति भावः .

८८ . ननु खतोविरोधेऽप्यन्यतरसत्त्वे इतराभावनियमोऽस्तु, अन्य-
तराभावे इतरसत्त्वनियमः कुत इत्यत्राह परस्परविरोध
इति, अत्र परस्परविरोधपदेन परस्परभावात्मकत्वं विव-
क्षितं, अथोस्त्वाभाविकोविरोधः तयोरन्यतरत्ववचनव्ययम्,
अन्यथा घटाभावोनास्तीत्युक्ते घटार्थिप्रवृत्तिर्न स्यात्,

८८ ५ “दौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत” इति तान्त्रिकव्यवहार-
स्योच्छेदेति भावः . दूषणान्तरमाह यदीति . कल्पिता
कारराहित्यनिवृत्तिरिति, कल्पिताकारराहित्यस्य ज्ञानेन
तदितरकल्पिताकारनिवृत्तावपि तदनिवृत्तेर्भुक्तेर्भुक्तिरिति
भावः . यदिकल्पिताकारराहित्यं तन्निवृत्तिरिति पाठः,

८९ . तदा कल्पिताकारराहित्यमिति हेतुगर्भं विशेषणं, तन्नि-
वृत्तिः-कृत्प्रपञ्च निवृत्तिः, कल्पिताकारराहित्यात्मिका
तन्निवृत्तिः कथं स्यात्, कृत्प्रपञ्च निवृत्तिरपि कल्पिता-
कारराहित्यविशेषः, अतस्त्वापि कल्पितेति वक्तव्यम्, कल्पि-
तत्वादेव उपप्रतियोगिकत्वं वक्तव्यम्, तच्च व्याहृतम्, अतः

८९ ५ कृत्प्रपञ्चनिवृत्तिस्वरूपमेव कथं स्यादित्यर्थः . ननु कल्पिता-
कारराहित्यस्य मिथ्यात्वेऽपि न तन्निवृत्तेर्मिथ्यात्वं, “विभेद-
जनकेज्ञान” इत्यादिना मोक्षदशायां भ्रमाभावावगमादिति

- चेत्तर्हि कल्पिताकारराहित्यमपि श्रुतत्वाच्चमिथ्या, यदि च
 राहित्यस्य स्वरूपान्तर्भावे जिज्ञास्यत्वानुपपत्तेः तद्वृत्तिर्भावे
 ८०० च सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यसे ; तर्हि प्रपञ्चनिवृ-
 त्तेरपि स्वरूपान्तर्भावे साध्यत्वानुपपत्तेः तद्वृत्तिर्भावे वाच्ये
 सत्यत्वे अद्वैतज्ञानेर्मिथ्यात्वमनुमन्यस्व, ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्
 कथमिथ्यात्वमिदं त्तेरिति चेत्, असाध्यत्वाद्वैतज्ञानिप्रसङ्गाभ्यां
 कथं सत्यत्वं, तर्हि किं कुर्म इति चेत्, श्रूयतामथमुपदेशः,
 ८०५ परस्परव्याहृतवैदिकमाध्यमिकमतद्वयार्था विद्यायान्यतर-
 स्मिन्नेव दृशोभव . सतः—ब्रह्मणः . एवमशेष विशेष शून्य-
 मित्यनेन सूचितव्याघातोदर्शितः, इदानीमनाद्यविद्यान्ध-
 कारितमित्यनेन सूचितव्याघातः प्रदर्श्यते . तत्राविद्याश्रयत्वं
 तदावृत्तत्वं च विवक्षितं, तत्राश्रयत्वसूचितोव्याघातइदानीं
 ८१० प्रदर्श्यते . किमशुद्धं ब्रह्मजिज्ञास्यमुत शुद्धमिति विकल्प्याद्यं
 दूषयति किञ्चेति . तथा प्रकाशस्येति, अशुद्धिविशिष्ट-
 प्रकाशस्येत्यर्थः, अत्रचाशुद्धिरेव वेदितव्याकार इति विवक्षि-
 तम्, पूर्वच उपहिते उपधानातिरिक्तधर्मविशेष इति भेदः .
 प्रागेवेति, अविद्याविशिष्टप्रतीतेरनादित्वादिति भावः .
 ८१५ कथञ्चेति, अशुद्धेर्मिथ्यात्वादिति भावः . दामदर्वीकरः
 दामाधिष्ठानकदर्वीकरः . भ्रान्त्यन्तरेति, निवर्तकभ्रमस्या-
 निवृत्तेरिति भावः . आत्यन्तिकत्वाधिद्वेरेति, निवृत्तेरिति
 शेषः . तन्निवर्तकं तत्त्वज्ञानान्तरमस्त्वित्यत्राह तद्विज्ञाप-
 नेति, सत्यमिथ्यात्वविकल्पचोभादिनेत्यर्थः . अहेतुनेति,

- ६१० आदिग्रन्थेन प्रतियोगिमात्रहेतुकविनाशादिर्विवक्षितः,
अविद्याविशिष्टज्ञानस्याविरोधान्न निवर्तकतेत्यपि बोध्यम्.
नित्यशुद्धमित्यनेन सूचितं व्याघातं दर्शयितुं द्वितीयरूप-
माशङ्कते शुद्धन्तर्हीति, जिज्ञासोर्वैदित्यमित्यनुपपद्यते.
दूषयति जिज्ञास्यमपीति. अशुद्धस्य जिज्ञास्यत्वपक्षे तस्य
- ६२५ ज्ञानविषयत्वसम्भवेऽपि फलाभावाच्चिज्ञास्यानोपपद्यत इत्यु-
क्तम्, शुद्धस्य तु ज्ञानविषयत्वप्रत्येवायोग्यत्वात् जिज्ञास्य-
त्वन्नोपपद्यत इत्यभिप्रायेणाह अपीति. ननु शुद्धं ब्रह्म
जिज्ञास्यमित्यत्र शुद्धस्येयमाणज्ञानविषयत्वं नाभिमतम्,
किन्तु यथाशाखायां चन्द्रमन्वाभावेऽपि तत्सम्बन्धभ्रमाच्छा-
- ६३० खायां चन्द्रमा इत्यत्र शाखा चन्द्रस्योपलक्षणं, तथा विशुद्ध-
ञ्चिज्ञास्यमित्यत्रापीत्यमाणं ज्ञानमुपलक्षणमेवेति शङ्कते
शाखेति. कथमिति, दृष्टान्तार्थं दृष्टान्तोपादानं, यथा
दृष्टान्ते शाखास्योपलक्षणजन्यज्ञानविषयतामन्तरेण नोप-
लक्ष्यत्वं, तथादार्ष्टान्तिकेऽपीत्यमाणज्ञानस्योपलक्षणाधीन-
- ६३५ ज्ञानविषयतामन्तरेण नोपलक्ष्यत्वमित्यर्थः. तत्रयुक्तदोषः
अशुद्धत्वजडत्वादिः. सोऽपीति, सः—उपलक्षणाधीनः,
सत्यमित्याविभागमन्तरेण तदधीनज्ञानविषयतामात्रेणोप-
लक्ष्यत्वसंभवादिति भावः, उपलक्षणाधीनबोधविषयत्वस्य
भ्रान्त्यन्तरसिद्धत्वे तद्भ्रमविषयताया अपि भ्रमान्तरसिद्धता
- ६४० वाचेत्यनवस्थास्यादिति स्वयमेव स्ववेद्यताया भ्रम इत्युक्तम्.
विलीनमिति, स्ववेद्यताया भ्रमविषयत्वे स्ववेद्यत्व-

रूपवेद्यमिथ्यात्वमन्तरेण भ्रान्तित्वाद्योगेन स्ववेद्यत्वाभावे
उपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानस्योपलक्षणत्वासंभवात् वेदान्त-
वाक्यानामुपलक्षणोभूतज्ञानजनकत्वमपि न संभवतीति

८४५ कथञ्चिदप्यावेदकत्वाभावात्, आवेदकत्वेऽपि फलीभूतज्ञानस्य
भ्रमत्वाच्च न तत्त्वावेदकत्वं संभवतीत्यर्थः. भ्रान्तिषिद्धप्राति-
भासिकस्वविषयत्वमादायैव उपलक्षणाधीनज्ञानविषयत्वसंभ-
वेनोपलक्षणत्वेनाभिमतज्ञानविषयत्वस्यैव प्रातिभासिकस्य वक्तुं
शक्यतया उपलक्षणपर्यावस्त्वन्वयमित्याह उपलक्षणेति.

८५० स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यनन्तरमसत्यस्येति यदि पाठः
तदा ज्ञप्त्या तत्त्वरूपस्यग्रानभ्युपगमादित्यस्य शुद्धस्य केनापि
मिथ्यार्थनासंस्पर्शादिति भावः, भ्रान्तिरसत्यस्येत्यस्यत्वसत्यत्वे-
ऽपि भ्रान्तित्वाद्दोष इत्यर्थः. यदा स्वसमानसत्ताकं यज्ज्ञानं
तद्विषयत्वमेव जडत्वादिप्रयोजकमित्यसत्यस्येत्यस्य भावः.

८५५ स्ववेद्यताया भ्रान्तिरित्यत्रोत्तरं विलीनमित्यादि, असत्य-
स्येत्यत्रोत्तरमुपलक्षणेति. किमर्थेति, शुद्धतिरेकेणाविद्या-
निवृत्तेरभावादिति भावः. नन्वस्तु ब्रह्माभेदार्थाजिज्ञासा
“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती”ति ब्रह्माभेदस्यापि फलतया प्रति-
पादनादिति तच्चाह अन्तत इति, अभेदस्य नित्यषिद्ध-

८६० तथा साध्यत्वायोगान्तत्वाध्यतोक्तिरपि शुद्धावेव पर्यस्यति,
सापि चेन्नित्या वैयर्थ्यमेवेति भावः. तदध्यवसायेनेति,
शुद्धताध्यवसायेनापि शुद्धिषिद्धार्थं न भवितव्यमित्यर्थः.
आरोपिताशुद्धीति, नित्यशुद्धाध्यवसायस्येति शेषः,

- नित्यशुद्धाध्यवसायेसति प्रतीयमानकर्तृ(क)त्वादिरूपाशुद्धेर्मि-
 ६६५ ध्यात्वज्ञानेन साधनानुष्ठानेन तन्निवृत्तेस्मात्प्रामिति भावः .
 नित्यशुद्धेः परमार्थत्वादारोपिताशुद्धासह न विरोध इति
 सदृष्टान्तं शक्यते उपरक्त इति . ब्रह्मण्येवेति, “तदिदं
 विविधकुतर्ककस्करूपित”मिति भाष्येण तथावगमादिति
 भावः . शुक्तिरजतादौपराभिमतस्त्रिध्यात्मभ्युपगम्य अवि-
 ६७० शेषात्परोक्षस्थलेऽपि तदापादनमभिप्रेत्याभ्युपगमादित्युक्तम् .
 भ्रमाद्याधारतयेति, अशुद्धिं प्रसञ्जयाम इत्यनुषङ्गः,
 आदिशब्देन तत्कार्यसुखदुःखशोकमोहादिः . अस्मदभिमता-
 शुद्धाश्रयत्वेनायम्दृष्टान्त इत्याह न तयेति . स्वात्मनोति,
 इदञ्च ब्रह्मण्यारोपस्य स्वविषयत्वादुक्तं . वस्तुतस्तु स्वविषयत्वे न
 ६७५ तात्पर्यं, किन्तु आरोपाश्रयत्वमात्रे, अन्यविषयारोपस्यापि
 दोषत्वात्, अध्यासस्य सविषयत्वाद्भागस्य च प्रकृतत्वाद्भाग-
 मध्यस्थतौत्युक्तम्, अन्यारोपस्यापि दोषत्वात् . एवं भ्रमरूपा-
 शुद्धभावात् दृष्टान्तवैषम्यमुक्तम्, इदानीन्तदङ्गीकृत्यापि
 वैषम्यमाह नक्षतत्कर्तृक इति, अन्यकर्तृक इति दृष्टान्तार्थं .
 ६८० भ्रान्तिरूपाशुद्धिस्तथापि न श्रैत्याख्यशुद्धिविरोधिनीत्युक्तं,
 तर्हितददेवप्रकृतेऽपि शुद्धाशुद्धोरविरोध एवास्त्वित्यत्राह
 इहत्विति . स्वदोषेणेति, अविद्ययेत्यर्थः, इयमप्येकाऽशुद्धि-
 रित्यभिप्रायेण स्वदोषेणेत्युक्तं, यद्यप्यविद्यास्फटिकसौहित्य-
 वदारोपिता, आरोप्यदोषत्वेन नाशुद्धिं प्रसञ्जयाम इति
 ६८५ शोक्तं, तथाप्यारोपहेतुत्वेनैव दोषत्वमिति भावः, भ्रमाश्रय-

- मक्षजीवेश्वररूपाभ्याम्, किन्तु स्वरूपेणैवेत्यभिप्रायेण
 स्वयमेवेत्युक्तं, भ्रान्त्यादौत्यादिशब्देनाविद्या गृह्यते .
 विचारनैष्कल्यमिति, सत्त्वाभावेऽसत्त्वनिश्चयमादसत्त्वनि-
 श्चययोगादिति विवक्षितम् . तन्निवर्तनमिति, भ्रमसत्त्व-
 ९९ • गोचरभ्रमनिवर्तनमित्यर्थः . अनवस्थेति, तत्सत्त्वभ्रमस्य
 मिथ्यात्वे पुनर्निरसनीयाभावाच्चैष्कल्यम्, तत्सत्त्वभ्रान्तिर-
 प्यसत्येव सतीव भातीति चेदनवस्थेत्यर्थः . यदा आरो-
 पिताशुद्धीति भावप्रधानो निर्देशः, आरोपविषयत्वमिति
 यावत् . आरोपेति, आरोपस्याशुद्धित्वादिति भावः .
 ९९ • उपरक्ते-रक्तिमारोपविषये . आरोप्यदोषत्वेनेति, दोषा-
 रोपविषयत्वेनेत्यर्थः . स्वरूपेणेति, शुद्धेस्वरूपगतत्वात्
 विरोध इति भावः . तस्य-ब्रह्मणः, तद्भावः-जीवेश्वर
 भावः . जीवेश्वरभावयोरपि कल्पितत्वात् कल्पकान्तरा-
 भावाच्च ब्रह्म स्वयमेव कल्पयतीति वक्तव्यम्, ततश्च
 १०० • ब्रह्मणो भ्रान्तिरनिवार्येति भावः . ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वा-
 त्तत्रापि भ्रमोऽनुपपन्न इत्याह कथमिति . जीवेश्वर-
 भावौचानुपपन्नावित्याह कथमेति, सर्वज्ञः-ईश्वरः, अज्ञो-
 जीवः . उत्तरचेति, शुद्धिर्नित्याऽनित्यावेति विकल्पे
 द्वितीयकल्प इत्यर्थः . नाद्य इत्यत्र वैराग्योपदेशवैयर्थ्यं
 १०० • हेतुः, तत्र हेतुस्त्रिवर्गेति . हेतुन्तरमाह, बन्धमो-
 चयोरिति . व्युत्क्रमतेति, शुद्धेर्विनाशे संसारोत्थानात्
 शुद्धिकाले च विरोधेन संसारासंभवादिति भावः .

- अतिरेकेषेति, सत्यत्वे अद्वैतज्ञानिः, मिथ्यात्वे अनुद्देश्यता,
 नहि मिथ्यावस्त्वसहमानो सुसुचुर्मिथ्योत्पादनायं
- १०१० अवर्णादौप्रवर्तत इति भावः. ननु अनित्यशुद्धियोगिनो-
 नित्यशुद्धियोगिनश्चिज्ञास्यतायाः सिद्धान्ते समर्थनास्क-
 यमयं विकल्पशोभते, तच्चाह यद्यपीति, आश्रयभेदा-
 च्छुद्धाशुद्धोर्नविरोधः, साध्यत्वेनाभिमत शुद्धेस्त्वहपादन्य-
 त्वात्साध्यत्वविरोधः, सत्यत्वात्समिथ्यात्वप्रयुक्तजिज्ञास्यत्व-
- १०१५ विरोधः. अशेषविशेषशून्यत्वानाद्यविद्यान्धकारितत्वाभ्यां
 जिज्ञास्यत्वस्य व्याघातं प्रकारान्तरेण दर्शयति उदारे-
 त्यादिना . प्राची-वैदिकी . भ्रान्तत्वे कथमजिज्ञास्य-
 तेत्यच्चाह स्वरक्षणइति . तत्त्वतस्मात्सर्वज्ञाभावेऽपि कल्पित-
 सार्वज्ञ्यात्फलप्रदानोपयोगिभूताराधनाराधकतदिष्टपरि-
- १०२० ज्ञानसंभवात् तदभावेऽपि ध्यानादेः पुण्यतीर्थस्नानादि-
 वददृष्टार्थत्वसंभवाच्च कथं ब्रह्मणो न जिज्ञास्यत्वमिति
 शक्यते कल्पितेति, सार्वज्ञ्यादीत्यादि शब्देन फलप्रदा-
 नोपयोगिदद्यादिगुणान्तरं गृह्यते . सर्वैरिति, तथाच
 तच्च न व्यावहारिकं सार्वज्ञ्यमिति भावः. अविशेषा-
- १०२५ दिति, कैश्चित् ब्रह्मण एवानभ्युपगमादिति भावः.
 महत्त्वं किं प्रामाणिकत्वम् उतप्रासुर्यम्, नाद्यइत्याह
 सर्वेषामिति, सर्वे सर्वत्रभ्रान्ता इति ह्युक्ताभिरिष्यते,
 सर्वस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्; ततश्चयुष्मन्मते कस्यापितत्त्व-
 दर्शित्वलक्षणमहत्त्वं न सिध्यतीत्यर्थः, आदिशब्देन

- १०३० तत्त्वार्थापदेशितं गृह्यते, तदतिरिक्तं न प्रामाणिकत्वं, भ्रान्तस्यापिप्रामाणिकत्वे शुक्तौ रजतभ्रमवतोऽपि प्रामाणिकत्वापत्तेरिति भावः. न द्वितीय इत्याह प्राचुर्येति. यदीति, यथा तीर्थादिशेवयेश्वरः प्रसाद्यः, तथा यदीश्वरशेवयान्यः प्रसाद्यस्थ्यात् स्यात्तीर्थादितुल्यतेत्यर्थः.
- १०३५ क्रियेति, अयङ्कर्ममीमांसावृत्तिकारान्तरपक्षः, विनष्टमपि कर्म कालान्तरे फलञ्जनयतीति स्वभावः, अयवहितोत्तरकाले यथा कार्योत्पादकत्वं केषाञ्चित्स्वभाव इति तेषामाशयः. शक्तिरिति बहुपक्षः. अपूर्वमिति गुरोः. नैगम इति, “स एवैनभूतिङ्गमयति, स एनस्रौतः
- १०४० प्रीणाति, इष्टापूर्तं बहुधाजातञ्जायमानं विश्वंविभर्ति भुवनस्यनाभिः, तदेवाग्निस्तदायुस्तसूर्यस्तदुचन्द्रमाः, स वा एषमहानज आत्मासादोवसुदान” इत्यादि श्रुतिभिः “लभते च ततः कामान्मथैव विहितान् हितान्, अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेत्यादि स्मृतिभिः
- १०४५ “फलमत उपपत्ते”रित्यादिसूचैः “फलसंबिभक्त्या कर्मभिरात्मानं पिप्रीषन्ति सप्रौतोऽलंफलाये”त्यादिद्रुमि(वि)डभाष्यकारादिमहर्षिवचनैश्च ईश्वरस्यैव फलप्रदत्वावगमादिति भावः. भास्करादिमतेऽपि जिज्ञासानुपपत्तिमाह उक्तेति, भेदाभेदवादित्वेनानैकान्तिकत्ववादि-
- १०५० त्वात् जैनगन्धिलं, ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वात् तदभिन्नजीवस्यापि सर्वज्ञत्वेन विदिताविदिताकारभेदाभावाञ्जिज्ञासा न

संभवति, ब्रह्मणोनित्यशुद्धत्वे तदभिन्नस्यापि जीवस्य
 नित्यमुक्तत्वात्तदर्थं जिज्ञासा न संभवति, जीवाशुद्ध्या
 तदभिन्नस्य ब्रह्मणोऽप्यशुद्धत्वात् “स्वरचणोऽप्यशक्तस्ये”ति-
 १० ५ ५ न्यायाञ्जिज्ञास्यतां न संभवतीत्यादि द्रष्टव्यमित्यर्थः .

इति श्रीवाधूल्लकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तत्स्वरणपरिस्वरणपरायणेन तत्र-
 खादल्लभमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां जिज्ञासानिरूपणस्य
 द्वितीयस्कन्धः ॥

Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/	Rs. 5	0
Pariṣiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Prākṛita-Pāṅgalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	1	8
Parāçara Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	7	8
Parāçara, Institutes of (English)	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Sraddhakriya Kaumudī, Fasc. 1	0	6
Suçrta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	14	10
Trikāṇḍa-Māṇḍanam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/	0	12
Tul'si Saṭ'sai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Uvāsgadaśio, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	5	4
Vara Kṛya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	4	8
Vidhons Pariguta Fasc. I	0	6
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
Vṛhannārādiya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāna, Fasc. 1-6	2	4
<i>Tibetan Series.</i>		
Pag-Sam Thi S'iū, Fasc. 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/ each	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iū (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>		
*Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Fasc. 1-8 @ 1/ each	8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	1	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Āzādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6 each ...	Rs. 5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...	... 12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	... 7	2
Ma'āshir-i-'Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	... 2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	... 0	6
Niẓāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	... 1	8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	... 1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-3 ...	... 2	4
Tabaqāt-i-Nāsirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	... 1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	... 10	8
Ditto Index ...	... 1	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	... 2	10
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	... 2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	... 3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	... 1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	... 6	6
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1 ...	... 0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 50 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No. ...
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
  - A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4 0
  - Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2 0
  - Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4 0
  - Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882) ... 4 0
5. Anīs-ul-Musharrahīn ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion ... 3 8
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
10. Khizānatu-l-'ilm ... 4 0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
13. Sharaya-ool-Islām ... 4 0
14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10 0
15. Ditto Grammar ... 8 0
16. Kaçmirāqabḍāmṛta, Parts I & II @ 1/8/ ... 3 0
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by C. R. Wilson ... 1 0
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāsmir by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

12-2-03.

Books are supplied by V.-P.P.

40-115 Ind L 2/12, 135
(B. P. W. S. H.)
HARVARD COLLEGE LIBRARY

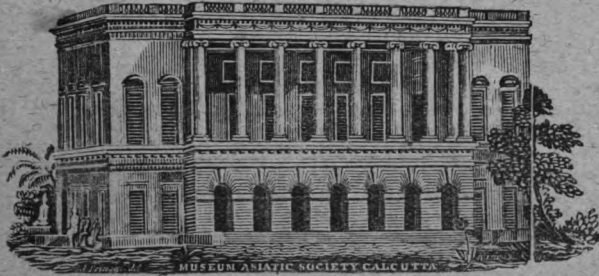
JAN 2 1905

BIBLIOTHECA ASIATICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1098.

Venkatasānathan शतदूषणी । *Vedāntacārya*
ÇATADŪṢAṆĪ.

BY

ÇRĪMAN-NIGAMĀNTA-MAHĀ-DEÇĪKA,
WITH THE
COMMENTARY ENTITLED CAṆḌAMĀMTA.

BY

ÇRĪMAN-MAHĀ-CĀRYA.

EDITED BY

THE HONOURABLE P. ANANDACHARLU VIDYĀVINOD VIÇĀRADA,
RAI BAHADUR, C.I.E., &C.
VOL. I, FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,

15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO

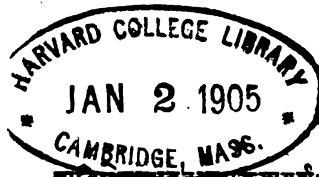
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs. 1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1-2	0	12
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	8
Aṅu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	1	8
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	9	0
Bāla Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1	0	6
Baudhayana Sranta Sutra, Fasc. 1-2 @ /6/ each	0	12
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc. 1-2	0	12
Catadusani, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	8	0
Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-4	4	2
Çatasahasrika-prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-7 @ /6/ each	2	10
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each; Vol IV, Fasc. 1	20	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-4	3	0
*Çrauta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	5	4
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each; Vol 4, Fasc. 1	6	0
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc. 1-6	2	4
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-11 @ /6/ each	7	8
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṅḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-8 @ /12/ each	6	0
*Mīmāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4	14
Nyāyavartika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	2	10
Nityacarapradīph Fasc. 1-4	1	8
Nyayabindutikā, (Text)	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	3	6

अविद्यमानवादनमङ्गलतुर्धः ।

३३

२१५ ङानामपरिमितानाम्भेदवासनानाङ्कतिपथकास्रसाध्याविश्रद-
प्रत्ययादिमूलास्पीयस्तमाद्वैतवासनया निरसितुमशक्यत्वात् ;
किञ्च तत्त्वज्ञाने सति तद्विषयभावनया तद्विपरीतवासना
निरासः, तन्निरासे च तत्त्वज्ञानमिति मिथस्संश्रयस्स्यात्,

तदप्याहुः “उत्पन्ने सति विज्ञाने वासना तु निर-

२२० स्यते । निरस्तवासनस्यैव विज्ञानमिति दुर्भणम् ॥” इति,
अनुत्पन्न एव तत्त्वज्ञाने श्रवणममननिदिध्यासनैः क्रमा-
त्तन्निरास इति चेत्, किन्तानि तत्त्वगोचराणि, उता
तत्त्वगोचराणि, पूर्वच विपरीतवासनायां सत्यान्नेषामप्यनु-
त्पत्तिरेव, उत्तरचातत्ववासनया कथन्तत्त्वज्ञानोत्पत्ति-

२२५ प्रतिबन्धकवासनानिरासः ; तथाच “सागरङ्गन्तुकामस्य
श्चिमवद्गमनोपमम् ।” इति न्यायः, किञ्चाभेदज्ञाने सिद्धे
भेदवासनानिरासस्य किमर्थमपेक्षा, तदसिद्धौ तु तदप्रति-
पक्षवासनानिरासाभिज्ञाषानुत्यानम्, न ह्यभेदज्ञानप्रतीति-
रभेदप्रतीतिमन्तरेण स्यात्, न च प्रतीतौ तु वैश्रद्यावैश्र-

२३० द्यादिवैषम्यन्वया वक्तुं शक्यम्, अमेदस्य ब्रह्मस्वरूपाय-
माणस्य सर्वदैकरूपत्वात्, विशेषणहे च भेदप्रतीतिल-
प्रसङ्गात्, न च व्यावहारिकभेदोऽत्रास्तीति वाच्यम्, भेद-
वासनानिरासद्वारेणाभेदपक्षस्य परमार्थविषयत्वात्, अतो न
भेदवासनानिरासद्वारेण श्रवणादिचयस्य दर्शनोपकारकत्व-

२३५ मिति . यत्पुनरुक्तम्, “ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादौ
ज्ञानमात्रस्यैव मोक्षहेतुत्वं श्रूयते, न हि प्रतिपक्षेऽर्थं

नास्तिकत्वव्याप्यम्, अतएवोच्यते “नैषातर्केणमतिरपनेया” इति, तदप्यसत्, सामान्यशब्दानां विशेषे पर्यवसानस्य पञ्चधिकरणादिन्यायसिद्धत्वात्, न्यायानपेक्ष तत्त्वनिर्णये किं

२४० शरीरकशास्त्रेणापि, ध्यागोपासनशब्दयोश्च ज्ञानविशेष-
विषयतया ज्ञानसामान्यविषयवेदनादिशब्दानान्तस्मिन्विशेष-
शब्दार्थ एव पर्यवसानं युक्तम्, विकल्पसमुच्चयफलान्तरार्थ-
त्वाद्यसम्भवस्योक्तत्वात्,

तदुक्तम् “अष्टदोषाविकल्पेषुर्गौरवञ्च व्यवस्थितौ । समु-
२४५ चयेऽनपेक्षा स्यादङ्गाङ्गित्वं न मीयते ॥” इति, तथा विद्यु-
पास्योर्धतिकरेणोपक्रमोपसंहारदर्शनाच्च तथोरेकार्थं सिद्धम्,
“मनोब्रह्मेत्युपासीत” इति विहितमेव ह्युपासनम् “भाति
च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद”
इति फलविधानार्थमनूयते, न ह्यफलं विधायान्यत्सफल-
२५० मनुवदितं युक्तम्, एवम् “यस्तद्देद यत्सवेद” इति वेदन-
शब्दमात्रावो जानश्रुतिः तदर्थं “यान्देवतामुपास्ते” इत्यु-
पासिनानुवदति, एवमन्यत्रापि, तथा “तमेवं विदानमृत
इह भवति । नान्यः पन्था अथनाथविद्यते ।” “नाहं वेदैर्न
तपसा” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्वेदनभक्तिशब्दाभ्यामोचोपायम-
२५५ भिधाय तदपरोपायनिषेधपरयोः परस्परार्थप्रतिषेधानुप-
पत्तेः वेदनशब्देनापि तैलधारावदविच्छिन्नभक्तिरूपज्ञान
विशेष एव विवक्षित इति स्वीकर्तव्यम् ; एवमध्यागोपासन
भक्तिशब्दसमानार्थतया वेदनादिशब्दानां विशेषविषयत्वे

निश्चिते सति सामान्यमात्राप्रथमं न्यायानभिज्ञाननिब-
२६० न्यगम्,

आहुस्य, “पशोऽग्हागत्वनिर्णीतौ निपुणन्यायपूर्वकम् ।
गर्दभादिषु तुल्यत्वङ्गर्दभप्रायकल्पितम् ॥” इति . यत्पुन-
र्वाक्यतस्मिद्धस्यैव ज्ञानस्य विधेयत्वञ्च सम्भवतीति, तद-
स्माकमिष्टमेव, ततोऽन्यस्यैव विधानोपपादनात् ; प्रत्यक्ष-
२६५ विरुद्धस्यायमविधेयज्ञानाधीनमोक्षवादः, वाक्यार्थज्ञानमात्रे-
णाविद्यानिवृत्त्यदर्शनात्,

आहुस्य, “तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य श्रुतशश्रुवणेऽपि हि ।
दृश्यते त्वमहम्पूर्वो विवादो ब्रह्मवादिनाम् ॥” इति ; ननु
येषां वाक्यार्थज्ञानञ्चातन्तेषान्तस्मिष्टित्तिरस्यैव, येषान्तु सा
२७० नास्ति तेषान्तदपि न जातमित्यविरोध इति चेत् तन्न,
तज्ज्ञानाभावे तत्प्रवचनाद्यसम्भवात्, तदसम्भवे च श्रित्याणां
श्रवणादेरप्यसिद्धिप्रसङ्गात्, एवमाचार्यस्यापि, अथ
वाक्यार्थज्ञानेन निवृत्ताविद्या एवाविद्यावतां आवका इति
चेन्न, तेषां आवकत्वादिद्यापारस्य त(त्का)त्करणाशरीरेन्द्रि-
२७५ यादेस्तत्प्रयोजनस्य च स्थातिलाभपूजापरानुपहादेस्तत्प्र-
तिभासस्य चाविद्यामन्तरेणासम्भवात् ; अविद्यानिवृत्तावपि
बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासात् प्रत्यक्षाद्यविरोधः प्रवचना-
द्युपपत्तिश्चेति चेत्तन्न, भवत्यप्येव बाधितानुवृत्त्यसम्भवस्य
वक्ष्यमाणत्वात्, तथाप्यविशदप्रतिपत्तिमात्रात् अविद्या

२८० विश्लेषवशादेव वा प्रवचनाद्युपपत्तिरिति चेन्न, विशदप्र-

तीति परामर्शरूपप्रत्यक्षसिद्धान्तयोर्विरोधात्, विशदा-
ध्यक्षितसमस्ततत्त्वार्थाश्च वासुदेवादयोऽर्जुनादिभ्य उपदि-
शन्तीति हि स्वीकृतं युष्माभिः ; न चाद्वैतसिद्धान्तप्राव-
कास्मात्प्रमानान्तदनभिज्ञतामनुमन्यन्ते, तथा सत्यविवादश्च .

- २८५ किञ्च प्रतिवादिनो वा प्रवक्षाविद्याः कथम्भवत्प्रत्यति-
क्षिपन्ति, न तावदविदित्वैव, निराश्रयवादायोगात्,
विदित्वा चेत्कथन्तर्हि प्रतिवादिनाविदिते भवत्यस्य भवतां
ज्ञानानुत्पत्तिः, न हि स्वीकृत्यरे जानन्ति वयन्तु न विश्व
इति स्वस्वैरभिधेयम् ; यत्तदविद्यानिवर्तकं विश्वदमद्वैत
२८० ज्ञानमुदेक्षति, यच्चेदानीं श्रवणादविश्वदसुप्तप्रसन्नम्, तदुभय-
म्भिन्नविषयमेकविषयं वा, भिन्नविषयत्वे तस्यान्यसिद्धान्त
ज्ञानवत् तदनुपकारकत्वम् ; एकविषयत्वेऽप्यन्यज्ञानतिरिक्त
विषयं वा प्रकारविशेषविशेषितविषयं वा, अद्ये पश्चा-
त्तनस्याप्यनिवर्तकत्वम् इदानीन्तनस्यैव वा निवर्तकत्वं
२८५ स्यात्, अविशेषात् ; द्वितीये ब्रह्मणस्सविशेषत्वं स्यात्,
सविशेषमिदानीङ्गृहीतम्, पश्चात्तु निर्विशेषम्यकाशिव्यत
इति वैश्वमिति चेत्, कथमिदं त्वयावगतम्, श्रुते-
रिति चेत्, तर्हि श्रुतेरेव निर्विशेषज्ञानमिदानीमेव जात-
मिति कः पश्चात्तनस्यविशेषः, ज्ञानमिदानीञ्चातं, व्यव-
२०० सायसु पश्चाद्भविष्यतीति विशेष इति चेन्न, वेदप्रामाण्य
निश्चये तदानीमेव व्यवसायोदयात्, तदनिश्चये तु पश्चा-
दपि तदधिद्धिः, प्रमाणात्वाभ्युपगमेवातदर्थविशेषे सन्देहः

- इति चेत्, तर्हि विग्रहप्रवचनप्रवीणेषु आचार्येभ्यो न्याय पूर्वद्विखिप्रवृत्तयो वा श्रोतव्यं न पुनश्चवणदशाधामेव
- ३०५ सन्दिहानेन भवता पश्चादनवरतध्यानेनापि ज्ञातुं शक्यम्, मननवदाचार्यसन्देह निराकरणाय पश्चात्तनं ज्ञानमिति चेन्न, मननेनैव सञ्चालितनिष्कल्पे पुनरन्यानवकाशात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् ; अस्तु तर्हि पारोक्ष्यापारोक्ष्यसचक्षुं वैषम्यमिति चेत्, विषयातिरेकाभावेनैव प्रागुक्तेन तद-
- ३१० सिद्धेः, सिद्धावपि बाधकत्वाबाधकत्वव्यतिरिक्तत्वात्, परोक्षेणापि शास्त्रानुमानजन्यज्ञानेनापरोक्षभ्रमबाधस्याभ्युपगमात्, प्रत्यक्षेणापि देहात्मभ्रमादिना शास्त्रबाधानभ्युपगमाच्च ; एवम् उत्पन्ना भ्रान्तिरनित्यत्वात्स्वयमेव निवर्तते, भ्रान्त्यनुवृत्तिनिवृत्तिसु कारणानुवृत्तिनिवृत्त्या भवति,
- ३१५ तदनुवृत्तौ तु बाधकस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि भ्रान्त्यनुवृत्तिर्भवत्येव, चन्द्रैकत्वे प्रत्यक्षेऽप्यनुवृत्त्यादिना भ्रान्त्यनुवृत्तिवत्, वाक्यजन्यज्ञानमपरोक्षमिति च सर्वसोकविरुद्धम्, पृथक्चेत-
त्प्रपञ्चयिष्यामः . तदेतद्विखिलमुखान्तरेण प्रपञ्चितस्याख्ये
“न तावदाकार्यज्ञानम्” इत्यादिना विस्तरेण .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रसूतन्त्रस्य श्रीमद्वे-

द्वृत्तमाधस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु प्रतदूषणाय

अविधेयज्ञानवादभङ्गस्यतुर्थः !

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणायाम्

बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

नानुवर्त्तत संसारो यत्प्रसादैकबाधितः ।

प्रसीदतु स मे देवः प्रथमाञ्जलि किङ्करः ॥

यदुच्यते, तत्त्वमस्यादिवाक्यात्तत्त्वज्ञाने जातेऽपि ब्रह्मविदा-
म्बाधितानुवृत्त्या भेदप्रतिभासादेराशरीरमनुवृत्तिः, तदनु-
५ वृत्तावपि किञ्चमूलतया दग्धपटादिवदबन्धकत्वञ्चेति, तच्च
पृच्छामः, बाधितत्वे कथमनुवृत्तिर्भवता वक्तव्या, तस्यां वा
तत्कथम्, प्रमाणावस्थान्निष्ठत्वात्वाध्यवसायेऽपि द्विचन्द्रादिविष्व-
दोषमहिम्ना प्रतिभासानुवृत्तिरिति न विरोध इति चेत्,
समसाद्वैतकुञ्चिभरिषाप्यद्वैतविज्ञानेनाबाधितः कोऽसौ दोषः,
१० अविद्येवेति चेत्, कथन्तर्ह्यविद्यानिवृत्तिः, न हि तन्निवृत्ता-
वर्षवसितः कश्चिद्बाधो नाम, तन्निवृत्तावपि तन्मूलवास-
नास्तीति चेत्, सा किन्ब्रह्मवत्सत्यत्वात्तत्त्वज्ञानेनाबाधिता, उत
मिथ्यात्वेऽपि तदविषयत्वात्, न प्रथमः, द्वैतापसिद्धान्तादि
दोषप्रसङ्गात्, न च सा ब्रह्मस्वरूपानुप्रवेशिनी, भेदप्रतिभासा-
१५ नुवृत्तेरनिर्माचप्रसङ्गात्, ब्रह्मण्यस्याथत्वादि(दोष)प्रसङ्गाच्च, न
चासत्याविद्योपात्ता वासना सत्येति सम्पद्यते, न चोपादान-

- ध्वंसे कार्यानुवृत्तिमुत्पन्नोऽप्यनुसन्धत्ते ; नापि द्वितीयः, वास-
नाया अपि अवणसमयसमधिगतब्रह्मव्यतिरेकलक्षणैकोपाधि
क्रोडीकारात्, अन्यथा त्वविद्याया अपि बाधकज्ञानाविषयत्व-
२० प्रसङ्गात्, “नेह नागास्ति” इत्यादेरविशेषात् तद्विषयत्वमिति
चेत् तुल्यम्, यदि च वाक्यार्थज्ञानादासना न निवर्तते, कुत-
स्त्विह तन्निवृत्तिः, न तावददृष्टादेः, तथा सति ज्ञानबाध्य-
त्वाभावेन सत्यात्प्रसङ्गात्, अतएव न खलतः, व्याघाताच्च, न
हि वध्यघातकयोस्तादात्म्यदृष्टम्, न च सहकार्यन्तरमन्त-
२५ रेण घटादिष्वपि स्प्रध्वंसहेतुता, अहेतुकविनाशवादे तु
सौगत चार्वाकादिसौहार्दीद्वारप्रसङ्गः, अविद्यायाश्च तद-
देवाहेतुकनिवृत्त्यविरोधस्थ्यात्, न च दावदहनाप्यशब्द
चरमसंस्कारादिवदिति वाच्यम्, तथापि तत्तदवस्थान्तर
कालविशेषादिसामयौचितपरमेश्वरसङ्कल्परूपस्य कारण-
३० व्याप्ताभिरभुपगमात्, द्विचन्द्रादौ तु अङ्गुल्यवष्टम्भतिमि-
रादिदोषस्य चन्द्रैकत्वज्ञानाविषयत्वात्, तदुभयविषयैकज्ञा-
नोदयेऽपि पार्श्वस्थितारकाप्रकाशस्यैव दोषप्रकाशाग्रस्य चन्द्रैक-
त्वप्रकाशेन विरोधाभावात्, दोषो मिथ्येति तु ज्ञानस्य
सौक्तिकानामनुदयात्, यौक्तिक(तन्नि)मिथ्यात्वज्ञानस्यैव
३५ भ्रान्तिलेन तत्सत्यात्वाच्चाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्ति-
र्घटते, तद्विषयान्यथात्वावसायेन भयविस्मयादिकार्यनिवृ-
त्तिस्य, तव तु न तथा, कारणभूताविद्यावत्कार्यभूत
श्लोकादिवच्च मध्यगतवासनाभेदज्ञानथोरथेकहेतुस्यैव निवार्य-

त्वात्, अनुवृत्तावपि बाध्यबाधकयोराविद्यत्वेन वास्तवप्रामा-
 ४० ष्याभावात् विशेषेण बाधकबलासम्भवाच्चेति ; तदेतत्सर्व-
 मभिप्रेत्य “सत्यपि वाक्यार्थज्ञाने” इत्यादि “भयादिकार्यन्तु
 निवर्तते” इत्यन्तम्भाषितम् .

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्ततन्त्रस्य श्रीमदे-
 ष्टनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणम्
 बाधितानुवृत्तिभङ्गवादः पञ्चमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

श्रीमते विगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूशष्ठां

विविदिषासाधनत्वभङ्गवादः षष्ठः ।

दृष्टानुश्रविकार्थजातविमुखागुणसोऽधिष्ठत्यश्रुतौ
यज्ञादिर्यदुपास्तिसाधनतया साक्षादिधिम्याश्रुते ।
स्त्रीसाभोगविभ्रतियुग्मभरितस्वात्मप्रदानोन्मुखः
श्रीमानसु समे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

- ५ यदुच्यते “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति
यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश्रुतेन ” इत्यत्र यज्ञादिकं विवि-
दिषासाधनत्वेन विधीयते न तु वेदनसाधनत्वेन, वस्तु-
विरोधात् श्रुत्यक्षरपर्यालोचनाच्च, विविदिषन्तीति हि
श्रूयते न पुनर्विदन्तीति, तत्र ब्रूमः, कोऽसौ वस्तुविरोध-
१० स्थावत्, किं ज्ञानस्य यज्ञादिभिः साधयितुमशक्यत्वम्,
उत तेषां ज्ञानाङ्गभूतश्रमादिप्रत्यनीकात्मकत्वम्, यदा
तत्त्वज्ञानफलापवर्गप्रत्यनीकचिद्वर्गसाधकत्वम्, यदा आश्र-
माङ्गतया विहितानां विद्याङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः,
अन्यो वा कश्चिदिति ; न प्रथमः, स हि यज्ञादिकमन्तरेण
१५ उत्पत्तिदर्शनादा, यज्ञादिसन्निधावनुत्पत्तिदर्शनादा, आद्ये
त्वसिद्धिः प्राचीनेष्वर्वाचीनेषु वाऽधिकारिष्वननुष्ठित (शुद्ध)-

- शक्य(शुक्ल)धर्मेषु विद्योत्पत्तेरसिद्धत्वात्, द्वितीये त्वप्रथो-
जकता, सामर्थ्यैव हि कार्योत्पत्तिः, न पुनर्हेतुमात्रात्,
सम्भवति च प्रायशः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यम्, अन्यथा
- २० चिन्नापशुफलत्वादावपि कस्ते समाश्वासः, तस्यास्तत्साधनत्वं
विदधाति श्रुतिरिति चेत्, अत्रापि यदि श्रुतिर्विदधाति,
तदा तद्देव समाश्वासिहि, अन्यथा विविदिषासाधनत्वेऽपि
त्वया न समाश्वासितव्यम्, तत्रापि साध्यसाधनभावस्य श्रुत्ये-
कावशेषत्वात्, “कुर्वद्वायमकुर्वद्दे”त्यादि चार्वाकदुर्वादस्य
- २५ त्वयाप्यस्मर्तव्यत्वात्, व्यभिचारस्य च समत्वात्, एतेन वाक्य-
जन्यप्रमितिरूपस्य संस्कारजन्यकृतिषन्ततिरूपस्य वा वेदनस्य
किङ्कर्मापेक्षयेति निरस्तम्; इच्छाया अप्यनुकूलता-
बोधाधीनोत्पत्तेः किङ्कर्मापेक्षयेति समत्वात्, अन्तःकरण-
नैर्मल्यदारेणेति चेत्, तुल्यम्, यत्रोभयोस्तमो दोष इत्यभि-
- ३० युक्तवचनं किमर्थमित्यं विस्मरसि, “कषाये कर्मभिः पक्ते
ततो ज्ञानम्वर्तते” इत्यादिवाचनिकार्थातिसङ्गनन्तवाधि-
कम्. नापि द्वितीयः, शमादेरविहिताप्रतिषिद्धनिषिद्ध-
(काम्य)विषयत्वेन विद्याङ्गतया विहितेभ्यः कर्मभ्यो व्यतिरिक्त-
विषयत्वात्, विहितस्य च “धर्मेण पापमपनुदति” “कषाय-
- ३५ पक्तिः कर्माणि ज्ञानन्तु परमा गतिः” इत्यादिभिर्विद्योप-
कारकत्वस्यैव श्रुतत्वात्. न च तृतीयः, फलाभिसन्धिविरहा-
देव शिवगानारम्भात्, अनेकफलसाधनस्यापि ज्योतिष्टोमा-
देरभिसन्धिविशेषेण फलप्रतिनियमस्य सर्वैरभ्युपगन्तव्यत्वात्.

- अत एव न चतुर्थः, त (अ)चापि विनियोगपृथक्त्वेन नित्या-
- ४० नित्यसंयोगविरोधाभावात्, तदेतत्सर्वं सूत्रकारैरेव विस्पष्ट-
मुक्तम् “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्” “ग्रमदमाद्यु-
पेतस्थान्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवशानुष्ठेय-
त्वात्” “विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि” “सहकारित्वेन च”
“अग्निहोत्रादि तु तत्कार्याथैव तद्दर्शनात्” इत्यादिभिः.
- ४५ या च ते श्रुत्यक्षरपर्यालोचना सोऽपि हस्तसमाप्तोचः,
“सोऽन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः,” “तद्वि(द्वाववि)जि-
ज्ञासितव्यम्”, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
इत्यादिश्रुतिश्रीक्षापरामर्शात्, न हि तेषु सन्प्रत्ययार्थ-
विधिपरत्वमवतापि स्वीकृतम्, विधिबलावसितपुरुषार्थ-
- ५० साधनत्वार्थसिद्धेच्छानुवाद्दरूपत्वात् प्रत्ययस्य. ध्यायीते-
त्यादिविध्यन्तरैकार्थ्यात्, तत्र शाब्दस्यप्रत्ययार्थप्राधान्य-
(मुपेक्ष्य)मनादृत्येच्छाया इव्यमाणप्रधानत्वादार्थमङ्गत्यर्थप्रा-
धान्यं स्वीक्रियत इति चेत्, तर्हि “क्रियावानेष ब्रह्म-
विदां वरिष्ठः, कर्मणैव हि संसिद्धिम्, कषाये कर्मभिः
५५ पक्के ततो ज्ञानम्वर्तते,” इत्यादिप्रमाणसहस्रैकार्थ्यादचापि
वेदनपरत्वमङ्गीकुर्वन्. लोके चासिना जिघांसति अश्वेन
जिगमिषति इत्यादिषु प्रकृत्यर्थे करणान्वयो बङ्गलमुपलभ्यते.
अचाप्तेरश्वस्य वा हनन गमनेच्छासाधनत्वाद्योगात् हनना-
दिसाधनत्वस्थान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वाच्च अगत्याप्रकृत्यर्थसाधन-
- ६० त्वाश्रयणम्, इह तु न तथा अन्तःकरणनैर्मध्यदारेण सत्त्व-

- वि(शुद्ध्याद्यु)ष्टस्योपकारकत्वस्य ज्ञान तद्विच्छेदोरविशेषादिति चेन्न, अनन्यपरत्वस्योपपादितत्वात्, अयोगस्य चाचाय-विशेषात्; तथा हि योऽयं विविदिषाकामो यज्ञादिविधि-करोति, स किन्तुदानो वेदनमिच्छति उत न, आद्ये
- ६५ विविदिषा सिद्धेवेति न तस्या यज्ञादिसाध्यत्वम्, तथा च सक्रमम्, वेदनेच्छायाञ्जातायामेव विविदिषेच्छा जायते, तस्याञ्जातायाङ्कर्मानुष्ठानम्, ततो विविदिषेति. अचैकैको-भयपूर्वसङ्कोचेनात्माश्रयान्योऽन्याश्रयावप्यन्तर्भाव्यौ. द्वितीयेऽपि वेदनस्यानिष्टत्वे विविदिषाप्यनिष्टैव स्यात्, तद्विषयत्वा-
- ७० तस्याः, विविदिषा हि वेदनं साधयेत्, तच्चापवर्गादिक-मिति मत्वैव हि तस्यामभिलाषसम्भवः. ननु वेदनौघमुख्य-लक्षणविविदिषा पूर्वं संवृत्ता, तदर्थप्रवृत्तिपर्यन्ता तु साध्य-तथाभिमतेति चेन्न, तादृशतीव्रेच्छाया एव उत्पत्त्यनुत्पत्ति-विकल्पे प्रागुक्तदोषानतिरुहनात्, न हि वेदने तीव्रेच्छाया-
- ७५ मसम्भवन्त्याम् तादृशीमपि तामिच्छेत्, तदुपाय वर्गानु-ष्ठानक्लेशं वा सहेतुः; ननु दृष्टमेतत् यद्बुभुक्षापिपासादि-कामनया भेषजमुपदिश्यते, तत्रापि भोजनादेरिष्टत्वानिष्टत्व-विकल्पेन प्रागुक्त(दोष)प्रसङ्गो दुर्वारः, तत्र यः परिहारस्ते समोऽत्रापि भविष्यतीति चेत्, तन्न, भोजनादेस्त्वामान्यतो-
- ८० ऽनुकूलत्वज्ञानादेवेष्टत्वसिद्धेः, तथापि दोषवशात्तदातन-मनारोग्यात्मकश्रान्तिकूलमपनेतव्यमिति तावन्माचार्यश्लेषजो-पदेशः, न पुनरिच्छास्वरूपनि(र्घ)व्यक्तये. अत्रापि तर्हि

- तथास्तु, सामान्यतो वेदनखेष्टत्वेऽपि तादात्मिकतत्प्राति-
 कूल्यापादकरजस्तमो निवर्हणेन अन्तःकरणशुद्ध्यर्थकर्मणां
 ८५ विनियोग इति चेत्, तर्हि विविदिषासाधनत्वश्रुतिः परि-
 त्यक्तैव. अवान्तरव्यापारत्वादविरोध इति चेत्, तर्हि
 वेदनसाधनत्वमप्यनुमन्यताम्, तत्पूर्वभाविनस्सर्वस्यापि यज्ञा-
 दिकर्मावान्तरव्यापारत्वोपपत्तेः. एवञ्च सति “क्रियावानेष
 ब्रह्मविदां वरिष्ठः,” “कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञान-
 ९० अवरतते ।” “पुण्यमज्ञां वर्धयति क्रियमाणमुनःपुनः।”
 इत्यादिभिरैकार्थ्यञ्च, अतो यज्ञादिकर्म वेदनसाधनमेव ;
 ननु विविदिषासाधनत्वे यज्ञोद्यम् यज्ञादेस्तद्भक्तिसाधनत्वेऽपि
 समानम्, तथा हि, किम्भगवतिभक्तिमान् भक्तिङ्गामयते,
 उत तद्विधुरः, न प्रथमः, भक्तेर्निष्पन्नत्वेन साध्यत्वायोगात्,
 ९५ न द्वितीयः, भगवद्भक्तिविधुरस्य तद्भक्तावपि नैरपेक्ष्यात्,
 भक्त्यवस्थाभेदात् निर्वाहेऽपि प्राग्भवे दोष इति, तन्न,
 प्रीतिरूपज्ञानविशेषो हि भक्तिः, प्रीतिश्च तारतम्यवती,
 विषयस्वभावविशेषाभिमानाभ्यासभेषजादिभिः प्रेमवृद्धिः
 कामशास्त्रादिष्वपि सम्पत्ता, पुरुषस्य तत्कामना सम्भवति
 १०० न वेद्येतावदेव चिन्तनीयम्, तत्र यदि सञ्जातमात्रा-
 दतिशयितस्य प्रेम्णः फलान्तरम्यमाणतस्मिन्ध्येत्, तदा
 तथाविधन्तस्थातिशयमभिवाञ्छेदेव, न च तावता तथा-
 विधस्थातिशयस्यापि निष्पन्नत्वप्रसङ्गः, ज्ञानवदुपपत्तेः,
 सामान्यतोऽवगते हि विशेषतो ज्ञानाय व्याप्रियते,

- १०५ अन्यथा जिज्ञासैव सर्वत्र न स्यात्. नन्वेवं विदिषायाम-
 प्येवमस्त्विति चेन्न, विशेषेच्छाया एव प्रागेवोदयात्,
 न हि पूर्वं सामान्यतो ज्ञानमिच्छति पश्चाद्विशेषत इति
 सम्भवति, न च विषयविशेषावच्छेदमन्तरेण इच्छा-
 जातिविशेषः कश्चित्सम्भवति, भक्तौ तु भोग्याकारावि-
 ११० भावितारतम्यवशात् तारतम्यमुक्तम्, इहापि तत एव
 तारतम्यमिति चेत्, अस्तु तत्, तथापि काम्यत्वन्दुर्वचम्,
 तथाविधविषयविशेषितस्य वेदनस्य काम्यत्वमन्तरेण
 तदसिद्धेः, तत्काम्यतायाश्च सिद्धौ सिद्धा तथाविध-
 वेदनेच्छेति कथं सा काम्या, अतस्सिद्धं यज्ञादिकर्म
 ११५ न विविदिषासाधनत्वेन विहितमिति ; तदेतत्सर्वमभिसन्धा-
 याह, “एवं रूपाया भ्रुवानुसृतस्साधनानि यज्ञादीनि
 कर्माणीति “यज्ञादिश्रुतेरश्वदि”त्यभिधास्यते इति.”
 इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रखतन्त्रस्य श्रीमदे-
 ङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषणां विविदिषा-
 १२० साधनत्वभङ्गवादः षष्ठः ॥

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गवादः सप्तमः ।

विभूत्यंशे यस्य स्वस्वति जगतामचमस्त्रिं
श्रुतिर्जात्यन्धानामुपदिशति यं रूपमिव नः ।
निजाध्यचावेचाचुलकितसमस्तस्त्वयमसौ
दृषिकेशो दिव्यन्दिशतु मम चक्षुस्त्रविषयम् ॥

- ५ यदूचिरे यद्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्य(कथार्थ)श्रवणसमयसम्भ-
वम्परोचं ज्ञानमविद्यां न निवर्तयति, तथापि श्रवणादिभिर्नि-
रस्तसमस्तभेदवासनामूलासम्भावनाविपरीतसम्भावनाख्य चित्त-
विचेपलक्षणप्रतिबन्धस्य तदेव वाक्यमविद्यानिवर्तकमपरोचं
ज्ञानञ्जनयति, न च शब्दस्य कथमपरोचधीहेतुत्वमिति
- १० वाच्यम्, इन्द्रियस्यापि कथमिति प्रसङ्गात्, दर्शनादिति चेत्
तुल्यम्, कतद्दर्शनमिति चेत् “संवित्त्वप्रकाशा दृशमस्त्वमसौ”-
त्यादिषु, नञ्चत्र संविद्विषयः स्वविषयो वा प्रकाशो नास्ति,
सन्नपि वा परोचः, स्वधीविरोधात्, प्रत्यचे च विषये परोच-
प्रकाशव्याघातात्, अन्यथा शुक्लित्वप्रकाशेऽपि रजतावसाया-
- १५ विरोधप्रसङ्गात्, नचायम्प्रकाश इन्द्रियजन्यः, वाक्यस्य तदा-
नीमबोधकत्वप्रसङ्गात्, वाक्यमन्तरेणापि तत्प्रसङ्गाच्च, न च रत्न-

- तत्त्वाधिगमवच्छब्दसम्भिक्षेन्द्रियजन्यः, अन्यतरेण तदुत्पत्त्यु-
पपत्तौ कल्पनागौरवात्, अन्यथ्यतिरेकाविशेषे सतीन्द्रियसह-
कृतशब्दजन्य इति विपरिवर्तप्रसङ्गाच्च, किन्नामेन्द्रियन्तस-
- २० इकारिस्थादिति चेत्, मनसस्सर्वज्ञानकरण(स्य)साधारणसह-
कारिलङ्घन जानासि, तथापि विनिगमनायाङ्को हेतुरिति
चेन्न, अन्यस्थान्तमसि स्थितस्य वा वाक्यश्रवणाद्दृशमोक्षीति
प्रत्यक्षप्रत्ययात्, न चात्रापरोक्षत्वमारोपितम्, बाधका-
भावात्, न च सम्भवे भेदाग्रहान्तद्वयवहारः, कदाचिदपि
- २५ तत्र धीभेदानुपलम्भात्, अतो वाक्यजातीयस्य क्वचित्प्रत्यक्ष-
ज्ञानजनकत्वसिद्धौ क्व विरोधावकाशः, अन्यदपि वाक्यं किञ्च
जनयतीति चेन्न, गोजातीयत्वे शाक्तरः किञ्च दुग्धे दुग्धमिति-
वदपहास्यत्वात्, अस्ति तत्रावान्तरोपाधिरिति चेत्, अस्त्व-
चापि कश्चित्, न च तदज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धि,
- ३० तज्ज्ञानस्य तत्कारणत्वानभ्युपगमात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्, यथाङ्गः
“न कारणपरिज्ञानन्तत्कार्योत्पत्तिकारणम्। न हि बीजाद्य-
विज्ञानमङ्कुरोत्पत्तिवारणम् ॥” इति, न चास्यात्यन्ता-
ज्ञातता, स्वतोपरोक्षार्थगोचरत्वस्योपाधेरवधारणात्, न च
तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वे किञ्चमाणमिति
- ३५ वाच्यम्, निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्त्यैवत्वसिद्धेः, स्वतश्शुद्धे-
ऽपि विश्वसाक्षिणि ब्रह्मणि स्फटिकमणिघटितदाडिमौ-
कुसुमरागोपरागवदवभासमाचक्षिद्धिरियमशुद्धिः, सा च
ज्ञानमाचनिवर्त्येति “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि

- श्रुतिप्रतषिद्धम्, मिथ्याभूतस्य च ज्ञानमाचनित्यर्थत्वं
- ४० युक्तम्, न च परोक्षज्ञाननिवर्तकवृत्त्यते, अतः परिशेषादप-
रोक्षमेव ज्ञाननिवर्तकमिति स्थिते न ताव(त्त)त्करणमिन्द्रियं,
बाह्येन्द्रियाणामत्यक्पराङ्मुखत्वात्, मनसोऽपि सोऽहमस्मी-
त्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्येणाप्रवृत्तेः, शब्दसंस्कारादिपुरस्कारे तु
तस्यैव का(क)रणत्वोपपत्तेः, मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धसुक्त-
- ४५ स्वभावब्रह्मगोचरसाक्षात्कारकरणत्वस्यादृष्टचरत्वेन शब्दस्य
तत्सहकारित्वकल्पनायोगात्, तथात्वे च अवणादिनैष्कस्यात्,
“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा, मनसा तु विशुद्धेन,
मनसैवेदमाश्रय”मित्यादिश्रुतीनाञ्च चिन्तैकाग्रस्थान्तरङ्गत्व-
बोधने तात्पर्यात्, अत एव “अप्राप्यमनसासहे”त्यादेर-
- ५० नधिष्ठतमनो विषयत्वव्यवस्थापनानुपपत्तिः. न च मान-
सप्रत्यक्षमस्ति, आत्मनस्स्वयम्प्रकाशत्वात्, सुखादेस्तु साच्चि-
वेद्यत्वात्, भावनासहकृतमनो जन्यसाक्षात्कारस्यापि पथिक-
परिभावितप्रियतमासाक्षात्कारवद्भ्रान्तित्वात्, भ्रान्तिरूपसाक्षा-
त्कारस्यापि साच्चिरूपत्वेनैव मानसत्वाभावात्, अनुमानादे-
- ५५ स्वापरोक्ष्यविद्वेषग्रीहत्वात्, अतो वाक्यपरिशेषे तच्चापि
भेदगर्भाणां वाक्यानां भेदभ्रमनिवर्तकत्वायोगात् अद्वैत-
वाक्यान्वेवाविद्यानिवर्तकापरोक्षज्ञानजनयन्तीति. किञ्च
प्रत्यक्षस्य भेदभ्रमस्य परोक्षादैन्द्रियकप्रत्यक्षाद्वा न परिभवो
युक्तः, न्यूनत्वात्समत्वाच्च, शास्त्रमूलन्तु प्रत्यक्षं साक्षात्कारा-
- ६० विशेषेऽपि निर्दोषहेतुकत्वात्तद्वाधकमम्, तच्चोक्तम् “न्यूनत्वाच्च

- समत्वाच्च परोक्षभाष्यं चमम् । निर्दोषहेतुजन्यत्वात्प्रत्यक्षं
 शास्त्रं चमम् ॥” इति, प्रत्यक्षभेदभ्रमनिवर्तन इति शेषः,
 साक्षात्कारस्य चाविद्यानिवर्तकत्वम्, तस्य च शब्दका(क)-
 रणत्वं शब्दादेव सिध्यति “निश्चाय्य तं नृत्यसुखात्
 ६५ प्रमुच्यते, क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर”
 इत्यादे(दिभि)रपरोक्षज्ञानस्याऽविद्यानिवर्तकत्वसिद्धेः. “तस्मै
 नृदितकषायाय तमसः परन्दर्शयति भगवान्ममनकुमारः,
 वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः, स्नाध्यायसञ्चरत एकमस्य
 योगो द्वितीयमभिवौचषाय । अर्धयममनननयनोऽस्य द्रष्टा
 ७० न मांसचक्षुरभिवीचते तम् ॥ पितृदेवमनुष्याणां वेदसञ्चु-
 स्सनातन”मित्यादिभिस्तस्य शब्दका(क)रणकत्वसिद्धिः. प्रयो-
 गस्य, विगीतं ज्ञानं साक्षात्कारि, तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्य-
 ज्ञानत्वात्, तत्त्वरूपगोचरश्रावणज्ञानवत्, न च तत्तदजन्यम्,
 प्रत्यक्षे विषयस्यापि कारणत्वस्वीकारात्, तत्रैव प्रतिज्ञाया-
 ७५ मपरोक्षविषयत्वात् सुखादिज्ञानवदिति वा प्रयोगः, तत्त्व-
 मस्यादिवाक्यं वा स्वप्रतिपाद्यगोचरसाक्षात्कारजनकं, स्वप्र-
 काशार्थोपदेशरूपत्वात्, स्वतोऽपरोक्षार्थविषयत्वाद्वा, संवित्स्व-
 प्रकाशेत्यादिवाक्यवत्, अपरोक्षत्वन्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 वृत्ति, अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्वव-
 ८० दिति, न चात्र परोक्षत्वम् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति,
 परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञानत्ववदिति
 (सत्प्रतिपक्ष) सप्रतिसाधनता सिद्धसाधनात्, तेषामेव

- हि वाक्यानामसम्भावनाविपरीतभावनाप्रतिबद्धचेतसि पुरुषे
 परोक्षज्ञानजनकत्वमित्यते, पूर्वोक्तश्रुतिविरुद्धतया कासा-
- ८५ ल्ययापदेशाच्च, न च वाच्यमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानेष्व-
 येष्वप्योक्तं शक्यमित्याभास समानयोगचेमतेति, तच्च विपक्षे
 बाधविरहात्, न हि तच्च प्रामाण्यस्यानुपपत्तिः, अनुमानादि-
 वदुपपत्तेः, नाप्यनुष्ठानस्य, परोक्षनिश्चयादपि तदुपपत्तेः,
 नापि फलस्य, तत एव तत्सिद्धेः, नापि फलकामनायाः
- ९० फलसम्बन्धनिश्चयादेव तस्या अप्युपत्तेः, अत एव पुरुष-
 प्रवृत्तिरपि सङ्गच्छते, इह तु प्रागुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षे
 बाधिका स्यात्, अतो नाभासतुच्छतेति, एवम्पूर्वेष्वपि प्रयो-
 गेष्वभासतुच्छतोद्धारो द्रष्टव्यः, अतो विपक्षबाध(क)स्यैव
 प्रतिबन्धरहस्यत्वादुक्तार्थे महाविद्यादिजातयस्य यथावगाह-
- ९५ अयोक्तव्याः, स्वपरपक्षसाधारण्यं हि महाविद्यानां
 स्वभावः, तत्रानुकूलतर्कसदसङ्गावाभासमेकचार्थसिद्धिरितर-
 चार्थासिद्धिरिति निर्णयः. ननु तर्कपराहता इमे हेतवः,
 शब्दस्य प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्न, अप्रसङ्गात्,
 योगिमनसो बाह्यविषयप्रत्यक्षज्ञानजनकत्वेऽपि बाह्यप्रत्यक्ष-
- १०० बन्धिर्भाववदुपपत्तेः, अथ चक्षुरादिपञ्चकान्यतमत्वं योगि-
 मनोऽन्वले सति बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकारणत्वं वा
 बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमित्येत, इहापि तर्हि स्वतो
 परोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकारणत्व-
 मत्यक्षान्तर्भावप्रयोजकमिति समस्यमाधिः, किञ्च प्रत्य-

- १०५ चान्तर्भाव इति इन्द्रियान्तर्भावो वा साक्षात्कारजनक-
वर्णान्तर्भावो वा विवक्षितस्यात्, पूर्वच तु मनसोऽपि
साक्ष्यान्तर्भाव इतिवदुपलम्बविरोधादशक्यं (क्यः) वक्तुम्,
उत्तरच लिष्टप्रसङ्गता, ऐकराश्रयेऽसिद्धे सत्यवान्तर-
भेदाश्रयणाविरोधात्, तदेव तु कथमिति चेन्न, दश-
११० मस्त्वमधीत्यादौ तद्दर्शनस्य समर्थितत्वात्, वाक्यस्यैवा-
परोक्षधीजनकत्वे मनननिदिध्यासनविध्यानर्थक्यं श्रुत-
वेदान्तानां संसारानुवृत्तिदर्शनविरोधश्चेति चेन्न, प्रासङ्ग-
प्रतिबन्धनिरासद्वारेण तयोश्चवर्णनमिति फलोपकार्यङ्गतया
विधानोपपत्तेः, संसारिलोप(पत्ते, लभ्येस्य प्रतिबन्धकवत्पु-
११५ षविषयत्वात्, अतो बाधकापेतसानुपाहकश्रुत्यादि-
सिद्धन्तत्त्वमस्यादेः साक्षात्कारजनकत्वमिति .

- अत्र ब्रूमः, यत्तावदुक्तहेषु चिदाक्येष्वपरोक्षधीहेतुल-
गदृश्यत इति तस्मिन्निषाणाङ्कुरप्रसाधने स्वरविषाणाङ्कुर-
निदर्शनमिति मन्यामहे, तथा हि, संवित्त्वप्रकाशेत्यत्र
१२० तावत् सामान्यतस्त्वपरसमवेतचैकात्मिकसर्वसंवित्त्वप्रकाशत्वं
वाक्यार्थः, तादालिकी तु तज्जन्या संविदेका तदानीं
स्वप्रकाशा, तत्र न सर्वसंविदां स्वप्रकाशत्वमिदानीमपरोक्षम्,
यतो वाक्यस्य तदापरोक्ष्यहेतुता स्यात्, न च सर्वसंविदैक्यम्,
तस्य दूषयिष्यमाणत्वात्, तदैक्येऽपि तत्तदुपहिताकारेण
१२५ परोक्षापरोक्षविभागस्य दुरपह्वत्वात्, वाक्यजन्यसंवित्त्व-
रूपापरोक्ष्ये तावदाक्यमेव कारणम्, विषयप्रकाशाग्रकारण-

- व्यतिरेकेण स्वप्रकाशांशे कारणान्तरानुपलम्भादिति चेत्,
 तर्हि सिद्धमनुमानादेर्वाक्यान्तराणामप्यपरोक्षधीजनकत्वम्,
 तत्तज्जन्यधियामपि स्वप्रकाशांशेऽपि तत्तत्करणकत्वात्,
 १३० सत्यम्, तथापि संवित्स्वप्रकाशेत्यादिवाक्येषु विषयप्रका-
 शांशः स्वप्रकाशांशस्यैव एवेति विशेष इति चेन्न,
 सामान्यविशेषविषयतया तद्भेदस्य दर्शितत्वात्. एवन्दशम-
 स्वमसौत्यत्रापि यदि दशमत्वं स्वात्मनः पश्यत एवेदं
 वाक्यम्युक्तम्, तदा घटम्यशतोऽयङ्घट इतिवत्सिद्धान्तु-
 १३५ वादपरमिदं वाक्यं स्यात्, तथा च प्रत्यक्षानुवादितामात्रेण
 प्रत्यक्षताभ्रमः, परोक्षविषय इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि
 तच्छक्येत्तदवस्थत्वात्, यदा पुनरविदितस्वात्मदशमत्वमत्यु-
 च्येत, तदा दशमत्वांशे परोक्षत्वं स्पष्टम्, उद्देश्यां(शां)ग्रस्य
 तु प्रागेव दृष्टत्वादिशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताभ्रमः प्रतिपत्ति-
 १४० ज्ञाटित्यात्, न च तत्प्रत्यक्षत्वेनैव विशिष्टस्य प्रत्यक्षता,
 अयम्यर्वतोऽग्निमानित्यनुमानेऽपि तत्प्रसङ्गात्, शुद्धत्वादेर-
 तीन्द्रियत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च, एवं चक्षित्यस्वमसौत्यादिष्वपि
 विकल्पानुसन्धेयम्, यत्तु प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाश-
 व्याघात इति तदप्यसत्, आपरोक्ष्यादेर्ज्ञानधर्मत्वे ज्ञान-
 १४५ व्यक्तिभेदेन विषयैक्येऽपि परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्विरोधा-
 भावात्, विषयधर्मत्वेऽपीन्द्रियेण तथाविधं ज्ञानज्ञायतां,
 लिङ्गशब्दादिना त्वन्यथाभूतमिति पुरुषभेद इवैकस्मिन्
 पुरुषेऽपि (का)करणभेदेन कालभेदेन चैकस्यैव वस्तुनः

- प्रत्यक्षतापरोक्षता च प्रागेव दर्शिता, विपरीतवासना-
 १५० भूयस्त्वेऽपि करणशक्त्या तत्त्वज्ञानोदयस्योपपादनात्, यदि
 प्रत्यक्षविषये परोक्षप्रकाशस्थान्तदा शुक्तित्वप्रकाशेऽपि
 रजतावसायाविरोधप्रसङ्ग इति चेत्, किंशुक्तौ चतु-
 र्यापाराम्बयत्यतिरेकानुविधायी रजतभ्रमः परोक्षः, येनैव-
 न्मूर्धोषि, अथ पुनर्भान्तिरेव प्रसञ्जनीया, तदा शुक्ति-
 १५५ त्वादिसंक्षेपविशेषग्रहस्य भ्रमोत्पत्तिप्रतिपक्षतया वा
 विशेषाग्रहाख्यसहकारिविरहेण सामयीवैकल्यादा शुक्तौ
 रजतभ्रमानुदयः, दूहत्वप्रतिबन्धपरोक्षज्ञानसामयीसिद्धौ
 कथन्तदनुत्पत्तिः, तथाविधा च तत्सामयीप्रागेव दर्शिता,
 अङ्गौक्त्रियते च भवतापि श्रवणदशायाम्, अत एवैवं-
 १६० विधप्रसङ्गस्य निर्मूलता, किञ्च खानिष्टं प्रसञ्जकम्परानिष्ट-
 असञ्जनीयमिति तु तर्कतत्त्वव्यवस्था, उक्तञ्च श्रीपुण्डरी-
 काचार्यैः,

“प्रसञ्जकन्तु खानिष्टम्परानिष्टमसञ्जते ।

विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे पर्यवस्यति ॥

- १६५ प्रसञ्जके तु स्वाभीष्टे खानिष्टे पर्यवस्यति ।

स्वाभीष्टस्य त्वसिद्धिस्थात् परेष्टस्य प्रसञ्जने” ॥ इति,

उभयमप्यत्र विपरीतम्, स्वतः प्रत्यक्षेऽपि ब्रह्मणि

श्रवणदशायां वाक्यतः परोक्षज्ञानस्य भवदभिमतत्वात्,
 मिथ्यैतदिति चेत् पश्चात्तनप्रत्यक्षज्ञानजननमपि तथैवेति

- १७० को विशेषः, शुक्तौ रजतत्वस्येवाविरोधापादकञ्च मिथ्यात्व-

- मिह स्मर्तुमर्हसि, “सत्यं विरोधाच्छुक्लित्वाधकत्वेन कथ्यते । मिथ्याभूतञ्च रजतमाधत्वेनाभिधीयते ॥” तेन मिथ्यैतदिति वचनन्तवाविरोधापादकञ्च भवति, प्रसङ्ग-
नीयञ्च कश्चिदस्मदिष्टमाप्तोपदेशादिभिः शुक्लित्वप्रकाशेऽपि
- १७५ दुष्टेन्द्रियादिना कस्यचित्कश्चिद्रजतावभासानुवृत्तेः, अन्यथा भवतामाधितानुवृत्तेर्दृष्टान्तस्थायभावप्रसङ्गात्, तथा प्रत्यक्ष-
सिद्धेऽपि शुक्लेऽन्ते भ्रान्तविप्रलम्बकवाक्यादेः(दिभिः)रपि रजतधौरुदेत्येव, सा च परोक्षैव, ग्रीष्मन्तु बाध्यमानतया केषाञ्चित्तत्र तदनुत्पत्तिभ्रमः . किञ्च यदि प्रत्यक्षे विषये
- १८० परोक्षप्रकाशो व्याहृतः, तदा पर्वतोऽग्निमानित्यादिषु विशेषतो दृष्टानुमानेषु तथा विद्यार्थगोचरवाक्येषु च परोक्षप्रकाशो न स्यात्, योग्यतामापन्तु तत्र न तु तदा-
नीमत्यक्षतेति चेन्न, यस्य कस्यचिदारण्यकयोगीश्वरादेस्स-
द्दर्शनात्, तथापि नानुमातुस्तथेति चेत्तर्ह्येवापि दशम-
- १८५ त्वादेर्वाक्यश्रवणात्पूर्वमदर्शनात् वाक्यतः साक्षात्कारसम्भवः, यत्पुनः स्वसैव द्रष्टुं योग्यतया अनन्तरदर्शनादा तत्र तत्सम्भव इत्येत, तर्हि सिद्धमनुमानादावपि तदुभयसम्भ-
वात्तथात्वम्, यदा चायङ्गट इति मन्यमानमत्येव कश्चिदयङ्गट इति ब्रूयात्, तदा तस्यापि प्रत्यक्षार्थविष-
- १९० यत्वाविशेषात् साक्षात्कारजनकत्वप्रसङ्गः, इत्यत एवेदमिति चेन्न, स्वतोपरोक्षार्थविषयत्वादिति हेतुविशेषणम्यु-
ज्ज्ञानस्य तदनिष्टेः, इत्यतां वा, तथापि ज्योतिष्टोमादि-

- वाक्यार्थस्यापि योगिप्रभृतीनामत्यक्षत्वस्याऽवयोरविगीत-
त्वान्तान्प्रतिकेनचिद्विदितमाहात्म्येन तत्प्रयोगे ततस्त्वा-
१८५ चात्कारसम्भवस्थात्, तथा च सर्वमपि दाक्यङ्गस्यचित्त्वा-
चात्कारकरणमिति स्थितौ, केषाञ्चिदेवेति व्यवस्थाभङ्गः,
अस्त्वेवमपि किञ्चिच्छ्रममिति चेन्न, अनुमानादिष्वपि
तत्प्रसङ्गस्योक्तत्वात्, तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्ये परिशेषा-
सिद्धेः, ततश्चापशूद्रादिनयविरोधप्रसङ्गात्, किञ्च विश्व-
२०० स्यापि ज्ञाततथा अज्ञाततथा वा साच्चिदेद्यत्वस्य भवदभि-
मतत्वात्सर्वैः प्रमाणैस्त्वाचात्कारसम्भवः सुलभ एव, यदि
चात्र स्वतोपरोक्षार्थविषयमेव वाक्यं तज्जनकमिति
व्यवस्थाप्येत, तदा दशमस्त्वमसीत्यादिदृष्टान्तासिद्धिः,
यद्यपि त्वमग्रस्य स्वतोपरोक्षता, तथापि संख्यादि-
२०५ विशिष्टाकारेण स्वतोपरोक्षत्वाभावात्, अन्यथा वाक्य-
श्रवणात्पूर्वमेव तद्वैशिष्ट्यप्रकाशप्रसङ्गात्, अतोऽनुमानस्येव
वाक्यजातीयस्य क्वचिदपि साचात्कारहेतुत्वदर्शनस्यासिद्धेः
अनुयाहकतर्काभावाच्च स्वाभिमतस्य कस्यचिद्वाक्यस्य
तद्धेतुत्वकल्पनं विरुद्धमेव, अत एव स्वतोपरोक्षार्थ-
२१० गोचरलोपाधिरपि निरस्तः. यत्तु निवर्त्यमिथ्यात्वान्य-
थानुपपत्त्या पारम्पर्येणापरोक्ष्यतज्जनकविशेषयोः परि-
शेष इति तदप्यन्यथासिद्धासिद्धिभ्यामाक्रम्यते, सत्य-
मेव हि संसारसुपासनप्रीणितेश्वरसङ्कल्पविशेषनिवर्त्य-
साधयिष्यामः, यत्तु "तरतिशोकमात्पवि"दित्यादिभि-

- २१५ ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं सिद्धमिति, एतदपि वेदनज्ञानादि-
शब्दानामुपासनाख्यविशेषपर्यवसानस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्चिर-
स्तम्, यथाऽः “वेदनंधानविश्रान्तन्ध्यानं श्रान्तं ध्रुवस्मृतौ ।
सा च दृष्टिलमभ्येति दृष्टिर्भक्तिलमृच्छति ॥” इति, मिथ्या-
भूतस्य च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तमित्येतच्च मिथ्याभूततया
- २२० भवदभिमतस्य तिमिरादिदोषस्य प्रतिभटादेश्च भेषज-
शस्त्रादिनिवर्त्यत्वोदाहरणेन प्रागेव दत्तोत्तरम्, अस्तु च
मिथ्यात्वे धीवाध्यत्युक्तिः, न चात्र मिथ्यात्वम्, “दृश्यत्वाद्यदि
मिथ्यात्वप्रपञ्चस्याभिधीयते । ब्रह्मणोपि च मिथ्यात्वन्त
एवामिधास्यते ॥ ब्रह्मणी यदि दृश्यत्वं व्यावहारिक-
- २२५ मुच्यते । प्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वन्तात्त्विकङ्गित्वयेत्येते” ॥ अपि
च संसारमिथ्यात्वेपि किञ्चिद्वृत्तिशब्देन प्रतिभासमान-
मिथ्यार्थप्रध्वंसनमभिप्रेत्य तदर्थमपरोक्षधीगवेषणमुत तद्वि-
षयज्ञानप्रध्वंसमाहोस्त्रित्तत्कारणोच्छेदं वा अथ तथाविध-
ज्ञानान्तरानुत्पादमुत तद्विपरीतविषयावगाहनरूपविषया-
- २३० पहारं यदा तद्विषयसत्यताध्ववसायगैथिल्यमथान्यदेव
किञ्चिदसांख्यवहारिकमिति, नाद्यः, क्वचिदपि मिथ्यार्थस्य
प्रध्वंसाभावात्, “प्रध्वंसीहि स्वरूपस्य प्रच्युतिः प्रतिपाद्यते ।
स्वरूपसत्यताभावे कस्य प्रच्युतिरुच्यते” ॥ सत्यपि तस्मिं-
स्तेन तदुच्छेदायोगात्, अन्यथा बाधकज्ञानात् पूर्वं सुषुप्ते
- २३५ द्रष्टरि पुरुषे शक्तिरजताद्यवस्थितिप्रसङ्गात्, संविद्धीन-
सत्ताकस्य तस्य तन्निवृत्तिरेव हि निवृत्तिः, आऽऽश्च,

- “अरोपस्य निवृत्तिरस्यादारीष्यस्यपि सङ्गः । तस्य स्वरूपशून्यस्य का निवृत्तिर्हि कथ्यते” ॥ न द्वितीयः, तस्य बाधकज्ञानाभावेपि बाधकज्ञानवदेव स्वरसवाहिविनाश-
- २४० हेतुवशादेवाप्रानरविनाशित्वात्, अन्यथाऽनुदितबाधक-
ज्ञानस्य भान्तस्य सुषुप्तौ च भावप्रसङ्गात्, तदप्युक्तं, “न भ्रान्तिर्बाधकज्ञानाभियोगेन विनश्यति । न स्याद्विभान्त-
चित्तस्य सुषुप्तौ भ्रान्तिसङ्गः” ॥ इति, यद्यप्युत्तरज्ञान-
मन्त्रपि संस्कारादिवत् पूर्वज्ञाननिवर्तकमित्युक्ते, तथापि
- २४१ अल्पिश्चिद्विरुद्धविषयात्परोक्षज्ञानादपि पूर्वज्ञाननिवृत्त्यु-
पपत्तौ विरुद्धविषयप्रत्यक्षज्ञानान्वेषणनिष्फलम्, न द्वितीयः,
भ्रान्तिज्ञानकारणानुच्छेदे यथाऽवस्थितप्रत्यक्षज्ञानानुदयात्,
न चानुभववृत्तिभिरादिदोषैश्चानुवर्तमानेषु चन्द्रैकल-
साक्षात्कारसम्भवः, सम्भवेवा किन्तुच्छेदेन, प्रत्यक्षानु-
- २४२ दृश्यर्थानुच्छेद इति चेन्न, तत्सामर्थ्यनुवृत्तिमन्तरेण
तदुच्छेदेऽपि तदवच्छेदः, तस्याऽऽनुवर्तमानायास्तदवस्थानेपि
विरोधाभावात्, स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेद-
वमिति चेत्, किमत्र स्वाभाविकत्वम्, किं सामर्थ्यां सत्यां
स्वरसवाहिव्रसुत नित्यस्वाभाविकत्वम्, आद्ये प्रागपि
- २४३ वायव्यवस्थाने प्रत्यक्षोदयः, न द्वितीयः, अन्यथाऽन्याश्रय-
णात्, नित्यस्वाभाविकप्रत्यक्षस्य च किन्नास प्रतिबन्धकत्वम्,
अथवा सङ्गः, “भ्रान्तिकारणसङ्गावे प्रत्यक्षस्य ह्यसम्भवः ।
सम्भवे निष्कलेव स्यात् तदुच्छेदस्य कल्पना ॥ नानुवृत्त्यर्थ-

- मुच्छेदः सामर्थ्यानुवर्तनात् । प्रतिबन्धनिवृत्त्यर्थमुच्छेदे
- २३० प्रथमकथम् ॥ प्रत्यक्षं कारणाच्छेदे तदुच्छेदस्ततोपि
चेत् । अन्योन्वाश्रयणन्तु स्यात् प्रतिबन्धो नचात्मनी”ति ॥
नापि चतुर्थः, प्रागभावस्यासाध्यत्वात्, तदनुवर्तनस्याप्यन्त-
तस्तत्प्रतियोगिकारणाच्छेदकोटिनिक्षेपात्, तस्य च निरस्त-
त्वात्, न पञ्चमषष्ठौ, परोक्षज्ञानादपि तत्सिद्धेः, प्रत्यक्षमपि
- २३५ द्वि द्वि चन्द्रादिज्ञानमनुवर्तमानमपि परोक्षेण चन्द्रैकत्वानु-
मानादिना बाध्यते, तावन्तैव चन्द्रद्वित्वाध्यवसायशैथिल्य-
ज्ञाद्यते, अन्यथा देहात्मभ्रमवतामनुमानेनागमेनवा देहाति-
रिक्तात्मविश्रम्भो न स्यात्, परोक्षबाधेपि भ्रमोऽनुवर्तत इति
चेत् न, तुल्यमेतदित्युक्तत्वात्, “सञ्जातेऽप्यरोक्षेपि बाधे
- २४० कारणसंभवात् । अङ्गुल्याद्यैर्भवेद्भ्रान्तिरुपपद्यते हेतुभिः” ॥
नापि सप्तमः, तस्यासाध्यवहारिकत्वेनैतदर्थोपायोपदेशा-
द्योगात्, अन्वयव्यतिरेकागोचरत्वेनापरोक्षपक्षपातविरहाच्च,
एवं सामान्येनापरोक्षज्ञानानपेक्षायाङ्कुतस्तत्कारणविशेष-
चिन्तित्यनुत्यानमेव शब्दजन्यप्रत्यक्षवादस्थित्यभिप्रेत्य भाष्य-
- २४५ कारैरिह न संरम्भः कृतः, “सत्यां सामर्थ्यां ज्ञानानुत्पत्त्यनु-
पपत्ते”रित्यादिना “द्रष्टव्य” इत्यादिर्दर्शनसमानाकारविधि-
परलोक्षेच्छेदमपि दूषितममं(सत)स्त, समन्वयाधिकरण पूर्व-
पक्षे तु परोक्षैव दूषयिष्यति “न च शब्द एव प्रत्यक्षज्ञान-
जनयतीति वक्तुं युक्तम्, तस्यानिश्चित्या”दित्यादिना,
- २५० अस्तु वा कथञ्चिदापरोक्ष्यपरिशेषः, तथापि प्रत्यक्षपरा-

- उ-मुखत्वादिलक्षणविरुद्धव्याप्तेष्वेन्द्रियादिपरित्यागे वाक्य-
 स्थापि तुल्यन्यायतया परित्यागप्रसङ्गः, दर्शनादर्शनाभ्यां
 विशेष इति चेन्न, तदसिद्धेः, तत्सन्देहेपि न विरुद्ध-
 व्याप्तिरिति चेन्न, इन्द्रियादिव्यपि प्रसङ्गात्, अथ सत्यामेव
 २८५ विरुद्धव्याप्तौ गत्यन्तराभावात्तदनादरेण वाक्यस्थापरोक्षधी-
 हेतुत्वङ्कल्पेत, इत्त तर्हि इन्द्रियादिव्येव भक्तिरियम-
 युज्यताम्, तथा च सिद्धे गत्यन्तरे किं वा वाक्येन, अयन्तु
 निर्णयः, “विरुद्धव्याप्तिसङ्गावे वाक्यस्थापि तथा भवेत् ।
 असङ्गावो यदि भवेत् सम एव द्वयोरपि ॥ दशमस्त्वमसौ-
 २८० त्यादौ भवेद्वाक्यात्परोक्षधीः । सामग्र्युत्थापनात् पञ्चा-
 त्रत्यचादपरोक्षधीः” ॥ न च प्रत्यचादेरद्वैतगोचरत्वविरोधः,
 तेषामपि त्वदभिमतकूटयुक्तिभिस्तत्त्वमस्यादेरिवाद्वैत-
 गोचरत्वस्थापनस्य शक्यत्वात्, यच्च प्रत्यक्षस्य न परोक्षात्परि-
 भव इति तदपि ज्वालैक्यबाधकभेदानुमानादिनिदर्शनेन
 २८५ निरस्तमेव, यद्यैन्द्रियकप्रत्यक्षास्त्वजन्यप्रत्यक्षस्य प्राबल्य-
 मुक्तम्, तदप्यसत्, एकदोष प्रसूतत्वादेर्दर्शयिष्यमाणत्वात्,
 “प्रत्यक्षं ब्रह्म गृह्णाति यदि चेत् ब्रह्मदृश्यता । अब्रह्मा-
 लम्बनत्वे तु कथन्नु वक्ष्यवत्तरम्” ॥ यत्पुनरपरोक्षज्ञानस्य
 मोक्षहेतुत्वं श्रुतिसिद्धमिति, तावन्मात्रस्याभ्युपगमेपि न नः
 ३०० काचित् क्षतिः, यत्तु शब्दादेव शब्दस्थापरोक्षधीहेतुत्वन्दर्शितं,
 तदपि हास्यम्, अन्यपरत्वस्याऽकुमारं प्रसिद्धेः, साक्षात्कार-
 हेतोर्मनसः सहायतया वा दृढव्यवसायहेतुतामात्रेण वा

- तदुपपत्तेः, यथाश्रुतग्रहणे च चक्षुष्मादेरपि स्वीकर्तव्यत्वात्,
 “श्रुतिस्मृती तु विप्राणामयने द्वे” इति हि श्रूयते, “वेदान्त-
 ३०५ विज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इत्यादिषु परोक्षव्यवसायमाचमे-
 वोच्यते, यत्तु विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वसिद्ध्या
 निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुशब्देन विशेषणादपरोक्षनिश्चयहेतुत्वं
 सिद्धमिति, तदप्यत्यन्तपरिहास्यम्, अकम्पनीयव्यवसायविव-
 क्षया सुशब्दप्रयोगात्, यः पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञान-
 ३१० त्वादिति प्रयोगः, स तज्जन्य आवणज्ञानेनैवानैकान्तिकः,
 अतिप्रसङ्गश्च, वाक्यान्तरेष्वपि प्रयोक्तुं शक्यत्वात्, परिहारस्य
 च समत्वात्, विषयजन्येषु च व्याप्तेस्त्वङ्गोचत्वात्, न वाक्य-
 जन्यता हेतुः, प्रत्यक्षत्वे तु किम्पुनरर्थजन्यत्वमेव स्यात्, तत-
 स्तोपाधिकस्त्वयम्, वाक्यविषयप्रत्यक्षेऽपि वाक्यस्यैवार्थत्वात्
 ३१५ अर्थजन्यलोपाधेः साध्यव्यापकत्वाविरोधः, यस्य स्वप्रकाशा-
 थोपदेशरूपत्वात् स्वतः प्रत्यक्षार्थविषयत्वादेति, सोऽपि पूर्वव-
 देवानेकान्तः, दृष्टान्तस्य च साध्यविकल्पत्वन्दर्शितमेवेति .
 प्रतिप्रयोगश्च, विगीतं वाक्यञ्च स्वार्थविषयप्रत्यक्षज्ञानजन-
 कम्, वाक्यत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत्, तथा विगीता
 ३२० धीर्न स्वविषये प्रत्यक्षा, वाक्यजन्यत्वे सति वाक्येतरविषय-
 त्वात्, स्वर्गयागादिसम्बन्धबुद्धिवत्, नचात्र श्रुतिविरुद्धतया
 काल्नात्यथापदेशः, श्रुतेरन्यपरत्वस्थापनात्, न च दशम-
 स्त्वमसीत्यादिवाक्येन तज्जन्यज्ञानेन चानैकान्तिकता, तच्च
 साक्षात्कारप्रसङ्गस्यापि निषिद्धत्वात्, न च पूर्वैरेव हेतुभि-

- ३२३ स्वप्रतिसाधनता, उपलभ्यानुरोधेमानतिप्रसञ्जकव्याप्ति-
 मूलकतया प्रबलत्वात्, समत्वेऽपि प्रकरणसमत्वापादनदशा-
 यामन्योन्यप्रतिरोधस्थेष्टत्वेन तत्रसङ्गानुपपत्तेश्च, न च विपचे
 बाध(क)विरहादप्रबोजकता, अविशेषात् शब्दाक्षराणा-
 मपि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वप्रसङ्गश्च सत्त्वात्, नचाप्रत्यक्षार्थ-
- ३२० विषयतया तेषान्तदनुत्पादकत्वमिति वाच्यम्, तथाऽप्ययङ्गटः
 दशमोऽयमित्यादिवाक्यानान्तत्प्रसङ्गात्, नचेह भवताऽपि
 शब्दश्च साक्षात्कारहेतुत्वमिथ्यते, इत्यतां वा, तथापि
 व्योतिष्टोमादिवाक्यानान्तत्प्रसङ्गोदुर्वारः, तथापि मनस्सह-
 कृतशब्देनैव प्रत्यक्षज्ञानञ्जायत इति साहसस्य सुशकत्वात्,
- ३२५ तावतैव च तेषामप्रत्यक्षविषयत्वस्यापि सिद्धेरवान्तरविशेषा-
 निर्धारणादिति, अस्तु वा विपचे बाधकाभावः, स तु
 पूर्वेषामपि समान इति, तथापि प्रतिरोधमात्रं सिद्धम्,
 नन्वस्ति पूर्वेषां विपचे बाधकमात्मविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्व-
 श्रुत्यन्वयाऽनुपपत्तिः, तथा हि, श्रुत्युपपत्तिभ्यां वाक्यार्थ-
- ३२० ज्ञानादेव मिथ्याभूतसंसारनिवृत्तिरिति स्थिते प्रत्यक्षस्य
 भ्रमस्य परोक्षबाध्यत्वाद्योगेन प्रत्यक्षपरिशेषे ब्रह्मणि च
 सकलकरणागोचरेऽनुमानादिषु च साक्षात्कारवैदेशिकेषु
 यदि वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानस्य स्यादपवर्गेऽपि न स्यादेवेति,
 इदमपि दृष्टव्यतस्तदितदवीकरणनर्तनम्, अस्याः परिपाटि-
- ३२५ काथाः आरम्भ एव निरस्तत्वादिति. यः पुनरसावप्यहः
 अपरोक्षत्वान्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति, अपरोक्षज्ञान-

- निष्ठात्वाभावाप्रतियोगित्वात्, ज्ञातव्यवदिति, अथ ताव-
दाकाशस्वरूपजन्यतद्विषयभावसाक्षात्कारेण सिद्धसाधनता,
प्रत्यक्षज्ञानहेताविश्विद्यार्थसन्निकर्षोऽर्थखेन्द्रिचक्षु च तुल्यकक्ष्य-
- ३५० त्वात्, अथ पुनस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थविषयज्ञानवृ-
त्तीति साक्षं विग्रेष्येत, तथापि परोक्षतद्वाक्यार्थानुभव-
संस्कारसहकृतअवयवजन्यतदर्थप्रतिपादकत्वविशिष्टवाक्यस्वरूप-
साक्षात्कारेण सिद्धसाधनतैव, स हि प्रत्यभिज्ञात्मा विग्रे-
षणतयाऽर्थं विग्रेष्यतथा वाक्यं च विषयीकरोति, अथ
- ३५५ तदेकविषयज्ञानवृत्तीति विशेषयसि, तथापि ब्रह्मेतर-
विषयत्वेन धर्मैव हेतोरनैकान्तिकता, तत् क्वचु सम्प्रति-
पक्षेवपरोक्षेषु सर्वेष्वपि वर्तते, न पुनसंग्रयत्वविपर्ययत्व-
साचुषनादिकत् कुतश्चिदपरोक्षाभिवर्तते, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्यज्ञाने तु नैव वर्तते, तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्त-
- ३६० अन्योपि ब्रह्मसाक्षात्कारोस्तीति चेत्, इत्त तर्हि वाक्यैक-
परिग्रेषप्रयासं विस्मृतवानसि, तथा च सति वाक्यजन्य-
साक्षात्कारकल्पनावैयर्थ्यञ्च, तत एव तत्कार्यसिद्धेः,
अतु परोक्षत्वन्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रत्यनुमाने
सिद्धसाधनत्वमुक्तम्, तत्र यदि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञाना-
- ३६५ धिस्थापीति प्रयुञ्जीत, तदा किम्ब्रूयाः, श्रुतिविरोधात्का-
खाद्यथापदेशमेव ब्रूम इति यदि, इत्ताद्यापि त्वथा
श्रुतितपस्त्रिणी ब्रूटसाक्षिणी कल्प्येत, सा तु कथार्थवादिनी
न किञ्चित्तदभिमतम्, ब्रवीति, अतपरोक्षत्वं ज्येतिष्टो-

- मादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तीति प्रतिबन्धनुमाने विपक्ष
- ३७० बाधकाभावाद्वैषम्यमुक्तम्, तदत्रापि समानमेव, अर्थापत्तेः कल्पकासिद्ध्यादिनिरस्तत्वात्, परोक्षादपि ज्ञानात्प्रत्यक्षोपमर्दादेः प्रागेव प्रसाधितत्वात्, प्रत्यक्षापेक्षायामपि तत्त्वमस्यादिवाक्यव्यतिरिक्तजन्येनापि प्रत्यक्षेण बाधोपपत्तावन्यथासिद्धेः, अस्ति च योगिप्रत्यक्षमदृष्टविशेष सहकृतान्तः-
- ३७५ करणजन्यमागमसमधिगम्यमास्तिकानाम्, श्रूयते हि श्रीरामायणे, “रहस्यञ्च प्रकाशञ्च यद्वृत्तन्तस्य धीमतः । तत्सर्वन्धर्मवीर्येण यथावत्सम्प्रपश्यति ॥” इति, यत्तु भाष्ये दर्शनसमानाकारत्वमुच्यते तन्मोक्षसाधनभूताया ध्रुवानुसृतेरेव, न पुनर्धर्मवीर्यफलभूतयोगिप्रत्यक्षनिषिध्यते,
- ३८० तस्यापि श्रुतत्वात्, तदभिमतस्य तु श्रुतत्वव्यतिचिन्नमिति तस्यैवासम्भवः, यद्यपि योगिप्रत्यक्षफलमात्रमित्यसम्भ्रतम्, तथापि तदधीनायाः परिशेषासिद्धेः अन्यथासिद्धेश्च उपन्यासो नानुपपन्नः “क्लृप्तकल्पविरोधे तु युक्तः क्लृप्तपरिग्रहः ।” इति न्यायात्, यदि च यत्किञ्चिद्विपक्षे बाधकमित्यभिमानमात्रेण परिगृह्यमानुमिनोषि, तदा ज्योतिष्टोमादि-
- ३८५ वाक्येपि भवादृशः कोपि तथा तदभिमत्याऽनुमिनुयादेव, एवं सिद्धसाधनत्वानैकान्तिकत्वातिप्रसञ्जकत्वाऽभाससमानयोगत्वेमत्वान्यथासिद्धत्वादिदोषदूषितत्वाद्नुमानविशेषोत्प्रेक्षणमेव निपुणधियां सिषाधयिषितस्याप्रामाणिकत्वानुमितिमन्तर्गतां सूचयति, अत एवास्मिन्नर्थे महाविद्यादिप्रयो-

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने षण्डमारुते

शास्त्रभेदभङ्गो नाम तृतीयस्कन्धः ।

च्यन्ता इति, सौहार्दमित्यनेन एकशास्त्रत्वमेकग्रन्थत्व-
ञ्चोच्यते; एकार्थत्वलक्षणसम्बन्धस्यविवक्षितत्वाच्छास्त्रभेदापादक-
विरोधाभावोऽपि दर्शितः. सौहार्दं समधिग्रिताः यद्भङ्गना-
शुक्तिमाहुरित्यनेन अङ्गप्रधानप्रतिपादकत्वेन पूर्वोत्तरभागयो-
५ स्तुंबन्धो व्यच्यते. एवमैक्यहेतुमाह च्यन्ता इति, उत्तरभाग-
त्वात्पूर्वभागैक्यं युक्तमिति भावः. अनेन व्याख्येयव्यात्
व्याख्यानभूतमीमांसयोरैक्यं सूचितम्, सुक्तिमित्यनेन विरुद्ध-
फलत्वाच्चैकशास्त्रमित्येतत्परिहृतम्. अनन्तशब्देन वस्त्वपरि-
च्छेदमुखेनान्तर्यामिणाभिधानात् सर्वकर्मणान्तदाराधनात्मक-
१० तथा उपासनाङ्गत्वसंभवस्तूच्यते. एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना
विंशतिलक्षणमेकं शास्त्रमित्येकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्रं प्रतिज्ञास्यन्
तत्रैकग्रन्थव्याख्यानत्वेऽपि एकैकदेशव्याचिख्यासया प्रवृत्तयो-
रेकग्रन्थत्वादर्शनादिहापि मीमांसाद्वयस्य तथैवकरणाच्चैकग्रन्थं
युक्तमित्याशङ्क्यविचारस्य “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति विध्यधीनत्व-

- १५ पक्षे तद्विधिवशात्सामान्येन स्वाध्यायार्थविचारः कर्तव्य इत्येव बुद्धिरुत्पद्यते, रागप्रयुक्तिपक्षेऽपि कृत्स्नस्यापि स्वाध्यायस्याधी-
तत्वादुक्तरीत्येव बुद्धिरुत्पद्यते, अतः कृत्स्नगोचरविचारः
प्रथमङ्गर्तव्यतया प्रतिपन्नः, न तु पूर्वभागविचारः कर्तव्यः
उत्तरभागविचारः कर्तव्य इत्येवं रूपाबुद्धिः प्रथमत उत्पद्यते,
- २० अतो विचारकर्तव्यताबुद्धिमत्पुरुषानुजिष्टतया प्र(युक्त)वृत्तं
विचारशास्त्रं प्राथमिकस्वारसिकबुद्धिमनुसृत्य सामान्येन
वेदार्थविचारोद्देशेन प्रवृत्तमिति वक्तुं युक्तमिति पूर्वोत्तर-
मीमांसयोरैकशास्त्रमुचितमित्यभिप्रायेण विचारस्य कृत्स्नविष-
यत्वं साधयति स्थितन्तावदित्यादिना, अध्ययनस्य कृत्स्न-
- २५ विषयत्वं विचारस्य कृत्स्नविषयतासाधनार्थम् . नन्वध्ययनस्य
कृत्स्नस्वाध्यायविषयता न युक्ता, स्वविधिप्रयुक्तौ “वेदानां
किञ्चिदधीत्य ब्राह्मण” इत्येकदेशाध्ययनप्रतीतेः, अत एव न
तद्विध्यधीनविचारोऽपि कृत्स्नविषयः; परविधिप्रयुक्तौ च
कृत्स्नवेदाध्यापनासम्भवात् स्वाध्यायपदाभावेनाध्यापनस्य तन्मा-
- ३० चविषयत्वासम्भवाच्च किञ्चिदध्यापनमात्रेणाचार्यकसिद्धेः न
तत्प्रयुक्तमध्ययनं कृत्स्नविषयमित्यत्राह अध्ययनविधिनाध्या-
पनविधिना वेत्ति, स्वविधिप्रयुक्तौ स्वाध्यायशब्दस्य कृत्स्नविषय-
त्वात् कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनसिद्धिः, “वेदाना”मित्यस्य संज्ञापर-
त्वात् न सङ्कोचकत्वम्; अध्यापनविधिप्रयुक्तिपक्षेऽप्यध्यापन-
- ३५ विधिना अध्ययनविधिसिद्धस्य अतनियमविशेषयुक्तस्य कृत्स्न-
विषयस्यैवाध्ययनस्य स्थाङ्गभूतोपनयनद्वारतया स्त्रीकारादध्या-

- पनविधिः कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनं प्रयुक्त इति न तन्मुखेनाप्य-
 ध्ययनसङ्कोचावकाश इति भावः . तयोः — विधिरागयोः .
 नन्विति, अध्ययनविधिर्यदार्थज्ञानपर्यन्तः तदा तत्प्रयुक्त-
- ४० विचारस्मर्वत्रसिध्यति, रागप्रयुक्तौ तु विचारः तत्साध्यनिर्णयो
 वा नस्ततः पुरुषार्थः, अपि तु पुरुषार्थसाधनतया, अतो
 यस्य यत्पुरुषार्थरागसम्भवः तस्य तदुपयोगिविचार एवेच्छा
 स्यादिति विचारस्मृद्धोचमर्हतीति भावः . त्रिवर्गापव-
 र्गयोः परस्परविरोधादेकस्योभयत्ररागसम्भवमाशङ्क्याह क्रमे-
- ४५ शेति, उभयभावनाः—कर्मब्रह्मोभयभावनाः चतुर्मुखादयः .
 यस्य त्विति, यद्यपि सर्वे सर्वपुरुषार्थरागयोग्याः, तथापि
 तत्तत्कर्मानुरोधात् कस्यचिक्वचिदेवेच्छाजायते, अत एतदीय-
 प्राथमिकरागानुसारेण विशेषोद्देशेनैव मीमांसाशास्त्रं प्रवर्त्त-
 तेति भावः . यस्येति, द्विवर्गः—अर्थकामौ, वेदोदितेषु—वेदप्रति-
- ५० पक्षसाधनकेषु, तथाच तादृशपुरुषानुरोधे कर्तव्ये मीमांसायाः
 प्रवृत्तिरेव न स्यादिति भावः . तुल्यमिति, उभयार्हानु-
 सारेणैव प्रवृत्तावेकैकाधिकतपुरुषानुसारेणैव सन्भवादुभया-
 र्हानुसारेण मीमांसायाः सामान्योद्देशेनैव प्रवृत्तिरुचितेति
 भावः . एवञ्चतुर्त्विपि पुरुषार्थेषु रागसम्भवात्तदर्थं कृत्स्नवेदा-
- ५५ र्थजिज्ञासायां तदनुसारेण सामान्योद्देशेन प्रवृत्तिरुपपादिता,
 इदानीं कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासायां हेतुन्तरमाह तिष्ठत्विति,
 रागात्कर्ममात्रे विचारसङ्कोच इति पक्षे दूषणं सूचयन्नेव कर्म-
 मात्रे विचारसङ्कोचप्रकारान्तरेणाशङ्क्यपरिहरति कर्ममात्र

- इति, कबन्धमीमांसकस्त्विति तुशब्देन रागात्सङ्कोचयन्
- ६० प्रथमपक्षदूषणेनैव निरस्त इति सूचयति . शङ्काषेत्यम्, न
ब्रह्मणो विचारस्तुंभवति, सिद्धे व्युत्पत्त्यभावेन वेदान्तानां
परिनिष्पन्नब्रह्मबोधनाशङ्कः, तत्सत्त्वेऽपि प्रवृत्तिनिवृत्त्यविष-
यस्य ब्रह्मणः प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् उपासनविधिगोचरे
चार्यवादत्वेन स्वार्थविवक्षाविरहाच्च वेदान्तानां तत्र प्रामाण्या-
६५ भावादिति . राहुमीमांसकैरिति, ऐकशास्त्र्यसमर्थनार्थमप्र-
यतमानैरपीति भावः . प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना .
अप्राप्त इति, अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वे इत्येतत्पूर्वेषु सम्बन्धते,
अर्थज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वपक्षे स्वविषयप्रवृत्तिहेतुत्वाभावेऽपि पूर्वा-
प्राप्तनिरतिशयपुरुषार्थप्रतिपादनमुखेन तदुपयोगिश्रवणादौ
- ७० प्रवृत्तिहेतुतया पुरुषार्थपर्यवसानादित्यर्थः . उपायानुष्ठानेति,
राचिसचविध्यपेक्षितफलरूपप्रतिष्ठादिवदुपासनविध्यपेक्षित ब्र-
ह्मरूपविषयबाधोऽपि न युज्यत इत्यर्थः ; वयमप्येवमेव प्रति-
ब्रूम इति भावः ; इति—प्रतिवक्तव्य इत्यन्वयः . यदा राहुमी-
मांसकैरिति, अतस्तेर्नयं शङ्काकार्येति भावः . कबन्धमीमां-
७५ सकैरेव तथाशङ्कायां भवद्भिः कथं प्रत्युच्यत इत्याशङ्कायां
प्रत्युक्तिप्रकारमाह सिद्धेपीत्यादिना अयोगाद्येतीत्यन्तेन .
स्वत इति, प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयत्वेऽपि स्वतो निरतिशयपुरु-
षार्थस्य स्वेनापि लब्धं योग्यत्वेनानुसंहितस्य श्रवणश्रीतिस्य
युज्यत एवेति न प्रयोजनाभावः . ननु यदि श्रवणादेव
८० प्रीत्यर्थं ब्रह्मबोधनं तदा बालोपश्लन्दनादिवाक्यवदयथार्थ-

- त्वेऽपि प्रीतिसम्भवाच्च तस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यम्, अतः प्रामाण्यलाभार्थमुपासनानुष्ठानशेषतया कार्यं प्रामाण्यं वाच्यम्, तथाचारोपितेनाप्युपासनसिद्धेर्न ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमित्यत्राह अर्थज्ञानस्येति, स्वातन्त्र्यमुपाया-
- ८५ नुष्ठानमनपेक्ष्यप्रयोजनपर्यवसानम्. तदुपयोगीति, तच्छब्देन स्वातन्त्र्योपायानुष्ठाने विवक्षिते, अयन्भावः, बाधायुपच्छन्दनादावपर्यतथात्वज्ञानादेव प्रीतिः, न चात्रापि तादृशभ्रमादेव प्रीतिः, बाधकाभावेनौत्सर्गिक प्रामाण्यत्यागायोगात्, वाक्यान्तरेण तत्राप्युपायविधानाच्च; उपा-
- ९० यानुष्ठानशेषत्वपक्षेऽप्युपासनापेक्षितफलसमर्पकतया प्रामाण्यम्, स्वर्गाद्यर्थवादवत्, विषयसमर्पकतयापि प्रामाण्यं, वाग्धेनुत्वादिवदत्र बाधकाभावात्, “तस्मिन्त्यदन्त”रिति सिद्धवदनुवादात्, “ततो मान्तत्त्वतो ज्ञात्वा”, “विदुः कृष्णं ब्राह्मणास्तत्त्वतोये” इत्यादिना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्ष-
- ९५ हेतुत्वश्रवणाच्च; स्वातन्त्र्यपक्षे तत्रेष्टापूर्वकतत्साधनप्रवृत्त्यादिमुखेनापि पुरुषार्थपर्यवसानदृष्टव्यम्, अत्र च स्वातन्त्र्यपक्षे प्रत्यक्षादौ पशुधनादिस्वरूपमतिपाद्य पर्यवसिते तत्रेष्टोः “चित्तयायजेत पशुकाम” इत्यादिना तत्साधनविधानवत् ब्रह्मपरवाक्ये ब्रह्मस्वरूपमतिपाद्य पर्यवसिते तत्रेष्टोरुपा-
- १०० सनादिविधानमित्येकः प्रकारः; अस्मिन्पक्षे वाक्यभेदः. यद्वा “तपांसि सर्वाणि च यद्दन्ती”ति सर्वस्य तपश्शब्दविवक्षितस्य वेदान्तस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् “तन्मौपनिषद्”-

- मिति च तथावगमात् सर्वजगत्कारणत्वसर्वान्तर्यामित्व-
सर्वशेषित्वसर्वफलप्रदत्वसर्वकर्मारोध्यत्वसकलविद्याप्रसाद्यत्वसु-
- १०५ ऋप्रायत्वनिरतिग्रयानन्दत्वादिविशिष्टब्रह्मस्वरूपप्रतिपाद्यम्,
अत्राप्येतादृश ब्रह्मप्रतिपादनेन प्रीत्यर्थतया पुरुषार्थपर्यव-
सानेऽपि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादने उपसर्जनतया प्रसक्तोपाया-
नुष्ठानेनापि पुरुषार्थपर्यवसानमित्यपरः प्रकारः; अत्र च
न वाक्यभेदः . उपायानुष्ठान शेषत्वे तु उपायविध्यपेक्षित-
- ११० विषयफलार्पकतया उपसर्जनतया ब्रह्मप्रतिपादनम्; अत्रापि
न वाक्यभेद इति . प्रसङ्गात्कर्ममीमांसकैकदेशिनापि नेयं
शङ्काकार्येत्याह कर्मशेषेति . अन्यत इति, ग्रात्त्वैक-
देशादन्यत इत्यर्थः . तेनैवेति, अतस्त्वन्निरासोपि नास्मा-
कमेव भर इति भावः . अस्त्विति, तथा च चतुर्थ्यपि
- ११५ पुरुषार्थेषु रागसम्भवादिति परिहारोऽसङ्गत इति भावः .
तत्सहकारोति, व्युत्पत्त्यादिकं विवक्षितम् . तत्राप्यीति,
कर्मभाग इव ब्रह्मभागेपि व्युत्पत्त्यादिसहकारिसिद्धेरित्यर्थः .
तत्रैवेति अत्यन्तभागे, तथा च ब्रह्मणिविचारं सङ्कोचयतः
तवाभिमतता ब्रह्ममीमांसापि न स्यादित्यपि हृदयम् . न
- १२० चायमिष्टप्रसङ्ग इत्याह तथात्वेवेति—अन्यत्रापि सर्पमारे .
तत्सिद्धावपीति, व्युत्पत्त्यादिसहकारि सिद्धावपीत्यर्थः; तथा
च सत्यवर्त्यनुग्रहाय ब्रह्मविचारार्थमेव ग्राह्यप्रवृत्तिर्गुणा,
यद्यप्यन्वेऽप्यनुग्राह्याः; तथापि दुर्वासनादाह्यात् केषाञ्चित्क-
र्मक्षेव जिज्ञासा, तदभावात् “स्थितेरविन्द” इति न्यायन

- १ २५ केषाञ्चिद्ब्रह्मण्येव जिज्ञासेति, नैकस्योभयजिज्ञासासम्भव इति न सामान्यतो जिज्ञासानुरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः . त्वयापीति, सत्यथवर्त्थनुग्रहेऽपि कर्माधिकार्यनुग्रहाय कर्म-
मीमांसापि कार्येति भावः . तथापीति, सत्यथत्वस्त्रीका-
रेपि विविदिषार्थकर्मणामेव सत्यथत्वम्, तानि च यज्ञा-
१ ३० दिकर्माणि प्रसिद्धयज्ञादिभ्योभिन्नानि, मासाग्निहोत्रवत्, तद्विषयविचारस्य विविदिषार्थत्वादिच्छिनैव, तथा च, तद्वि-
चारः सत्यथत्वेन स्त्रीकृतकर्मविचारः शारीरकश्लेषत्वात्तत्रैव क्रियते, जैमिनीय(कर्म)विचारस्य प्रसिद्धकर्मविषयः, तेषा-
ञ्चापथत्वात्तद्विचारोऽपि तथेति न तेनैकशास्त्रमित्यर्थः .
१ ३५ कर्मस्वरूपेति, विविदिषार्थकर्मणामन्येषाञ्च मासाग्निहोत्र-
नैयमिकाग्निहोत्रवद्भेदोवास्तु, नित्यकाम्यज्योतिष्टोमवदिनि-
योगपृथक्त्वमात्रं वास्तु, सर्वथापि कर्मस्वरूपविचाराभावे-
ऽनुष्ठानानुपपत्तेः विविदिषार्थविनियोगो न युक्तः, वैधर्थ्य-
प्रसङ्गात्, अतोऽवस्थापेक्षितः कर्मविचार इति तेनैक-
१ ४० शास्त्रमित्यर्थः . भवद्भिर्विविदिषार्थत्वानङ्गीकारात् भवत्यचे कथन्तच्छेषतथैकशास्त्रमित्यत्राह वेदनेति, विविदिषार्थत्वे
हि कर्ममीमांसाकथञ्चिद्ब्रह्मजिज्ञासोपयोगिनी, वेदनार्थत्वे
त्वङ्गविषयत्वात् अङ्गिशास्त्रेण सुतरामभिन्नेति भावः .
भवान्तरौयेति, तथा च तत्र ब्रह्ममात्रेविचारसङ्कोचस्त-
१ ४५ भवतीति भावः, मृदितकषायस्त्रेत्यनेन “कषायेकर्मभिः
पक्व” इति स्मृत्यनुसारात् प्रतिबन्धकपापापनोदनेनकर्मणां

- विविदिषार्थत्वं यज्ञादिवाक्येविवक्षितमिति सूचितम् .
 जातीति, जन्मान्तरसुकृतविशेषाज्जातिसंस्मरणधर्मरूपादिकं
 यथा सिध्यति, तथा ज्ञानमपि येषां सिद्धम् “स्वयमागतवि-
 १ ५० ज्ञाना” इत्यादिप्रमाणानुसारात्तान् प्रत्यनुपयोगात् ब्रह्ममी-
 मांसापि व्यर्थेत्यनारम्भस्यादित्यर्थः. तदर्हस्य-ब्रह्मजिज्ञासोः.
 उभयार्हस्येति, कृत्स्नवेदार्थजिज्ञासोः कृत्स्नविचारारम्भः.
 कर्मविचारापेक्षानियमाभावो नैकशास्त्र्यभङ्गकः, तथा सति
 जन्मान्तरौयसुकृतवशादेदप्रामाण्ये सुदृढविश्वासपुरुषस्य प्रमा-
 १ ५५ णलक्षणस्थानपेक्षितत्वात्तस्याप्युत्तरलक्षणैरेकशास्त्र्यं न स्या-
 दिति भावः. ननु उभयार्हस्यतिकृत्स्नविचारारम्भोऽयमिति
 कुतः, एकैकार्हस्येकैकारम्भ इति कुतो नस्यादित्यत्राह न-
 हीति, विचारो हि विधिप्रयुक्तो वा स्यात् रागप्रयुक्तो वा स्यात्
 तत्राध्ययनविधेरर्थज्ञानकामाधिकारकत्वपक्षे विचारस्याध्य-
 १ ६० यनविधिनास्तेषां द्विधिप्रयुक्तता, स चाध्ययनविधिः कृत्स्नार्थ-
 ज्ञानकामाधिकारकः, तत्तदाकार्यज्ञानकामनायास्तत्तदा-
 कार्याध्ययनाधिकारत्वे कृत्स्नाध्ययननियमानुपपत्तेः, तथा च
 तद्विधिमूलविचारोपि तादृशाधिकारिविषयक एव; अतो
 नैकैकमात्रजिज्ञासुं प्रति विधिः प्रवर्तकः, तस्यानधिकारिणं
 १ ६५ प्रत्यप्रवर्तकत्वात्; रागप्रयुक्तिपक्षेपि साङ्गाध्ययनविधेः कृत्स्न-
 गोचरतया तद्धीनापातप्रतीत्युत्थापितरागोपि कृत्स्नार्थ-
 ज्ञानगोचरोयुक्तइतिविध्यधौनस्तदुपायविचाररागः कृत्स्नार्थ-
 ज्ञानकामस्यैवप्रवर्तकः, विधिवदेव तस्याप्यनधिकारिणस्य-

- प्रवर्तकत्वात्, अत्र च फलरागोऽधिकारस्थानीयः, तथा
- १७० सोपायरागस्त्वस्मिन्नधिकारिस्थानीयम्कार्यनिमेव प्रवर्त-
यति विधिवदित्यर्थः. न हीति, अग्रकनीयार्थविधायकत्वं
यथा वेदस्य न सम्भवति, तथाऽनधिकारिप्रवर्तकत्वमपि
विधिरागयोर्न सम्भवतीत्यर्थः. एवं विविदिषार्थत्वपक्षे ब्रह्मा-
मात्रविचारसङ्कोचपुरुषविशेषेभ्युपगम्य तदन्यपुरुषविषयतथा
- १७५ इत्तद्विचारारम्भस्यमर्थितः, वस्तुतस्तु सत्कर्मणां ज्ञानार्थत्वे
विविदिषार्थत्वे वा ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः कापि पुरुषे न
सम्भवतीत्याह यदा चेति. यद्यपि वेदनार्थत्वे तदुपपत्त्यर्थ-
ङ्कमापेक्षा, विविदिषार्थत्वे तु कथम्, उत्पन्नायास्तस्या-
स्त्वयमेवानुवृत्तेः विविदिषायामुपपत्त्यासिद्धेऽप्येवञ्चाह न
- १८० चेति, हेत्वभावादिति भावः. निश्चये प्रतिबन्धसङ्गाव-
दपि न निश्चयसम्भव इति हेत्वन्तरोपन्यासपूर्वकन्निश्चया-
ग्रह्यतामुपसंहरन् तत्फलितङ्कर्मणां सङ्गाह्यत्वमाह प्राक्त-
नैरिति, प्रतिबन्धग्रह्येत्यनन्तरमुक्तनिश्चयाभावेनेति
शेषः, सङ्गाह्यत्वादिति पञ्चम्या विचारोऽवश्यम्भावीत्यध्याहृत-
- १८५ पदेनाम्बयः. कस्यचिदुक्तनिश्चयसम्भवेऽपि कर्मापेक्षामुपपाद-
यति न चेति, ततश्चनविचारसङ्कोच इति भावः.
आत्मनिवर्णाश्रमादेरभावात्तदभिमाननिबन्धन एव विधिः,
स चाभिमानोविविदिषायाः प्रागेव नित्यानित्यविवेक-
बलाच्चिवृत्त इति तन्निबन्धनविधिरपि तदानौच्चिवृत्त
- १९० इति जन्मान्तरकर्मबलसिद्धे विविदिषस्य तदर्थङ्कर्म-

- विचारपेक्षाया अभावात् ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोच इत्या-
 ग्रथेन ग्रहते वर्णाश्रमेति. तद्ब्रह्मस्येति, तत्स्वरूपा-
 ध्यासञ्चेत्यर्थः. किं वा देहात्मेति, वर्णाश्रमशब्देन तद्वि-
 ग्रिष्टो देहः अभिमानशब्देन तादात्म्याभिमानस्य विवक्षितं
 १८५ शक्यत इति भावः. पिण्डस्यैवेति, अभिमानशब्देन
 अर्थाध्यासः, तस्य च वर्णाश्रमशब्देन देहपरेण कर्मधारयो
 विवक्षितं शक्य इति भावः. असिद्धेरिति, मोक्षदशाया-
 नेव तदध्यासनिवृत्तेरिति भावः. तत्सम्बन्धस्येति,
 देहसम्बन्धस्याप्रातिभासिकत्वेन तज्ज्ञानस्य प्रातिभासिक-
 २०० भ्रमत्वासिद्धेस्तस्य मोक्षात् प्रागनिवृत्तेरित्यर्थः. यावतेति,
 अवयवविधिरपि चैवर्णिकाद्यधिकारिकः, तथाचानिवृत्ताभि-
 मानेषु कर्मविचारसम्भवति, ब्रह्मविचारस्तु नित्यानित्य-
 विवेकाधिकारकत्वाच्चित्तनिवृत्ताभिमानस्यैवेति स कुचापि न
 स्यादिति भावः. एवं विचारसङ्कोचाभावात्तद्व वेदार्थ-
 २०५ निर्णयोद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तौचित्यात् ऐक्यास्त्यमिति
 स्थितम्, तत्र विचारशास्त्रयोस्तथापि परस्परकाङ्क्षाविर-
 हात्कथमैकग्रन्थपर्यन्तैकशास्त्यमिति चोदयति नन्विति,
 यद्यपि विद्यायास्त्वर्माणुपयोग उक्तः तथापि विचारयोः
 परस्परसुपयोगानुक्तेराकाङ्क्षाविरहास्यैकशास्त्यमित्याक्षेपो
 २१० युक्तः. न्यायेत्यादि, उपयोग इत्यनुषङ्गः. बाह्येति,
 बाह्यहेतु समुत्थाप्रामाण्यप्रथमपादेनिराक्रियते, आन्तरहेतु-
 समुत्थाप्रामाण्यनिपाद्याम्. कृतस्तेति, पूर्वोत्तरभाग-

- विचारात्मके कृत्तृशास्त्रे उपयुक्तम् . भेदेति, “सर्ववेदान्त-
प्रत्ययंचोदनाद्यविशेषा” दित्यत्रतावत् “एकं वा संयोग-
११५ रूपचोदनाख्याऽविशेषा” इति शाखान्तराधिकरणन्याय-
व्युत्पादनमुपजीव्यते, नचेदमेव तद्भुत्पादनमिति वाच्यम्,
चोदनाद्यविशेषादित्यादिशब्दस्य संयोगरूपचोदनाख्या-
ऽविशेषादिति पाठापेक्षत्वात्, एकमिति साध्यानिर्देशस्य
तद्व्याचोपजीवनेन तत्साध्यत्वाभादेव. तथा “गुणस्यापूर्वसंयोगे
१२० वाक्ययोस्सुमत्वा”दित्यधिकरणव्युत्पादितोगुणभेदः “नवा
प्रकरणभेदात् परोवरौयस्त्वादिव”दिति च्छान्दोग्य-
दृष्टदारण्यकोद्गीयविद्ययोर्भेदार्थमुपजीव्यते, तथा “नाना
शब्दादिभेदा”दित्यत्र शब्दान्तराभ्यासादिभिः भेदव्युत्पाद-
नोपजीवनमादिशब्दात्प्रतीयते . तार्तीय्या इति, “श्रुत्या
१२५ दिवस्त्रीयस्त्वाच्च नवाधः” “सिद्धभूयस्त्वान्तद्विबलीय-
स्तदपी”त्यादिना तार्तीयन्यायानामेवोपजीवनमिति गम्यते.
प्रयुक्तिश्चेति, “विहितत्वाच्चात्मकमापी”त्यधिकरणेन
विद्याङ्गत्वात्प्रमाङ्गत्वनिर्णये कृते चातुर्यन्यायेन प्रयुक्तिस्त्रिध-
तीत्यर्थः . गतिचिन्तायामिति, “वायुमन्त्रादविशेष-
१३० विशेषाभा”-मित्यधिकरणे पाञ्चमिकन्याय उपजीव्यते,
तथा हि, कौषीतकिनः “स एतन्देवयानमप्यन्याममापद्याग्नि-
लोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं
स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोक”मित्यग्नि-
ल्लोकादनन्तरं वायुलोकमधीयते, वाजसनेयिनस्तु “यदा

- २३५ वैपुत्रषोऽस्मात्प्रोक्तौति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीर्षते यथा रथचक्रस्य खन्तेनस ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती”त्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते, तत्र कौषीतकिनाभ्याठक्रमेणाग्निलोकग्रब्दोक्तादर्चिषः परत्वेन वायुः प्राप्तः, उक्तवाजसनेयश्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्वक्षीयसा तद्वाधेना-
- २४० दित्यात्पूर्वं वायुर्नि(विश्र)वेश्यते, संवत्सरस्तुच्छान्दोग्ये मासात्परं श्रूयते, “तेऽर्चिषमभि सम्भवन्ति अर्चिषोऽहरः आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण पचाद्यान् षडुदङ्केति मामांस्तान् मासेभ्यस्संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्रमसञ्चन्द्रमसो विद्युतन्तत्पुरुषोऽमानवस्स एनान् ब्रह्मणमयती”-
- २४५ ति, वाजसनेयके तु “अर्चिषोऽह”रित्यादिमासान्तगठितां “मासेभ्यो देवलोकान्देवलोकादादित्य”मिति मासात्परतो देवलोक श्रूयते, तत्र द्वयोश्चतुर्तिलेऽप्यधिक्रकाक्षानाञ्चूनका-स्रोत्तरत्वेन अहःपचादिषु दर्शनादर्थक्रमेण संवत्सरस्य मासा-त्परतो निवेशस्तिष्ठति, तथाचार्यस्य क्रमनियामकत्वं श्रौत-
- २५० क्रमस्य पाठक्रमाद्वक्षीयस्त्वस्य पञ्चमसिद्धसुपजीव्याब्दादित्यथो-रन्तराखेवायुदेवलोकग्रब्दार्थनिवेशं सिद्धकृत्वा “वायुमब्दा”-दित्यधिकरणे वायुदेवलोकग्रब्दयोर्भिन्नार्थत्वपूर्वपक्षीकृत्यै-कार्थ्यप्रसाध्यते, एवम् “तटितोऽधिवरणस्यम्बन्धा”दित्यधि-करणे पि पाञ्चमिकन्याय उपजीव्यते, तत्र चवरणस्य कौषीत-
- २५५ किपाठक्रमादादित्यात्पूर्वत्वे प्राप्ते मेघोदरवर्तिलक्षणाविद्युत्स-म्बन्धादर्थाद्विद्युत ऊर्ध्वनिवेश उक्तः, अर्थक्रमस्य वक्षीयस्त्वस्य

- पञ्चमसिद्धन्तत्रोपजीव्यम् . कर्त॑ति, “फलार्थत्वात्तु कर्म
समर्थाधिकारं स्या”दित्यधिकरणे समर्थानामेवाधिकारो-
नान्येषां ग्रन्थाङ्गमात्रोपसंहारेणेति निर्णयमुपजीव्याच्च
२६० विधुरादीनान्देवादीनाञ्च किं सामर्थ्यमस्ति उतनेत्यादि-
चिन्तया अधिकारिविशेषनिर्णयः क्रियते, नैष्ठिकादि-
भ्रष्टानाञ्च पातित्यस्मरणेन वैदिककर्ममात्रानधिकारिणाम-
सामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारञ्च प्रतिपाद्यते, एवं स्वर्ग-
कामाधिकरणेन फलकामस्याधिकारे सिद्धे मोक्षकामा-
२६५ नान्देवादीनामप्यधिकारोस्ति न वेति चिन्तयत इत्यर्थः .
अतिदेशादयश्चेति, “अन्तस्तद्भूमोपदेशा”दित्यत्रभाष्ये
“अन्तरादित्येऽन्तरचण्डिचयः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्वः
परमात्मैव कुतस्तद्भूमोपदेशात् जीवेष्वसम्भवंस्तदतिरिक्त-
स्यैव परमात्मनो धर्मोऽयमपहतपाप्मत्वादिः “स एष सर्वभ्यः
२७० पाप्मभ्य” इत्यादिनोपदिश्यते” इत्युक्तम्, अग्नन्तरं हिर-
ण्यमथत्वपुच्छरीकाचत्वादिविशिष्टाप्राकृतदिव्यवियह योगञ्च
परमात्मनः प्रसाध्य “अतः परस्यैव ब्रह्मण एवरूपरूप-
वत्त्वादयमपितस्यैव धर्मः, अत आदित्यमण्डलाख्यधिकरण-
आदित्यादि जीवव्यतिरिक्तः परमात्मैवे”त्युपसंहृतम्, तच्च
२७५ अचिपुरुषेऽपहत पाप्मत्वविलक्षण वियहयोरतिदेशतः प्राप्ति-
मुपजीव्य; तच्च वियहप्राप्तिः “तदेवरूपं यदसुखरूपम्”
इत्यतिदेशात्, अत्र रूपशब्दस्य वर्णपरत्ववियहपरत्व संग्रहे
“एककपाक्षानां वैश्वदेविकः प्रकृति”रिति सूत्रोक्तन्यायेन

- विग्रहस्थातिदेश इति निर्णयः, तथा हि, वैश्वदेवे “धावा-
 २८० पृथिव्य एककपाल” इति श्रुतम्, अनन्तरं वरुणप्रघासे
 “काथ एककपाल” इति श्रुतम्, अनन्तरं साकमेधे “एत-
 द्वाङ्गण एककपाल” इति, तत्र किं वैश्वदेविकस्यैककपालस्य
 द्वाङ्गणमिति दिश्यते, किं वा वारुणप्रघासिकस्येति संग्रहे
 वारुणप्रघासिकेऽल्पग्राह्यतं वैश्वदेविके बद्ध, अतो भूयोधर्म-
 २८५ स्थाभात् वैश्वदेविकस्थातिदेश इत्युक्तम्, अत्रापि रूपशब्देन
 वर्षविशेषाभिधानेऽस्पातिदेशाद्विग्रहपरत्वे तच्छब्देन प्रकृत-
 पुण्डरीकाक्षत्वहिरण्यश्रुत्वादि परामर्शाद्भूयो धर्मस्थाभा-
 दिस्तत्त्वविग्रहातिदेश इति निर्णयः. यद्यपि तत्राय-
 न्पूर्वपक्षः, अथ्यवहितत्वादेतच्छब्देन वारुणप्रघासिकस्थाति-
 २९० देश इति सिद्धान्तितम्, तथाप्यत्र तादृशबाधकाभावात्
 तत्पूर्वपक्षन्यायेनैवार्थनिर्णयः. अपरहृतपापत्वमपि “यज्ञाम
 तन्नामे”त्यतिदेशप्राप्तमवस्थात्, उदित्येतन्नामज्ञाति
 दिश्यते, तस्य च “तस्योदिति नाम स एष सर्वभ्यः पापभ्य
 उदित” इत्यादित्यपुरुषे प्रवृत्तिनिमित्तङ्कुप्तम्, तथाच
 २९५ तदन्यप्रवृत्तिनिमित्तकल्पने गौरवादुपास्य गुणविशेषस्थाभाच्च
 तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्त्रीकारादपरहृतपापत्वस्थाभः, यथा मास-
 मग्निहोत्रञ्जुहोतीत्यत्र मासाग्निहोत्रनैयमिकाग्निहोत्रयो-
 रग्निहोत्रशब्दप्रयोगाविशेषादुभयत्रापि मुख्यत्वे प्राप्ते “एक-
 स्थत्वभिधेयत्वे गौणत्वेनापि सम्भवात्। नान्यस्यायभिधेय-
 ३०० त्वमनेकार्थत्वदोषत” इत्येकत्रैव मुख्यत्वमुक्तम्, तथाचाप्य-

- नेकार्थत्वपरिहारायतदेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति सिद्धति .
 अतिदेशादय इत्यादिशब्देन ऊहादयो विवक्षिताः, अय-
 भावः “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्व” इत्यत्र यज्ञादीनां
 विद्याङ्गत्वप्रतीयते, यज्ञानाच्चाग्नेयसौर्यादीनामङ्गत्वं साङ्गा-
 २०५ नामेव, अतो यज्ञाङ्गभूतस्य “अग्निसुवस्सुवरगन्धे”त्यादि-
 मन्त्रस्य स्वर्गरूपफलप्रकाशकस्य विद्यार्थं यज्ञाङ्गत्वं “मग्न-
 विद्यां विद्यामगन्धे”त्यूहसापेक्षम्, अतस्साङ्गस्य यज्ञस्य
 विद्यार्थत्वनिरूपणमूहसापेक्षम्, ऊहसनावभिकन्यायाधीनः,
 तत्र हि “फलदेवतयोश्चे”त्यधिकरणे सौर्यादिष्वतिदेशतः
 २१० प्राप्तस्य “अग्निसुव”रिति मन्त्रस्य “अग्न्य ब्रह्मवर्षस”मिति
 सौर्यफलप्रकाशकपदप्रचेपेणोह उक्तः . तथा “हानौ त्पायन-
 शब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्त”मित्यत्र शाखा-
 न्तराज्ञातोपायनवाक्यस्य हानिवाक्यशेषत्वकुशादिदृष्टान्तेनो-
 पपाद्य एकवाक्यत्वसम्भवे हान्युपायनयोश्चिन्तने विकल्पा-
 २१५ पादकवाक्यभेदो न न्याय्य इत्यत्र “तदुक्त”मिति सूत्रखण्डे
 दाशमिकपर्युदासाधिकरणं सम्प्रति प्रदर्शनेन तद्व्याय उप-
 जीव्यते, तत्र हि “नार्षेयं वृणीते” इति महापितृयज्ञा-
 न्नातम् “यज्ञेषु (यजतिषु) येयजामहङ्करोति नानूयाजेष्वि”-
 त्यनारम्भाधीतञ्च वाक्यमधिकृत्य विचार्यते, किं वरणये-
 २२० यजामहाभ्याम्यतिषेधस्य विकल्पः, . उत तयोर्निवृत्तिरिति,
 तत्र प्रतिषेधे नञोमुख्यार्थत्वलाभात् पर्युदासेकात्यायनमते
 समासप्रसङ्गाच्च प्रतिषेधः, तथा च विकल्प इति “प्रतिषेधः

- प्रतिदेशेनारभ्यविधाने च प्राप्त प्रतिषिद्धत्वादिकल्पस्था"-
दिति सूत्रेण पूर्वपक्षकृत्वा सिद्धान्तितम् "अपि तु वाक्य-
३२५ शेषस्थादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशस्था"दिति
सूत्रेण, तस्यार्थः, एकवाक्यत्वज्ञाभाषामाश्रयेऽपि समास-
विकल्पस्य पाणिनिस्मरणाददृष्टदोषदुष्टविकल्पस्थान्याय्यत्वाच्च
पर्युदासः, तथा च वरणयेयजामहयोर्निवृत्तिरिति .
तथा "न स्थानतोपी"त्यधिकरणे "दर्शयति चाथो अपि
३३० स्मर्यते" इत्यादि सूत्रेषु श्रुतिर्दर्शयति गुणमित्युक्तिः
पदाहवनीयन्यायेन विशेष निषेधस्य विहितविशेषेतर-
विषयत्वमभिप्रेत्य; स च न्यायोदाग्रमिकः . तथा
अहीन सचयोर्लक्षणतो भेदे तदुपजीवनेन "द्वादशाहव-
दुभयविधम्वादरायण" इत्युक्तम् . एवम् "पूर्वविकल्पः
३३५ प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसव"दिति विद्यामयमनश्चितादीनां
विद्यामयकलङ्गलसाधनार्थेऽधिकरणेपूर्वपक्षे विद्यामयस्यापि
क्रियामयकलङ्गत्वे मानसग्रहो निदर्शितः; तस्य च द्वादशा-
हाङ्गलन्दाग्रमिके "मानसमहरन्तरं स्याद्द्वादशाह (स्याद्दे-
व्यपदेशा)"दित्यधिकरणे सिद्धमुपजीव्यते . एवन्तन्मन्याथो
३४० "विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापी"त्यत्रोपजीव्यते, तत्र हि कर्म-
णामाश्रमाङ्गलविद्याङ्गलसाधनपूर्वकमुभयार्थकर्मणामैक्यसाध-
नस्य तन्त्रेणानुष्ठानम्फलमित्युक्तम् पृथक्प्रयुक्तिशक्तिमदुभय-
गोचरत्वे देशकालाद्यैक्ये च सङ्गत्करणन्तन्त्रम्, तच्चैकादशे
स्थापितम् . विद्यार्थकर्मणैव प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरित्याचार्य-

- ३४५ नेघनादारिसूरयः, तेषामेतद्विचारस्य प्रसङ्गः फलम् . उप-
योगान्तरमाह विद्येति, विद्याङ्गभूतेत्यनेनाङ्गाङ्गिविचार-
त्वाद्दर्शपूर्णमासप्रयाजादिशास्त्राणामिव परमशास्त्रैक्यमवर्ज-
नीयमिति सूचितम्, अनेन शारीरकद्वितीयाध्यायेनैक्य-
सुक्तम्भवति, न हीत्यादिना “सर्वापेक्षा चे”त्यनेन ऐक्य-
३५० सुक्तम्भवति . उपयोगान्तरमाह यज्ञादीति, अस्तु तर्हि
ब्रह्मैकविषयतया विचारसङ्कोचः, अतिग्रथितपुरुषार्थप्रतीतौ
“स्थितेऽरविन्द” इति न्यायावतारादित्यत्र चोद्ये यद्युक्त-
हेतुना ब्रह्ममात्रे विचारसङ्कोचः तदा कर्मानुष्ठानस्यैवा-
भावात्प्रत्यक्षविरोधः, कथञ्चित्तदुपपादने च शास्त्रैक्यं सिध्ये-
३५५ दित्यनिष्ठापादनेन सङ्कोचकलासम्भवेन परिहार उक्तः,
इदानीमतिग्रथितपुरुषार्थप्रतीतिरूपहेत्वंग्रन्धूषयितुमनुव-
दति यज्ञातिग्रथितेति, हेत्वंग्रानुवादे तात्पर्यम् . ननु
पूर्वापरेति, ततश्च कर्मफलस्य वस्तुतः क्षयिष्णुत्वमेवेति
भावः . किन्तेनेति, वास्तव वैषम्येणेत्यर्थः . ननु साक्षात्का-
३६० रस्य भ्रमनिवर्तकत्वात्तस्य च श्रवणादिजन्यलान्घ्रीमांसा-
पेक्षेत्यत्राह तत एवेति, स्वतोऽपरोक्षविषये लान्घते अवि-
चारितेनापि शब्देन साक्षात्कारस्यैवोत्पादात्, अन्यथा
विचारितेनापि तदनुत्पादादिति भावः . अत इति, एक-
ग्रन्थत्वपर्यन्तमैकशास्त्रमिह साध्यम्, तस्यैव क्रमहेतुत्वात्,
३६५ तत्रैकव्याख्येयव्याख्यानात्मत्वं हेतुः . एकव्याख्यानात्मत्वेऽपि
तदंगव्याचिख्यास्यैव प्रवृत्तौ नोभयोरेकग्रन्थत्वमित्यत्रोक्तम्

- एकस्यैवेति, आत्मनेत्यनन्तरम्वृत्तमिति शेषः, पूर्वोक्त-
नीत्या प्राथमिकसामान्यजिज्ञासानुसारेणैव ग्रन्थप्रवृत्तिर्यु-
क्तेति भावः . एकव्याख्येयव्याख्यानात्मना प्रवृत्तमित्यत्र
- ३७० “अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रस्यारम्भमभिप्रेतम्, तत्र
स्यग्रब्दः ऋत्नवेदाध्ययनानन्तर्यपरतया सर्वसम्मतः, अत-
श्शब्दोऽपि ऋत्नवेदाध्ययननिर्दत्तेर्हेतुत्वपरतया, अत इद-
म्यदद्वयं मीमांसाद्वयस्यापि सामान्येन कर्तव्यतां हेतु पूर्व-
वृत्तोपन्यासमुखेन साधयत् विंशतिलक्षणास्सामान्येन वेदा-
- ३७५ र्थविशदीकरणे चिकीर्षामूलतां तन्निबन्धनमैकग्रन्थश्च
स्यष्टमाचष्टे . तथैतत्सूत्राभिप्रेतौ पूर्वोत्तरपक्षेह्य अपि
अविवक्षितार्थत्वविवक्षितार्थत्वे अनवकाशावकाशौ प्रवर्तका-
भाव तत्सङ्गावौ वा साधारण्येन मीमांसामाचक्षानारम्भ-
णीयत्वारम्भणीयत्वसमर्थनमुखेन मीमांसायास्सामान्येन वे-
- ३८० दार्थविशदीकरणकर्तव्यताबुद्धिनिबन्धनत्वं तन्निबन्धनमै-
कग्रन्थश्च स्यष्टमाचक्षाते, न चैवं सति विंशतिलक्षणी
जैमिनिनैव कर्तव्येति वाच्यम्, तत्कर्तव्यतां समर्थितवतैव
तत्कर्तव्यमिति नियमे ईश्वरेणैव सकलकर्मानुष्ठानप्रसङ्गात्,
नन्ववहितस्वकृत्यारम्भसमथनार्थमिदं सूत्रमित्यवधानात्
- ३८५ अवगम्यते, अन्यथैतत्सूत्रानन्तरम्राणप्रमेयेत्यादिशास्त्रस्यापि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात्, अत एवोक्तम् “यदा हि धर्मजिज्ञासा
कर्तव्येत्युक्त्वा शास्त्रमारभ्यमाणं दृश्यते तदा नूनमिदं
शास्त्रन्धर्मप्रतिपादनप्रयोजनमित्यवगम्यत” इति . अत एव

- तसूत्रस्य साधारणत्वे जैमिनिनैव सर्वकर्तव्यमिति चेदु-
 ३६० च्यते, धर्मजिज्ञासासूत्रस्य मीमांसामात्रसाधारण्यन्तावत्सि-
 द्धम्, अधीतसाङ्गसग्निरस्वखाध्यायस्य पुरुषस्य वेदार्थजिज्ञा-
 सोदयात् तदनुजिष्टत्वात् शास्त्रग्रण्येभ्यता अविवक्षितार्थ-
 त्वादिनानारम्भणीयत्वमाशङ्क्य विवक्षितार्थत्वादिभिरारम्भ-
 णीयत्वसमर्थनात्, इत्यवेदार्थजिज्ञासु पुरुषानुग्रहार्थत्वञ्च
 ३६५ शास्त्रस्याथातश्शब्दाभ्यामवगम्यते, एवञ्च शास्त्रप्रवृत्तिनि-
 मित्तजिज्ञासासाधारण्यात् साधारणजिज्ञासामूलशास्त्रसम-
 र्थनार्थस्य साधारणविषयत्वौचित्यात् अथातश्शब्दबलात्पू-
 र्वोत्तरपक्षयुक्तिसाधारण्याच्च अस्य (शास्त्रस्य) सूत्रस्य विंश-
 तिलक्षणीसाधारण्यं सिद्धम्, तत्र यदि प्रतिज्ञासाधारण्ये
 ४०० सर्वज्ञैमिनिनैव कर्तव्यम्, न च तथा क्रियत इति विचि-
 कित्सा जायेत, तदा गुरुशिष्याभ्यां सामान्यचिकीर्षामूल-
 मेकमेव कार्यम्परस्परसम्पत्त्या प्रत्येकावयवनिर्माणमुखेन निर्व-
 र्त्यत इति समाधानमुचितम् . ननु धर्मशब्दे विद्यमाने
 कथं सूत्रस्य वेदान्तसाधारण्यम्, धर्मशब्दस्य वेदार्थपरत्वात्,
 ४०५ न च धर्मशब्दलक्षणादोषः, उक्तयुक्तिभिः वाक्यतात्पर्यं
 निश्चिते तदनुसारेण लक्षणाया ज्यायस्त्वात्, तदुक्तपूर्वतन्त्रे,
 “अभ्युदये कालापराधादिज्या सोदनास्याद्यथा पञ्चशरावे”
 “यस्य हविर्निरुप्तम्पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति वेधा तण्डुला-
 न्विभजेद्ये मध्यमास्त्युस्तानग्रये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपाल-
 ४१० कुर्याद्ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधगंस्रहं येऽपिष्टा-

- स्त्वान्विष्णवे शिपिविष्टाय श्रुते चरु"मिति, तत्र संग्रहः
 किङ्कमान्तरमिदमुतप्रक्रान्तस्यैव दर्शप्रयोगस्य पूर्वदेवताभ्यो-
 ऽपनयो देवतान्तरसंयोगस्योद्यत इति, तत्राग्नेर्देवतायास्त-
 हुणस्य दाहत्वस्य च विधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टकिङ्कमान्तरं
 ४१५ विधीयते, एवमग्नदधियोगोद्देशेन स्वविष्टानास्तद्वत्स्य
 दध्नोऽधिकरणत्वस्य इन्द्रस्य देवतायाः प्रदाहत्वस्य तद्वत्स्य
 च विधौ वाक्यभेदात्तद्विशिष्टकिङ्कमान्तरं विधीयते, एवं
 शिपिविष्टविष्णुदेवताकश्रुताधिकरणकाणिष्ठचरुहविष्ककिङ्कमा-
 न्तरं विधीयत इति पूर्वः पक्षः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्तदेव
 ४२० कर्म, न च वाक्यभेदः, अपरित्यक्तयागान्वयानामेव सता-
 न्दधिस्यविष्टादीनान्देवतान्तरसम्बन्धमात्रविधानात्, देवता-
 यास्तद्वत्स्य च विधानादपि न वाक्यभेदः, दाहत्वादि-
 विशिष्टान्यादेरेकस्यैव सम्यदानकारकस्य विधानात्, चेधा
 तण्डुलानिति तु देवतान्तरसंयोगविधानार्थम्पूर्वदेवताभ्यो-
 ४२५ ऽपनयो विधीयते, तत्र च दधिश्रुतयोरपि देवतान्तर-
 संयोजनार्थन्तण्डुलशब्देन तण्डुलादि प्रकृतहविर्मात्रं लक्ष्यते,
 तण्डुलविभागमात्रस्य मध्यमादिविनिथोगलभ्यस्यात्र विधि-
 वैधर्थात्, तदेवञ्च कर्मान्तरम्, एवन्देवतान्तरेण संयोक्त-
 माण हविषाम्पूर्वदेवतापनयविधिपरं "चेधा तण्डुलान्वि-
 ४३० भजे"दिति वाक्यमिति निश्चिते दध्यादिसाधारण्यार्थन्त-
 ण्डुलशब्दो हविर्मात्रोपलक्षणमित्युक्तम्, अथवा उपासन-
 रूपधर्मप्रतिपादनात् काच कथन्ता, उपासनस्य शाब्द-

- प्राधान्येऽपि ब्रह्मण्येऽपि न शङ्कावकाशः, धर्मशब्दो भगवत्प्रीतौ
- ४३५ मुख्यः, कर्मव्यापारो हि धर्मशब्दार्थः, स च प्रसाद एव .
अथवाच सूत्रे धर्मपदमलौकिकश्रेयस्साधनत्वङ्गुणस्त्रिमित्ती-
कृत्य प्रवर्तते, अत एव . “द्रव्यक्रियागुणादीनाम्बर्मलं स्थाप-
यिष्यत ।” इत्युक्तम्, अतो यागादीनाम्ब्रह्मणस्य प्रीतिदार-
कश्रेयस्साधनताया अलौकिक्याविद्यमानत्वाद्ब्रह्मशब्द इह
- ४४० यागादिब्रह्मसाधारणः . एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यैः,
“अलौकिकश्रेयस्साधनन्धर्मः, तदनुयायिप्रतिपाद्य”मित्या-
दि, अत्रत्यधर्मशब्देन कर्मब्रह्मरूपद्वयं साक्षात्परम्परया वा
श्रेय उपयोगमात्रादिवचितमिति भावः . अथवा अलौ-
किकश्रेयस्साधनताया धर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ब्रह्मण्ये
- ४४५ एव तस्साधनत्वात् प्रसादस्य च व्यापारमात्रत्वान्तादृशश्रेयः
कर्तृत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्वा ब्रह्मैव धर्मशब्दस्य मुख्यार्थः,
“ये च वेदविदो विप्रा ये साध्यात्मविदो जनाः । ते वदन्ति
महात्मानङ्गुणन्धर्मं सनातनम् ॥” इत्युक्तेः . तस्य च साध्य-
त्वप्रसादरूपव्यापारविशिष्टविशेषेण, तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्य
- ४५० ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः . एतदेवाभिप्रेत्यानुगृहीतमाचार्यैः “अ-
थातो धर्मजिज्ञासा” “इत्येवोभयभागसाधारणार्थप्रतिज्ञा”
इत्यादि . ननु तर्हि कथम्ब्रह्ममीमांसायाद्ब्रह्ममीमांसाया
श्रवकाशः, अत्राप्यनुगृहीतम् “कर्मविचारस्तु ब्रह्ममीमांसा-
द्वितीयसकलचतुर्थपादे सङ्गत” इति, अत्रत्य ब्रह्ममीमांसा-

- ४५५ शब्दः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति सूत्रविवक्षितब्रह्म-
मीमांसापरः, अतस्तृतीयलक्षण इत्युक्तिसम्भवः, तृतीय-
लक्षणचतुर्थपादे “सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” इत्यत्र
कर्मणासुपासनाङ्गत्वप्रतिपादनात् तत्र सङ्गततया कर्मनिह-
रणं युज्यत इति . यद्येवन्तर्हि तत्रैतद्विचार्यम्, अत्राप्यनु-
४६० गृहीतम् “ब्रह्मविचारान्तर्भावेऽपि पृथक्करणमुपपद्यते, यथा
नियद्दान्तर्गतयोः स्वस्वजात्योराङ्गिकभेदेन पृथगुक्तिः, यथाच
नियद्दान्तर्भूतहेत्वाभासानामध्यायभेदेन पृथगुक्तिः, पृथक्कर-
णञ्च बहुपन्थप्रतिपाद्यत्वात्, तत्र च पूर्वभावित्वमुपजीव्यो
पजीवकभावादिविद्यमानहेतुनिबन्धनम्” इति, “अथातो
४६५ धर्मजिज्ञासा” इति सपरिकरब्रह्मजिज्ञासाम्प्रतिज्ञाय चैव-
र्गिक मुमुक्षुसाधारणतया मुमुक्षुसाधारणतया च विचारा-
वान्तरभेदं विवक्षित्वा मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचाराधिकार-
हेतुतया नियतपृथग्भावपूर्वभावङ्गमविचारं सर्वानुपहृष्टार्थ-
अथमतः पृथक्निर्वर्त्य अधिकारप्रदर्शनार्थं सिद्धे व्युत्पत्त्य-
४७० भावलक्षणपूर्वपक्षनिराकरणार्थञ्च “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा”
इति मुमुक्षुसाधारणब्रह्मविचारम्युनः प्रतिज्ञाय तद्विचारः
प्रवर्त्यते मुनिद्वय्या भगवत्येत्याचार्याभिप्रायः . वेदार्थजि-
ज्ञासेति वा ब्रह्मजिज्ञासेति वा वक्तव्ये धर्मजिज्ञासे-
त्युक्तिः अथस्साधनत्वप्रतिपादनेन मीमांसाया रागप्राप्ति-
४७५ सूचनमुखेन प्रवर्तकाभावादनारम्भ इति पूर्वपक्षनिराकर-
णाय रागस्यैव प्रवर्तकत्वात् आरम्भ इति राद्धान्तसूचनार्था .

- एतेन शास्त्रैक्ये आदौ साधारणप्रतिज्ञया भवितव्यमित्ये-
तन्निराकृतम्, प्रतिज्ञायास्तु सामान्यविषयलोपपादनात्, यदि
सामान्यविषयत्वन्तर्हि कर्मविषयविशेषप्रतिज्ञया भवितव्यम्,
४८० मैवम्, तदसाधारणपूर्वपक्षानुत्यानेन तदर्धमधिकरणानार-
म्भात्, स्वकर्तव्यार्थप्रदर्शनमात्रप्रयोजनप्रतिज्ञा चार्थसिद्ध्या,
पक्षान्तरेऽपि सार्थसिद्धैव, न्यायपरत्वात्सूत्रस्य, तथाविधसूचा-
करणञ्च न्यायनिबन्धनात्मके शास्त्रे तादृशस्य निवेद्यायो-
गात्, “शब्दाबोधत्वग्रङ्गापरिजिहीर्षया च पुनः प्रतिज्ञा
४८५ कृते”ति वाक्येनाचार्यैरयमर्थस्सूचितः, अत एव वेदान्ता-
चार्यैः “तस्य निमित्तपरीष्टिः” इति सूत्रव्याख्याने “इद-
मपि सूत्रञ्च केवलमतिज्ञापरम्, अपि तु प्रमाणमात्रस्या-
परीक्षणैयत्वपूर्वपक्षप्रतिषेधार्थम्” इत्यनुगृहीतम्, अर्वा-
चीनव्याख्यातृभिरपि वेदार्थमात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वमस्य
४९० सूत्रस्याङ्गीकृतमेव, परन्तु धर्मस्यैव कृत्स्नवेदार्थत्वं वेदान्त-
भागस्य तच्छेषत्वञ्च तैरुक्तम्, वेदान्तिभिस्तु कर्मब्रह्मरूपार्थ-
द्वयम् भागद्वयार्थतयाङ्गीकृतमितीयानेव विशेषः, वेदार्थ-
मात्रविचारप्रतिज्ञारूपत्वे न विवादः. किञ्चैवं यदि विशेष-
प्रतिज्ञा, तदा ह्यनपेक्षितविधानापेक्षितपरित्यागयोः प्रसङ्गः,
४९५ सामान्यप्रतिज्ञा ह्यविवक्षितार्थत्वादिनिराकरणेन विवक्षि-
तार्थत्वादिसमर्थनार्थमपेक्षिता, विशेषप्रतिज्ञा तु पूर्वभाग-
विषये नापेक्षिता, ब्रह्मभाग इव कर्मभागासाधारणपूर्वपक्ष-
स्थानुदयात्, अत एव पूर्वतन्त्रे “पानव्यापञ्च तद्”दित्य-

- धिकरणे “यस्मोमवामीत्यात्सशामाकश्चरुर्निर्वपे” इति
 ५०० विहितेष्टिः किं सौकिके वैदिके वमने सर्वघोत वैदिक
 एवेति विग्रये अविशेषात्सर्वचेति प्राप्ते सम्यग्जरणपर्यन्त-
 भक्षणस्य विहितत्वाद्दमने तद्दैगुण्यात् तत्समाधानमपेक्षितम्,
 सौकिकन्तु भक्षणं वमनार्थमेवेति न तच्चापेक्षेत्यपेक्षितत्वा-
 द्द्वैदिक एवेष्टिविधिरित्युक्तम् . तथा “पत्नीसंयाजान्तत्वं
 ५०५ सर्वेषामविशेषात्,” (इत्यत्र) “पत्नीसंयाजान्तान्यहानि
 सन्तिष्ठन्त” इति द्वादशश्लोके श्रूयते, किमिदमङ्गामविशेषेण,
 उत उत्तमवर्जमिति विग्रये, अविशेषप्रवृत्तविधेस्तद्गोषा-
 योगात्सर्वेषामपत्नीसंयाजान्तत्वमिति पूर्वपक्षे, द्वादशथा-
 गानां सहकर्तव्यत्वेन चोदितत्वात् पूर्वमहः कस्मिंश्चित्प-
 ५१० दार्थ्येऽवस्थाप्यापरस्परभ्रूणीयत्वात्कस्मिन्पदार्थे अवस्थापन-
 मित्यपेक्षायाम्पत्नीसंयाजान्तेऽवस्थापनमित्युच्यते, उत्तमस्य तु
 नापेक्षा, इतरथागसाहित्यस्य कश्चिदवस्थापनाभावेऽपि
 सिद्धेः, अनपेक्षितविधानायोगात्, इत्युत्तमवर्जन्यपत्नीसंया-
 जान्ततेति व्यवस्थापितम्, अतोऽपेक्षितत्वात्साधारणप्रति-
 ५१५ शैवोचिता . ननु किञ्चित्प्रयोजनसिद्ध्यर्थन्तदर्थिनमत्यर्थं
 विशेषप्रतिपादनार्थम्वर्तमानम् अर्थप्रयोजनाधिकार्युद्दे-
 शौक्ये एकम्, तद्भेदाङ्गिञ्च स्यात्, यथा न्यायशास्त्रग्रन्थ-
 शास्त्रे प्रत्येकमर्थोद्देशाद्यभेदादभिज्ञे, तद्भेदाच्च परस्परं भिन्ने,
 इह च कर्मब्रह्मसङ्घर्षार्थभेदात् भोगमोक्षरूपप्रयोजनभेदात्
 ५२० तदर्थिरूपाधिकारिभेदाच्च तदुद्देशा अपि भिन्ना एवेति

- कथं शास्त्रैक्यमित्याशङ्कामनूद्यपरिहरति, एतेनेति, अर्थो-
 द्वेषो वेदार्थत्वपुरस्कारेण वेदार्थप्रतिपादनस्यैवा कार्यमिति
 प्रवर्त्तमान एक एव, प्रयोजनोद्देशोऽपि प्रयोजनसिद्ध्यर्थ-
 मिति प्रवर्त्तमान एक एव, अधिकार्युद्देशोऽपि पुरुषार्था-
 ५२५ र्थिनम्रतीति प्रवर्त्तमान एक एव, पुरुषार्थसिद्ध्यर्थन्तदर्थिन-
 म्रति वेदार्थप्रतिपादनङ्कार्यमितीच्छ्या मीमांसाशास्त्र-
 प्रणयनादिति परिहाराभिप्रायः . ननूक्तरूपेणैक्येऽप्यवान्त-
 रार्थप्रयोजनादिभेदेन तदुद्देशस्यापि भेदात् शास्त्रभेद-
 स्थादित्यत्राह अवान्तरेति . न चैवमिति, सामा-
 ५३० न्यक्रोडीकारमात्रेणैकले वेदार्थानुबन्धित्वात्कौकिकार्थानु-
 बन्धित्वादिना रूपेणैकोद्देशसम्भवाच्छन्दश्चिन्नाप्रभृतीना-
 मेकविद्यास्थानत्वमेव स्यादित्यर्थः . उपकारेति, उक्तरीत्या
 सामान्यतः क्रोडीकारसम्भवेऽपि न तथोद्देशेन शास्त्र-
 प्रवृत्तिः, किन्तु वर्णश्चिन्नाद्युपकारविशेषोद्देशेन चिन्नादेः
 ५३५ प्रवृत्तिः, अतस्तेषाम्भेद एव, मीमांसाशास्त्रस्य वेदार्थविशदी-
 करणरूपैकोपकारोद्देशेनैव प्रवृत्तमिति भावः . अदूरेति,
 स च तत्त्वनिर्णय प्राधान्यात् . नन्विह वेदार्थविशदीकर-
 णादेकविद्यास्थानत्वे स्थितेरपीतिहासपुराणाभ्यां सहैक-
 विद्यास्थानत्वप्रसङ्गः, तत्त्वाचारविशदीकरणरूपावान्तरभेद-
 ५४० विवक्षायां कर्मब्रह्मभेदविवक्षया मीमांसायामपि विद्या-
 स्थानभेदप्रसङ्ग इत्यत्राह न चेति, तत्त्वप्रवृत्तिप्रयोजकोप-
 कारविशेषमात्रोच्य विद्यास्थानभेदान् परिगणयद्भिस्तत्त-

- असम्भविप्रायविद्विर्मर्षिभिः मीमांसेत्येकविंशत्येकस्थानत्वेन
कीर्तनास्मीमांसाया एकोद्देशेन प्रवृत्तिरवगम्यत इति भावः .
- ५ ४ ५ अन्यथेति, फलकरणेतिकर्तव्यतादिनिरूपणार्थं न्यायत्व-
तात्पर्याभ्युपगमे वेदान्तभागेऽपि करणेतिकर्तव्यतारूप-
प्रमाणात्कव्युत्पादनार्थकसत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गाद्वाप्यत्र
इत्यर्थः . सगुणेति, तथापि सत्यत्वतात्पर्याभ्युपगमप्रसङ्गे-
नार्थविरोधादित्यर्थः . देवतास्मरणेति, तस्मात् कर्म-
- ५ ५० काण्डे देवतानिराकरणासम्भव इति भावः . अत एवेति,
देवताकाण्डेनैकमाख्यादित्यर्थः . यदि प्राग्ज्ञस्यमात्रपरम्
तर्हि पूर्वपक्षप्रतिषेधो न स्यात्, प्राग्ज्ञस्यपरत्वज्ञासम्भवि,
न्यायनिबन्धनत्वात्सास्त्रस्येत्यत्राह किमस्लौकिकेति, अस्वा-
रह्यवादेन परप्रतिषेधसिद्धिः, न्यायनिबन्धनत्वेऽपि प्ररो-
- ५ ५५ चनास्यप्रयोजनसाम्यात् प्राग्ज्ञस्यपरत्वोक्तिरिति भावः .
अश्रुतेति, फलप्रदत्वाभिमतानामिन्द्रादिदेवतानाम्यस्ये-
ऽन्तरसर्गे तत्फलवाप्तिर्न स्यात्, अकृताभ्यागमस्य स्यादिति
बुद्ध्या कर्मस्य अद्वा स्यात्, श्रुतवेदान्तानाम्त्तु अनादिनि-
धनसर्वज्ञसर्वशक्तिपरमपुरुषाराधनरूपत्वात् सर्वकर्तृत्वान्तेनैव
- ५ ६० तत्फलदाननिश्चयात्प्राग्ज्ञेति भावः . इदञ्चार्वाचीनोक्तसू-
त्रार्थमङ्गीकृत्योक्तम् . वस्तुतस्तु न सूत्रेषु देवतानिराकरण-
प्रतीतिः, तानि चैवं व्याख्यातानि तत्त्वटीकायां वेदान्ता-
चार्यैरेव, “देवतोद्देशेन देवत्वव्यन्तरेव न प्रयोजयेत्, कुतः,
कथादिवत्फलसाधनभूतक्रियाया एव प्रयोजकमोपपत्ते-

३६३. स्यात् "देवता वा प्रयोजयेदतिथिवक्रोशनस्य तदर्थत्वा"-
दिति, वा शब्दशङ्कानिवर्तकः, इविरहेऽपि देवता फलार्थिनं
स्वाराधने (प्रवर्त्तयेत्,) प्रयोजयेत्, कुतः भोजनस्य तदर्थ-
त्वात्, भोजनस्य-इविषः तत्समर्पणस्य च तदर्थत्वात्तच्छेष-
त्वात्, सम्प्रदानभूता हि देवता प्रधानतया स्वार्थं द्रव्यतत्सम-
३७०. पणे प्रयुक्ते . क्रियाप्रधानवाक्येषु न्यग्रूतापि हि देवता ।
तत्तन्मन्त्रादिषामर्थ्यादार्थप्राधान्यशास्त्रिणी ॥ अतो यथा
विषहादिमानतिथिराराध्यः स्वार्थं स्वामीष्टमुपचरणश्र-
युक्ते, तथा देवतापीति . (आर्थपत्याश्च) . 'अर्थवत्त्वाच्च' .
अर्थते प्राप्यत इत्यर्थो विभूतिः, अर्थत इति वा, अतस्त-
३७५. दभावादनाराध्या अनीक्षितत्वात्प्रयोजिकेति न शङ्कनी-
यम्, परा खलु देवता सर्वश्रेष्ठे, तन्निघृता चापरा यथा-
धिकारस्तत्तदिभूतीनाम् . तथापि निरुपेक्षा देवता न कुत-
श्चित्प्रीयेत, न कश्चिन्प्रीयाति, अतः कथमयोजिकेत्यक्षह,
"ततस्त तेन सम्बन्धः", ततो नैरपेक्ष्येऽपि नरदेवनीत्या
३८०. द्यौदार्थशास्त्रिन्याः परिचर्चमाणायाः प्रसेदुष्या देवताया
एवं हेतोः परिचरतां स्वामीष्टफलेन सम्बन्धः (स्त्युपचा-
रादिभिरेव) किञ्च इति पूर्वः पक्षः . राज्ञान्तस्तु "अपि वा
शब्दपूर्वत्वाच्चकर्म प्रधानं स्यात्", अत्र अपि वेति सार्धा-
ङ्गीकारमपरपक्षव्यावर्तनम्, यद्यपि देवताया किञ्च इविरा-
३८५. दान युगपत्कर्मसंभिधि प्रीति फलप्रदानरूपविश्रादिपक्ष-
कन्दुनिषेधम्, द्रव्याद्यपेक्षया सम्प्रदानस्य प्राधान्यं यजेत्

- देवताराधनवाचितया यागस्य तादर्थ्यं सिद्धपरवाक्येषु
 च परावरदेवतयोस्वरूपादिकमनन्यार्थमामनामः, तथापि
 कर्त्तव्योपदेशेषु यज्ञादिरूपकर्म स्वर्गादिफलसाधनतया चो-
 ५६० दितत्वात्प्रधानं सत् साध्यतया बुद्धारोहेण पुरुषम्वर्तयति,
 इत्तन्न च देवतादि क्रियाग्रेष्वभूतम् . ननु फलप्रदाया देव-
 ताया आराध्यत्वेन प्रधानत्वमनुग्रोऽभूयामहे अत्राह,
 “गुणत्वेन देवताश्रुतिः”, इविष्णुदानश्रुति गुणीभूतां हि
 देवतामनुग्रहणम्, मन्त्रार्थवादोपस्थापितन्देवताप्रौतिरूप-
 ५६५ मपूर्वम् चोदितस्य क्षणिकस्य कालान्तरभाविफलद्वारतयो-
 पादीयेत, अतो वास्तवप्राधान्यशास्त्रिन्यपि देवता फल-
 कामप्रवर्तकशब्दप्राधान्यक्रियागुणीभूता न प्राधान्येन प्रयो-
 जिकेति . अतिथेस्तर्हि कथमप्रयोजकत्वम्, इत्यमित्याह,
 “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्”, आतिथ्यमत्य-
 ६०० तिथेः प्रधानत्वमप्यस्य, अन्यथा हि तदर्थं कर्मणि प्रयो-
 जकाभावान्तदभावस्यात् . तत्सपर्या(प्रयुक्ति)विधिरेव तत्र
 प्रयोजक इति चेत्, तत्र प्रत्याह, “तस्य प्रतिविधानत्वात्”,
 आतिथ्यकर्मणो हि अतिथ्यागमनप्रतिविधानतश्चैव चोदना ;
 क्रियाप्रयुक्तपुरुषसमाहृता तु देवता । सन्निधत्ते तदिष्टार्थं
 ६०५ न ततस्तत्प्रयुक्ता ॥ अतिथिस्तु स्वयम्ना(प्य)प्तः स्वाभीष्टञ्च
 प्रयोजयेत् । तदिष्टानुविधानेन तत्सपर्यार्थचोदना ॥ अतः
 प्राप्ताप्राप्तविवेकादतिथिप्राधान्योक्तिः” इति . ननु किमर्थ-
 मन्वारोहेण चित्तसङ्कोभः क्रियते, यावता परमात्मसम-

- र्थनादेव प्ररोचनासिद्धिरित्यत्राह सहसा चेति, निर्धा-
- ६१० रितकर्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मज्ञानाधिकार इति भावः . अन्वा-
रुह्यवादत्वे हेतुमाह एवं सतीति, न चैकरस्यासिद्धिः
परस्येष्टैवेति वाच्यम्, “मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारञ्चै-
मिनिः” इत्यादावैकरस्य प्रतीतेस्तत्परित्यागायोगादिति
भावः . ननु “विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदु-
६१५ पाख्यत्वात्” इत्यधिकरणे “ऐन्द्रमेकादशकपालञ्चिर्वपे”-
दिति विहिते विह्वतिथागे द्रव्यत आग्नेयसाम्याद्देवता-
तस्मान्नाय्यथागसाम्याच्च कस्य धर्मा याज्ञा इति विचारे
द्रव्यसाम्यस्य बलीयस्त्वात्तेन प्रकृतिनियम इति समर्थितम्,
तत्र प्राबल्यदौर्बल्ये सत्त्वासत्तनिबन्धने एवेति विरोध इत्य-
६२० चाह द्रव्यदेवतयोरिति, देवतायाः स्वरूपन्देवतालम्बा-
प्रत्यक्षम्, द्रव्यस्य तु हविर्द्धर्म एवाप्रत्यक्ष इति प्रतीति
शैश्रविसम्भवाभ्यामेव प्राबल्यदौर्बल्ये इति भावः . ननु
धर्मिणः प्रत्यक्षगम्यत्वकथम्प्राबल्यहेतुः, यत्कर्मसाम्यं शीघ्र-
अतीयते तद्गर्मातिदेशः कार्य इति हि वक्तुं युक्तम्, न च
६२५ द्रव्यसम्बन्धो देवतासम्बन्धाच्छीघ्रअतीयते, येन प्राबल्यं
स्यादिति चेत्, सत्यम्, द्रव्यवाचिपदानां लोके व्युत्पन्नतया
द्रव्यविनियोजकवाक्यश्रवणसमन्तरमेव झटिति द्रव्यसम्बन्धः
प्रतीयते, देवतावाचिपदानास्तीकाव्युत्पन्नतया तद्विनियोज-
कवाक्यश्रवणसमन्तरन्ततः प्राग्वा श्रौतव्यवहारदर्शनात्को-
६३० वेन्द्र इति जिज्ञासायां “वज्रहस्तः पुरन्दर” इति वाक्य-

अथर्वेन वा पुराणादिप्रवर्षेण वा अथर्व्या वैष्णवादिपद-
 व्युत्पत्तौ सत्यान्तस्मिन्धप्रतीतिरित्यस्यैव ब्रह्मन्धप्रतीतौ
 प्रीतिभावः . किञ्च देवताभावी न दौर्बल्ये हेतुः, किन्तु
 तस्मान्न निबन्धनातिदेशाभाव एव हेतुरिति, कुतः प्रावच्य-
 ६३५ दौर्बल्याफिन्ना, कुतश्च देवतासाम्यात्कश्चिदतिदेशः . यदि
 अन्धस्यैव देवतात्वान्तस्मिन्धादतिदेशः, तर्हि ब्रह्मदेवतयोः
 को विशेषः, अतः सम्प्रदानादपि करणस्य त्यागस्वरूपो-
 न्धादकतया प्रथमाकाङ्क्षितत्वाच्च प्रावच्यान्धस्य याज्ञाम् .
 धर्मत्वमिति, अक्षौकिकश्रेयस्साधनत्वमित्यर्थः . मध्वा-
 ६४० दिष्टिति, मधुविद्यादिषु वखादीनामधिकारश्चैमिनि-
 राचार्योमन्वते, कुतः, असम्भवात्, तत्र हि विद्यायां वखा-
 इत्य उपास्याः, न च तत्र त एव कर्तारस्तुभवेति, कर्मकर्तृ-
 विरोधादित्यर्थः, अथ च वखादिजीवपर्यवसितमुपासन-
 मित्याश्रयेण पूर्वपर्षोऽथानादर्थविरोधः . धर्ममिति, धर्म-
 ६४५ मेव फलप्रदश्चैमिनिराचार्योमन्वते, कुतः अत एव अने-
 रपपत्तेः, अभिधापितस्वर्गस्य तस्माधनतश्च “स्वर्गकामो
 वजेत” इति श्रुत्या यागस्यैव बोधनात्, कथा-
 दिक्दाराधनरूपत्वाभावेऽपि कालान्तरभाविफलप्रदलोप-
 फलेत्येवमर्थः . श्रेयत्वादिति, “तत्त्वमसि” इत्यादिसामा-
 ६५० नाधिकरणेन कर्मसु कर्तुरेव ब्रह्मत्वावगमात् तद्देदनस्य
 तत्संस्कारतया कर्मश्रेयत्वाद्ब्रह्मादिविव फलश्रुतिरर्थवाद
 इति जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः . परामर्शमिति, “चयो धर्म-

स्कन्धा” इत्यत्र मोक्षनाभावात् उपासनस्तुत्यर्थमनुवादमेव
जैमिनिर्मेने, “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्दासयते”

३३५ इत्यपवदति चात्रमान्तरमित्यर्थः . परमिति, परमेव ब्रह्मो-
घासीवानर्चिरादिर्नम्रतीति जैमिनिः, “ब्रह्म” गमयती”ति
तत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः . ब्राह्मोऽस्मि, अथ स्वरूपाविर्भावो
ब्राह्मणेषापहतपाङ्गनादिसवरूपेण, ने हि ब्रह्मगुणः प्रत्यगा-
त्मनोऽपि स्वाभाविका इति “य आत्माऽपहतपाप्मा”

३३६ इत्यारभ्योपन्यासादिभ्योऽवगम्यते, न तु ज्ञानस्वरूपेणा-
विर्भाव इति जैमिणिरित्यर्थः . भावमिति, “य एकधा
भवति” इत्यादिना द्वेषेन्द्रियादिभिः विविधताश्रुतेर्देहा-
दीनाम्भावमेव जैमिनिर्मेने न कदापिचित्तोऽग्ररीरत्व-
मित्यर्थः . यद्यप्येते सर्वेऽर्था न पूर्वकाण्डे सूचिताः, अतो

३३७ सार्धविरोधः, तथाप्युक्तरीत्या भिन्नमतस्त्वान्तत्कार्दकेण सह
नैकशास्त्रमिति भावः . ग्रीढवादेन परिहरति अत्यल्प
तरेति, अत्यल्पतरविवादस्य अप्रधानार्थविवादस्य चेत्यर्थः,
तेन भगवतः फलप्रदत्वरूपप्रधानार्थविरोधेऽपि तस्याल्पत्वा-
द्विपर्ययविरोधेऽपि तेषामप्रधानत्वात् द्वेष इति भावः .

३३८ अतिब्रह्मकारोऽत्र विपरीतांगशिक्षणम् . तात्त्विकपरिहार-
त्वात् यद्वेति, वैश्वोक्तवगमो मुदशिव्यथोरैककण्ठ्यादि-
त्वाभिप्रेत्य तद्योरैककण्ठ्युपपादयति तदुक्तान्तदुक्तमित्या-
दृश्याचक्षुरित्यन्तेन ग्रन्थेन . खन्दोगानां वाजिनाञ्चोद्गीय-
शिक्षाया ऐक्यगूर्वशचीकृत्य निरस्य संज्ञात ऐक्यनाञ्चो-

- ३७५ ऋम् “संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि” इति, संज्ञैक्येऽपि भेद उक्तः, यथा “प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम्” इत्यत्र नैयमिकमासाग्निहोत्रयोरित्यर्थः. “अक्षरधियान्बवरोधस्मान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम्”, “यत्तदद्रेक्ष्यमयाज्ञम्” इत्याद्युक्ताख्यल्लादिविषयाणामक्षरधियां सर्वत्रावरोधः, स-
- ३८० वंच ब्रह्मण एकत्वात्तैर्विना इतरव्यावृत्तब्रह्मानुसन्धानानुपपत्तेश्च, अतः प्रधानब्रह्मानुसन्धाने तद्गुणानामप्यवरोधः, औपसदवत्, जामदग्न्यषट्वरात्रे पुरोडाशुपसद्गुणभूतस्य-मन्त्रस्योपसदगुवर्तित्वेनोपांशुगुणत्वमुक्तम् “गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थात्मानुख्येन वेदसंयोग” इत्यचेति. “प्रदानवदेव तदुक्तम्”
- ३८५ दहरविद्यायामपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टोपासने तत्तद्गुण-विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रतिगुणशुभ्यावृत्तिः, यथा “इन्द्राय राज्ञे” इत्यादिषु विशिष्टस्वरूपभेदात्प्रदानावृत्तिः, तदुक्तं सर्वेषु “नाना वा देवता पृथक्त्वात्” इति, “इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपासास्त्रिर्वपेदिन्द्रायाधिराजाये-
- ३९० न्नाय स्माराज्ञे” इति विहितायाम्निपुरोडाशिन्यामिष्टौ हविर्भेदाद्भेदेनावदानप्राप्तौ, “वचनात्सर्वेषां सहावदीयेरन्” इति सूत्रेण “सर्वेषामभिगमयन्नवद्यति” इति वचनात्स-हावदाने स्थापिते ततोऽवदानसाहित्यात्प्रदानसाहित्यम् “तेषां सहप्रदानमवदानैकत्वात्” इति सूत्रेण पूर्वपक्षीकृत्य,
- ३९५ “नाना वा देवता पृथक्त्वात्” इति अधिराजत्वादिविशिष्ट-देवताभेदात्प्रदानान्नानैवेत्युक्तमित्यर्थः. साक्षादिति, “स

एषोऽग्निर्वैश्वानरः” इत्यग्निशब्दसामानाधिकरण्यात्परमात्म-
वाचिनो वैश्वानरशब्दस्य परमात्मनोऽग्निशरीरकतथोपास्य-
त्वाद्येत्युक्तत्वावश्यमेव, अयनयनादियोगेन परमात्मन्येवाग्नि-

७०० शब्दस्य साक्षाद्भूतेस्तत्सामानाधिकरण्याविरोधञ्चैमिनिर्मन्वत
इत्यर्थः . सम्पत्तेरिति, “लोमानि बर्हिर्हृदयङ्गार्हपत्य”

इत्यादिनोपासकहृदयादीनां यद्वैश्वानरविद्यायां वेदि-
त्वादिकल्पनन्तद्विद्याङ्गभूतायाः प्राणाङ्गतेरग्निहोचत्वसम्पाद-
नार्थम्, दर्शयति च श्रुतिः, “य एतदेवं विद्वानग्नि-

७०५ होत्रञ्जुहोति” इति . अन्यार्थन्विति, “तौह सुप्तगुरुष-
माजग्मतुः” इत्यादौ यद्देहातिरिक्तजीवसङ्गावप्रतिबोधनम्
“यो वै बालाक एतेषाम्पुरुषाणाङ्गतां यस्य चैतत्कर्म स वै
वेदितव्यः” इति वेद्यतयोक्तब्रह्मप्रतिबोधनार्थमिति, “कैष
एतद्बालाके पुरुषोऽग्रचिष्ट” इति प्रश्नात्, “अथास्मिन्प्राण

७१० एवैकधा भवति” इति “सतासोम्य” इत्यादिवाक्यसमा-
नार्थात्प्रतिवचनाच्च अवगम्यते . एके-वाजसनेयिनोऽपि एत-
त्प्रतिवचनसमानार्थं वाक्यं स्पष्टमधीयते “कैष एत”दित्या-
दि“य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्च्छेते” इत्यन्तम् .
तद्भूतस्य लिति, तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश्रमस्याप्तस्य नातङ्गावः

७१५ अतङ्गावः-अतथाभावः अनाश्रमित्वेनावस्थानम् न सम्भ-
वति, कुतः, तद्रूपेत्यादि, तेषांनैष्ठिकवैश्वानसपरिव्राजकानां
रूपाणि धर्माः तस्मिन्वृत्तिभ्यो नियमात् “ब्रह्मचार्याचार्य
कुसवासीदृतीयोऽत्यन्तमात्मानमवसादयन्” इति “अरण्य-

- मिधात्ततो न पुनरेष्यात्” इति “सव्यसाग्रीष पुनरावर्त-
 ७२० येत्” इति च शास्त्राणि हि नियच्छन्ति जैमिनेरथेवस्यत-
 मिति . उत्पत्तिर्जन्मस्यभावः, औत्पत्तिकः-नित्य इति
 यावत्, नित्यशब्दार्थसम्बन्धः-न साङ्केतिकः, येन प्रमाणस्य
 स्यात्, नित्यत्वान्तस्य-धर्मस्य उपदेशो ज्ञानं-ज्ञापकः, तस्य
 ज्ञानस्य व्यतिरेकः-न विपर्ययः, संग्रहस्याप्युपस्यञ्चनेतत्,
 ७२१ तथानुपपत्त्येऽर्थे प्रवर्तमानत्वात्तानुवादकोऽपि, तस्मादन-
 पेक्षत्वादनधिगतार्थबोधकत्वाच्चोदना धर्मं प्रमाणस्यवत्येव
 वादरायणस्याचार्यस्य मतेनेति सूचार्थः . स्वाचार्यमिति,
 तथाच स्वाचार्यभूतब्रह्मसूत्रस्यपुरस्कारेण प्रवर्तमाने जैमि-
 नीये शास्त्रे न तद्विद्वद्भाभिधानमित्यर्थः . नन्वाचार्यत्वात्
 ७२२ ब्रह्मसूत्रस्यपुरस्कारः, तत्र मानाभावात्, किन्तु ऐतिशाय-
 नादिवत्तद्ब्रह्मसूत्रकचित्सम्प्रतिमाचात्, अतोऽन्यत्र तद्विद्वद्भा-
 मिधाने नानुपपत्तिरित्यचाह जैमिनेरिति . नन्वचेति,
 न आस एव वादरायणः, वादरायणशब्दस्य ऐतिशायना-
 दिवदपत्यप्रत्ययान्तत्वेन वादरिशब्दाद्भ्युत्पन्नत्वादिति भावः .
 ७२३ द्वीप इति, अनेन वादरायां समूहो वादरम् तदयमं यस्य
 च वादरायण इति व्युत्पत्तिस्सूचिता, संज्ञात्वाच्च “पूर्व-
 पदात्” इत्यादिना णत्वमिति भावः . व्यासेति, तथाच
 कतरो वादरायणसूत्रकार इत्यनिर्धारणमिति भावः .
 तस्यापीत्यादि, शोके ज्ञानपदस्य कर्मणि व्युत्पत्त्या वेदन-
 ७२४ शब्दस्य च षिजन्तनिष्पन्नतया व्यासस्य रक्षसतमार्यस्या-

पकलप्रतीतिः रक्ष्यतमार्थोपदेग्रूपब्रह्मसूत्रकर्तृत्वन्तस्यैव युक्त-
मित्यर्थः . “अवतीर्णा महायोगीसत्यवत्याम्पराश्रयात्” ।
इत्यारम्भ “चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा”, ॥
इत्यादिस्त्वान्दवचनादिकण्ठोक्तिरादिशब्दार्थः . ननु जैमि-

७४५ गीयसूत्राणान्देवतानिराकरणपरतया तद्वाख्यादभिधायिख्या-
तत्वाद्देवतासद्भावादौ तात्पर्याभावात्तदभिप्रायापरिज्ञाना-
देव वेदान्ते तथा तथा जैमिनिमतोपन्यास इत्यत्राह
न हीति, आचार्यवादरायणशब्दाभ्यामभिप्रायापरिज्ञाना-
धोने हेतुरच्यते . अत इति, व्याख्येयैक्यात्प्रथमतस्त्वामा-

७५० न्येन वेदार्थनिर्णयोद्देशेनैव विचारशास्त्रधिकीर्षोदयस्य युक्त-
त्वात् परस्परविरोधाभावाच्चेत्यर्थः . प्रतिबन्दीमुखेन साध-
यितुं शक्यते नन्विति . किं वेति, ऐकशास्त्र इत्यैक-
प्रबन्धस्याप्युपलक्षणम् . क्रमेत्यादि, सङ्गतिविशेषविशिष्टत्व-
मैकप्रबन्धे हेतुः, उत्तरांशशास्त्रैक्ये हेतुः . शास्त्रान्त-

७५५ रेति, न्यायविस्तरादिविद्यास्थानान्तरसाध्यविलक्षणकर्मभा-
गतात्पर्यनिर्णयरूपोपकारजननार्हत्वात्कर्ममीमांसाया इति
भावः . इदञ्च वेदार्थानुबन्धार्थकत्वेन सर्वेषामैकशास्त्र्यं वार-
यितुमुक्तम्, अवान्तरार्थाविरोधस्याथैकशास्त्र्यापेक्षितत्वाद्-
क्तमविहङ्गावान्तरार्थेति शास्त्रविशेषणम् . किमप्रमाणम्—

७६० कश्च प्रमाणम्, किं विंशतिलक्षणैकशास्त्र्यस्य, किं वा दाद-
शाब्दाद्व्याख्यादिमात्रैकशास्त्र्यस्य, इति निरूपणेत्यर्थः . वेदार्थ-
निर्णयरूपैकोपकारार्हताया विंशतिलक्षणौसाधारणात्तद्वैक्य

- एव तत्रमासभवेदिति भावः . न च कर्मब्रह्मनिर्णयरूपो-
 पकारयोर्भेदाद्भेद इति वाच्यम्, कृत्स्नवेदाध्यायिनः कृत्स्ना-
 ७६५ पातप्रतीतिमतो वेदार्थमात्रे निर्णिनीषोदथाद्देदार्थनिर्णय-
 त्वस्यैवेष्टतावच्छेदकत्वात् तदनुग्रहार्थशास्त्रस्यापि तदिष्टता-
 वच्छेदकावच्छिन्नोद्देशेन प्रवृत्तेर्युक्तत्वात्, यावत् एकेष्टताव-
 च्छेदकावच्छिन्नोपकारजननार्हता तावत् एकशास्त्रत्वात्, अत
 एव मीमांसेत्येकतया विद्यास्थानगणने परिगणनम्, तस्यो-
 ७७० ऋप्रयोजकानुरोधिलदर्शनात्, अन्यथा प्रतिषट्कमत्यध्याय-
 अतिपादमत्यधिकरणञ्च भेदप्रसङ्गात्, यदाह कश्चित्पा-
 रिश्रवमतिः, किङ्कर्मब्रह्ममीमांसयोरेकग्रन्थत्वपूर्वोत्तरशास्त्र-
 मिति व्यवहारमात्रात्, किं वोपजीव्योपजीवित्वे सति
 विषयाद्यैक्यात्, यदा एकेनैवाध्ययनविधिना तदुत्तराग्रेण वा
 ७७५ कर्मब्रह्मपरकृत्स्नवेदविचारस्यैव प्रयुक्तत्वेनैकदेशविचारे विधे
 रागस्य वाऽभावात्, किं वा जयादित्य वामनवृत्थोरिव कर्त्त-
 भेदेऽपि व्याख्येयैक्यात्, यदा प्रबन्धान्तर इवैकप्रबन्धत्वव्यव-
 हारात् . नाद्यः, ऐकशास्त्र्यहेतोः पूर्वोत्तरभागव्यवहार-
 स्मात्राभावात्, पूर्वोत्तरशास्त्रव्यवहारस्य च भिन्नयोश्शास्त्रयोः
 ७८० पूर्वापरौभावमात्रेणोपपत्तेः, द्वितीये ब्रह्ममीमांसायाः कर्म-
 मीमांसोपजीवित्वङ्घ्नित्यफलात्थिनः पुंसो ब्रह्मभागविचारे
 प्रवृत्त्यर्थस्य तत्रामास्यनिस्यथस्य वा ब्रह्मज्ञानकर्मफले नित्या-
 नित्ये इति विवेकस्य वा कर्मफलानित्यत्वनिस्यथविशिष्टस्य
 ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रत्ययस्य वा कर्मविचाराधीनत्वात्,

- ७८ ५ किं वा ब्रह्मभागविचारे प्रवृत्तस्य तदर्थनिस्ययार्थश्रुतिलिङ्गा-
दिवलावलादौ कर्मविचारापेक्षणात्, यदा ब्रह्म निस्यत्य
तन्निदिध्यासने प्रवृत्तस्य निदिध्यासनाङ्गकर्मानुष्ठाने कर्म-
विचारापेक्षणात् . नाद्यः, वेदप्रामाण्यस्य ब्रह्मतर्काख्यतर्क-
शास्त्रसिद्धस्य वा ब्रह्ममीमांसायामेवास्मन्मते “न विलक्षण-
७९ ० त्वा”दित्यत्र त्वन्मते च “अत एव च नित्यत्व”मित्यत्र वक्ष्य-
माणस्य वा पूर्वतन्त्रे वक्ष्यमाणस्य चैवर्षिकाधिकारस्येवोप-
जीवनात्, नित्यानित्यविवेकस्य च त्वन्मते ब्रह्मविचारप्रवृत्त्य-
हेतुत्वात्, कर्मविचारं विनाप्यस्मद्गीत्या तत्सिद्धेस्य, विशि-
ष्टापातप्रत्ययस्य च ब्रह्मज्ञानफलनित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण
७९ ५ नित्यफलार्थिनस्तत्र प्रवृत्तिवत्कर्मफलानित्यत्वापातप्रतीति-
मात्रेण ततो निवृत्तेरुपपत्तौ विशेषणस्य कर्मफलानित्यत्व-
निस्ययस्थानपेक्षिततया कर्मत्यागेन ब्रह्मविचारे प्रवृत्त्यहेतु-
त्वात् . न द्वितीयः, श्रुतिलिङ्गादिवलावलादेरुपक्रमोप-
संहार वलावलादेरिव ब्रह्मतर्कसिद्धस्य ऋक्सिद्धस्य वोप-
८० ० जीवनात् . न तृतीयः, ब्रह्मविचारानन्तरन्निदिध्यासनात्प्रा-
क्कर्मविचारोपपत्तेः . नापि मीमांसयोर्विषयाद्यैक्यम्, सिद्ध-
साध्यविषयत्वात्, नित्यानित्यमोक्षाभ्युदयफलत्वात्, विराग-
सरागाधिकारिकत्वाच्च, वेदार्थत्वात्कौकिकपुरुषार्थत्वतदर्थि-
त्वैर्विषयाद्यैक्ये च अर्थकामशास्त्रयोरपि शास्त्रार्थत्वपुरु-
८० ५ षार्थत्वतदर्थित्वैर्भोक्षशास्त्रादिना विषयाद्यैक्यं स्यात् . न
तृतीयः, षडङ्गो वेदोऽध्येतव्य इत्येकेनेव विधिना तदुत्थ-

- रामेण वा व्याकरणाद्यङ्गविचारस्यापि प्रयुक्तत्वेन केवलवेद-
विचारे विधेरागस्य वा अभावेन व्याकरणादिविचाररूप-
महाभाष्यादेर्वेदविचाररूपमीमांसयैकग्राह्यापातात्, इहेव
- ८१० कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मपरतया विचारितत्वेन एकदेवविचा-
राभावाच्च . चतुर्थे व्याख्येयैक्यम् न तावदेदलादिनैक्यमात्रं,
व्याख्यानेऽपि प्रबन्धभेदे सत्यपि वेदव्याख्यानत्वादिनैक्य-
सिद्धिप्रसङ्गात्, नापि पूर्वापरौभूतैकप्रबन्धत्वम्, व्याख्यान-
सैकप्रबन्धत्वे हि न तावद्व्याख्येयैक्यमात्रं हेतुः, वैदिकप-
- ८१५ दार्पणिसार्थकयोर्मिदं व्याकरणयोरिवैकप्रबन्धव्याख्यानयोः
प्रख्यानयोरिव च प्रबन्धभेदेऽपि तदुपपत्तेः, नाख्येकप्रबन्ध-
पूर्वापरभागव्याख्यानत्वं हेतुः, अस्मिद्धेः, तथा हि, तत्त-
च्छाखासंहितारण्यकभागयोः पूर्वापरतया न पूर्वापरभाग-
व्याख्यानता, एकग्राखासंहितारण्यकयोः क्रमेण व्याख्याना-
- ८२० नन्तरं ग्राख्यानतरसंहितारण्यकव्याख्यानरूपत्वाभावात्, अतः
कर्मब्रह्मपरसमुदायरूपेण पूर्वापरभागता तद्व्याख्यानरूप-
तया पूर्वापरभागव्याख्यानता वाच्या, समुदाययोश्च पूर्वा-
परभावो न कुत्रः, नापि कस्यः तत्तच्छाखीयसंहिता-
रण्यकयोरथ्यनसिद्धिङ्गमन्नाधित्वा कस्यनाऽसम्भावात्, नापि
- ८२५ तत्तच्छाखासंहितारण्यकयोः पूर्वापरौभावमात्रेण तत्समु-
दाययोस्तिसिद्धिः, ब्रह्मसूत्रव्याकरणसूत्रादौ प्रथमपादसमु-
दायस्य द्वितीयपादसमुदायस्य च पौर्वापर्यसङ्गत्वात्, यदि
च विप्रकीर्णकर्मब्रह्मभागौ बुद्ध्या पूर्वापरौभावेन विविच्य

- मीमांसयोः प्रवृत्तिः, तर्हि वेदार्थविचारलोपाधिना अप्र-
- ८३० वृत्तेः प्रयोजनभेदमभिसम्बाध् । कर्मब्रह्मविचारलोपाधिर्नैव
प्रवृत्तेर्नैकशास्त्रता, तस्मान्न मीमांसयोः पूर्वापरभागव्याख्या-
नत्वम् . असुवातत्, तथापि कर्मब्रह्मकाण्डार्थनिर्णायकथो-
स्त्वतिपुराणयोरिव भिन्नप्रवन्धतास्तु . न पञ्चमः, उत्तर-
षट्काद्याद्याध्यायेषु पूर्वषट्काद्याध्यायमपेक्ष्य सप्तमादिव्यवहारवत्
- ८३५ देवताकाण्डब्रह्मकाण्डाद्याध्यायेषु कर्ममीमांसाद्याध्यायम-
पेक्ष्य षयोद्गसप्तदशादिव्यवहारस्य द्वितीयभागद्वितीय-
भागप्रथमादिव्यवहारस्य वा अभावात्, देवताविग्रहादि-
निरास तत्समर्थनाभ्यामर्थविरोधाच्च न मीमांसयोरैक्यम्,
तन्निरासः कर्मस्यब्रह्मावारणार्थं इति चेत्, सत्येव ब्रह्मणि
- ८४० तज्ज्ञान इव सत्यामपि देवतायामाश्रायसम्भवात्, पौरुषे-
यत्वादेदाप्रामाण्यस्या गृह्णीति तन्निरास इति चेत्,
सत्यामपि देवतायान्तदङ्गतत्वमाशेषेणपौरुषेयत्वात् . किञ्च
“मध्वादिष्वसम्भवात्” “शेषत्वात्पुरुषार्थवादः” इत्यादिषु
जैमिनिमतस्य पूर्वपक्षितत्वात्कथमविरोधः, न चातन्मत-
- ८४५ तन्मतमिति वक्तुं युक्तम् ; किञ्च यदि शास्त्रैक्यमदा-
त्तादौ वेदार्थजिज्ञासेति साधारणी प्रतिज्ञा स्यात्, न च
ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणीप्रतिज्ञा, कर्मविचारस्तु ब्रह्म-
मीमांसाचतुर्थपादे सङ्गत इति वाच्यम्, तथा सति ब्रह्म-
जिज्ञासायाः कर्मविचारानन्तर्यात्मसम्भवात्, कर्मब्रह्म-
- ८५० मीमांसाप्रतिज्ञाभ्यामेव साधारणी प्रतिज्ञार्थसिद्धेत्यपि न,

- प्रारिखितशास्त्रविषयादिसूचनाय साधारणस्यैकदौ साक्षा-
 त्प्रतिज्ञेयत्वात् . . . ननु धर्मजिज्ञासेत्येव साधारणी प्रतिज्ञा,
 अलौकिकश्रेयस्साधनन्धर्मः, स च सिद्धसाध्यश्च, साध्यो
 यागादिः, सिद्धो ब्रह्म, “कृष्णन्धर्मं मनातनम्” ॥ इति
 ८५५ भारतोक्तेरिति चेन्न, तथात्वे देवब्रह्ममीमांसयोर्धर्ममीमां-
 सेति व्यवहारापातात्, प्रतिज्ञातधर्मसामान्यस्यैवानन्तरं
 सचक्षणीयत्वेन “चोदना सचक्षणोऽर्थो धर्म” इति विशेष-
 सचक्षणायोगाच्च, तत्र चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वे पुन-
 र्ब्रह्ममीमांसायां शास्त्रयोनिसूत्रवैचर्यम्; “कृष्णन्धर्ममि”ति
 ८६० तु धारणाद्धर्म इति वचनाद्यौगिकः, अन्यथा, “पातना-
 त्यापनामासौ पुनातेः पुष्यनामवान्” । “परमं यो मह-
 त्तपः” । इति वचनात् पापलाघपि स्यात्, देवताकाण्डार्थं
 देवतायाश्च न कश्चिद्धर्मशब्दो दृष्ट इति . तदेतत्सर्वमाचार्य-
 सूक्तश्रवणहेतुः दौर्भाग्यनिबन्धनम् . तथा हि, “शेकशा-
 ८६५ स्यश्च भागदद्यात्प्रकवेदाख्यैकप्रबन्धव्याख्यानरूपत्वात्” इत्या-
 दिना व्याख्येयैकमेव शास्त्रैक्ये हेतुतयाऽनुमृहीतमाचार्यैः .
 “अख्यैकशास्त्रैक्यमौर्वापर्यनियम इति शङ्काम्परिहरन्”
 इत्यादिना उपजीव्योपजीवकभावादि क्रमनियामकत्वेनैवानु-
 मृहीतम्, एवं सति विकल्पसम्भ्रम आहोपुरुषिका-
 ८७० माचम् . यदुक्तद्धर्मफलानित्यत्वापातप्रतीतिमात्रेण ततो
 निवृत्त्युपपत्तौ कर्मफलानित्यत्वनिश्चयो नापेक्षित इति,
 तत्र, “साङ्गाध्ययनेन कर्मब्रह्मज्ञानयोर्हभयोरप्यामातप्रतीतौ

अधीतक्रमेण कर्म विचार्य कर्मणामनित्यफलत्वनिश्चयाद्यदि
नित्यफलत्वेन चिद्भवति तदा तन्मयानुष्ठेयमिति ज्ञानवतो

८७५ ब्रह्मज्ञानस्य नित्यफलत्वसम्भावनया तद्विचारे प्रवृत्तिः”

इति श्लाघार्थैरनुगृह्यते, अत्रास्य कुषोद्यस्यावकाशा-
भावात् . यदि कर्मण्यपि नित्यफलसम्भावना, तदा यदि
नित्यफलवृत्तिस्तदा तन्मयाऽनुष्ठेयमिति बुद्धिमतः
कर्मणो निवृत्त्यसम्भवेन अनित्यफलत्वनिश्चयस्यैव केवल-

८८० कर्मणो निवर्तकत्वात् . यद्योपजीव्यविकल्पेषु द्वितीय
विकल्पदूषणम् तच्चैकशास्त्र्यहेतुतया विकल्प्य तेन क्रमा-
सम्भवदूषणोक्तेरुपहास्यम् . अस्वनेनैकशास्त्र्यं तथापि क्रमो
न सम्भवतीत्यभिप्रायेण तयोक्तमिति चेन्न, तेनैक्यं यदि
सिध्यति तदा स्नाध्यायाधीति क्रमाद्वाख्याननियमसिद्धेः .

८८५ यच्च विषयाद्यैक्यदूषणं तदपि पूर्वोक्तप्रमाणाभ्यामैकशास्त्र्ये
सिद्धेयन्वोक्तप्रकारेण विषयाद्यैक्यस्य निष्प्रत्यूहत्वाच्चिरस्तम् .
किञ्च पूर्वोत्तरभागात्मिकाया एकैकशाखाया एकैकग्रन्थ-
त्वात्तच्च च विषयाद्यैक्यस्यावश्यकत्वे तद्वाख्यानस्यापि तदेव
विषयादिकमिति कथञ्च विषयाद्यैक्यम् . न च कर्म-

८९० ब्रह्मादिरूपविषयादिभेदादेकशाखायामपि कर्मब्रह्मभागयो-
र्भिन्नग्रन्थता, तथा सत्येकस्मिन्नेवानुवाके नानाकर्मणाभिन्न-
फलानामतिपादनात्तत्रापि तत्तत्कर्मप्रतिपादकानां वाक्या-
नाम्नानाग्रन्थत्वप्रसङ्गात् . यदुक्तं व्याकरणाद्यङ्गविचारोऽप्येक-
विध्युत्तरागप्रयुक्त इति, तन्न . स्नाध्यायापातप्रतीतेरेव

- ८८५ व्याकरणविचारसाध्यतया स्नाध्यायापातप्रतीति प्रयुक्तविचार-
 रागस्य व्याकरणविषयत्वाभिद्धेः . यदुक्तमेकदेशविचारा-
 भावादिति, तन्न . इहैव कर्मकाण्डस्य ब्रह्मपरतया विचा-
 रितत्वेऽपि सप्तसाधिकरणनिवर्त्तसंग्रह्य निवर्तकविचारस्य
 ब्रह्मविचारेणाभिद्धेः . किञ्चिद्विचारमात्रेणास्य कर्मविचा-
 ८०० रत्वे वेद प्रामाण्यविचार एव ब्रह्मविचारव्युत्थात् . यदुक्तं
 वेदार्थविचारलोपाधिना अप्रवृत्तेः प्रयोजनभेदमभिसन्धाय
 कर्मब्रह्मविचारलोपाधिगैव प्रवृत्तेर्गैकशास्त्रेति, तन्न, अव-
 यवप्रयोजनभेदाभिसन्धेरवयवि प्रयोजनाभिसन्ध्यविरोधि-
 त्वात् . अन्यथा सङ्गाध्यायपादपेटिकाधिकरणभेदैश्चास्त्र-
 ८०१ भेदप्रसङ्गात् . यच्च देवतानिराकरणस्य कर्मस्यश्रद्धावार-
 णार्थत्वे दूषणोद्भावनं तदश्रुत वेदान्तानामित्याचारार्थानुसृ-
 चीतपदाश्रवणनिबन्धनम्, तदनुसृष्टस्यायम्भावः, देवताना-
 श्रवणे विनाश्यात् तन्प्राचीनकर्मणां फलाभावप्रसङ्गात् अन-
 न्नरसर्गेऽकृताभ्यागमप्रसङ्गात् इन्द्रस्येन्द्रयजनश्रवणेन स्वस्यैव
 ८१० स्वस्यै फलप्रदत्वविरोधाच्च कर्मस्यश्रुतवेदान्तानामश्रद्धा स्यात्,
 श्रुतवेदान्तानान्तु तदन्तर्यामिणः परमात्मन एव फलप्रदत्वा-
 श्रवसायात्कर्मणि नाश्रद्धा स्यात् इति . तस्मादश्रुतवेदा-
 न्तानाङ्गकर्मस्यश्रद्धावारणार्थमन्वारुह्यवादेन देवतानिराकरणं
 युज्यत एवेति . यञ्चातन्मतन्तन्मतमिति वक्तुमयुक्तमिति,
 ८१५ तदप्याचार्यैरेव परिहृतम्, तन्मतत्वेनोपन्यासनिरासः
 तदुक्ततया तच्च तत्त्वबुद्धिर्मन्दमतीनाम्नाभूदिति, अतन्मत-

त्वच्च भारतादेव ज्ञायत इत्याचार्यैरेवोक्तम्, सच्चिद्व्यस्य च
 जैमिनेर्न भगवद्भाषाचार्यमतिविद्वुमतिसम्भवः, तस्मादैक-
 शास्त्र्यमनङ्गीकुर्वतायम्भारुद्वादेनैव जैमिनिना देवता-
 ८१० निराकरणमित्यङ्गीकार्यम्, ब्रह्मजिज्ञासेत्येव साधारणार्थ-
 प्रतिज्ञेत्याचार्यसूक्तात्यर्थस्त्रागेवोपपादितम्, धर्मजिज्ञासा-
 सूत्रस्य साधारणप्रतिज्ञालं चोपपादितमिति .

इति श्रीवाभूषणकुसुमतिष्ठकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 प्ररावरतत्त्वशायाक्येन तदेकदेवतेन तत्परिपरिचरपरायणेन तत्प्र-
 सादसम्भ्रमप्राचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायाश्चन्द्रमाहताख्यायां शास्त्रभेदभङ्गो नाम द्वितीय
 स्कन्धः .

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते

अविधेयज्ञानवादभङ्गश्चतुर्थस्स्कन्धः ।

उद्गृह्यन्निगमान्सागरतलस्यर्शीनि तत्त्वान्यथै सासूयप्रति-
वादिदर्शनशिरामर्माणि भिन्दन्निव । वेदान्तार्थवचः प्रसा-
धनपटुव्याख्यानमुद्रः करस्त्रित्ते भातु वधूलसन्ततिपरिष्कारस्य
कस्यापि नः ॥

- ५ विधिचस्तैरिति, विधेयत्वे अदृष्टद्वारा निवर्त्तकत्वप्रसङ्गेन
तन्निवर्त्यस्य सत्यत्वप्रसङ्गो विधिचासहेतुः . अविधेयेति,
अपरिचितश्रुति मार्गैरित्यर्थः, तेन यागादिशब्दार्थेऽपि मौख्यं
व्यज्यते, यत्तदित्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः . नमस्यामस्याम
इति, नमस्याम्यञ्जम्ह इत्यर्थः . यदा नमस्याम इति छेदः,
१० यतिपरिवृद्धाय स्यामः, तन्नमस्याम इत्यध्याहारेण योजना .
प्रतिकल्पमिति, दुरर्थप्रलापोद्भूतनदशासु सम्यगर्थोपदेश-
दशासु चेत्यर्थः . तेन तत्कृतोपकार स्मृतिर्नमस्या हेतुरित्युक्त-
भावति . सविशेषब्रह्मव्यावृत्त्यर्थम् संविन्मात्र इति . “ब्रह्म-
वेद ब्रह्मैव भवति” इत्याद्यभिप्रायेण परस्मिन्ब्रह्मणीति .
१५ केनापि-पुरुषेणेत्यर्थः . अनारोपितत्वाभिमतैति, लौकिका-

- नामभिमतिर्विवक्षिता, तेन व्यावहारिकत्वं विवक्षितम् . भ्रान्तेरिति, भ्रान्तिषिद्धार्थस्याप्युपलक्षणम् . न चेति, दोषः अविद्या, भ्रान्तः-जीर्णः . तथाविधलेति, व्यावहारिकत्व- बोधनाय, मिथ्यात्वे तात्पर्यम् . ज्ञानस्यैव तर्हि विधान-
- २० मस्त्वित्यत्र न च ज्ञानमिति . आज्यावेक्षणादिविधीनान्त- त्साधनपरत्वाभिप्रायेणाह स्वरूपेणेति . कथन्तर्हि द्रष्टव्य इति विधिरित्यत्र अतएवेति . ननु तर्हि श्रोतव्यादि- वाक्यानामपि ज्ञानविषयाणां विधिपरत्वासम्भवात् वैयर्थ्यमेव स्यादित्यत्र तदर्थतयेति, ज्ञानार्थतयेत्यर्थः, ज्ञानार्था-
- २५ ऽयञ्चेतो वृत्तिविशेषः, न तु स्वयं ज्ञानमिति भावः . यदा यद्यविधेयात् ज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिः, न तु विहितात्, तदा अवणादिविधानं व्यर्थमित्यत्र तदर्थतयेति, दर्शनरूप- फलार्थतयेत्यर्थः . वाक्यजन्यज्ञाने वाक्यमेव श्लेषेच्छते, न पुन- श्रवणमित्यत्र तादर्थ्यञ्चेति . ननु अवणादीनां सर्वेषा-
- ३० मपि प्रकरणेन मोक्षार्थता अविशिष्टा, वाक्यतस्तु ज्ञानस्यापी- त्यत्र ब्रह्मवेदेति . एवमपि ज्ञानस्य स्वरूपेण विधातुम- शक्यत्वात् इत्यत्र न चास्येति, प्रमाणपरतन्त्रस्य ज्ञानस्य न विधेयता, विध्यभावे तदप्राप्तौ हि विधिः स्यादित्यर्थः . विश्वस्यमिति, विश्वस्ययोग्यतानुद्यत इति भावः . मिथ्या-
- ३५ भूतानामिति, ततश्च विश्वमिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्तिसम्भवेऽपि तन्निवृत्त्यर्थतयान्यस्यापि विधानमविरुद्धमिति भावः . प्रयो- जकेति, ब्रह्मातिरिक्तत्वेन मिथ्यात्वोपदेशजन्यज्ञानादेवेत्यर्थः .

- तदभावात्—आभिप्राधिकोदोषस्तच्छब्देन गृह्यते . तत्परि-
ग्रह इति, परिग्रहः—कल्पना . येचेति, अनेन व्यभिचारः
- ४ • सप्रवृत्तिविरोधस्योक्तः . बाधितानुवृत्त्यादिभिसादुपपादनेऽपि
अननुवृत्त्यर्थमपि भेषजपानवदविद्याऽननुवृत्त्यर्थमेव साधना-
न्तरविधानं सम्भवतीत्याशयः . न प्रथम इति, भाव्यपदेन
साध्यत्वं विवक्षितम् . कादचित्केत्यत्र पूर्वार्धमिहोपजीव्यम् .
यदा भाव्यत्वं साक्षात्परम्परौदासीन्येन कृतिसाध्यत्वम्
- ४ ५ भाव्यत्वञ्च . करणाधीनतयेति, केषाञ्चिज्ज्ञानानां पुरुष-
प्रयत्नाधीनकरणजन्यत्वदर्शनेन भाव्यत्वसिद्धेरित्यर्थः . सिद्धे हि
क(का)रणाधीनत्वे तत्प्रयोजकप्रयत्नाधीनता स्यात्, तदेव नेत्य-
चाह तस्येति . भावार्थतयेति, बुद्धेर्ज्ञाधाल्यर्थतया पाणि-
नीय स्मरणादित्यर्थः . वृत्तिरेव भावार्थः . आत्मस्वरूपभूतन्तु
- ५ • ज्ञानमभावार्थत्वादविधेयमेवेत्यचाह आत्मेति, अस्माभिरपि
स्वरूपभूतज्ञानस्य विधानश्लेषत इत्यर्थः . लोका इति, दृष्ट्यर्थ-
भोजने प्रयतेतेत्यादाविष्टसाधनत्वबोधनरूपविधानस्य दर्शना-
दित्यर्थः . भावा(र्था)न्तराणामिति, पुरुषशब्देनात्मविवक्षा-
याश्लेषपादेर्विधेयता न स्यात्, शरीरपरस्मै तु त्यागादे-
- ५ ५ विधेयता न स्यात् . अनुप्रवेश इति, केनेत्यंशानुप्रवेश
इत्यर्थः . कुतश्चिदिति, प्रमाणादित्यर्थः . ननु श्रवणा-
दौनाञ्च ज्ञानत्वम् परोक्षापरोक्षज्ञाने कुतकारणाजन्यत्वात्,
किन्तु ज्ञानाभासः पदार्थान्तरम्, अन्तःकरणसमवेतं ज्ञानं
सुखाद्यष्टगुणातिरिक्तान्तःकरणविशेषगुणभिरुक्तम्, पदार्थत्वात्,

- ६० सुखादिवत्, न चाप्रयोजकत्वम्, प्रत्यक्षसिद्धाया दृष्टेः कुप्त-
कारणान्वयेन ज्ञानलाभयोगात् . न च तस्मिन्मनःकरण-
मिति वाच्यम्, मनसः प्रमाश्रयत्वेन तदकरणत्वात्, अतः
इन्द्रियादिवत् ज्ञानार्थत्वाच्च ज्ञानमिति शङ्कते ननु न
तानीति . तदर्थत्व इति, अथभावः अवशादीनां ज्ञान-
६५ त्वन्नाश्वदनुभवसिद्धम्, ध्याने तु विद्युपास्थोर्ब्यतिकरेणोपक्रमो-
पसंहारदर्शनेनापि ज्ञानत्वमवगम्यते . न चान्यत्र कुप्तकारण-
विरहादज्ञानत्वम्, ज्ञानत्वे प्रामाणिके सिद्धे सत्यन्वय कुप्त-
कारणाभावेऽपि सामग्र्यन्तरस्यैव कस्यत्वात् . अन्यथा प्रत्यक्षे
कुप्तकारणविरहादनुमितेरप्यज्ञानत्वप्रसङ्गात्, स्वभावतस्तु मनस
७० एव (क)कारणत्वान्नान्यत्र कुप्तकारणविरहः . न च मनसः
प्रमाश्रयत्वमेवेति वाच्यम्, आत्मन एव ज्ञानाश्रयतया मनसः
(क)कारणत्वसाधनात् . किञ्च निदिध्यासनत्वात् अविच्छि-
न्नकृतिसन्तानः, ध्यानानन्तरम् एतावन्तङ्कालभगवन्तमस्मार्ध-
मिति प्रयोगानुभवदर्शनात्, ध्याने “ध्रुवा कृति”रित्यादिश्रौत-
७५ प्रयोगाच्च, कृतेषु ज्ञानत्वन्नवापीष्टम्, अतस्तुङ्कारादेस्तुत्वास्त्रा
न्यत्र कुप्तकारणविरहः . अतएवानुभवप्रयोगदर्शनात् दृष्ट्युपा-
सनस्याप्याहार्यारोपसन्तानात्मकस्य ज्ञानत्वं सिद्धम् . मननमपि
शुक्तिभिरेवमेवेतदिति व्यवसायः, तच्च ज्ञानमेव, “मनु अव-
बोधने” इति धातोर्निष्पन्नत्वात् . श्रवणमपि शाब्दज्ञान-
८० विशेष एव, तत्रैव स्मारत्वात् . श्रवणमननयोर्निर्दृक्त हेतु-
भूत व्यापारत्वेऽपि व्याप्तिसहचारसाधबोपक्रमादिप्रतिसन्धा-

- नातिरिक्तस्य मनोव्यापारस्यादर्शनात्, तेषाञ्च ज्ञानरूपत्वात्
 ज्ञानविधिसंवाप्यवर्जनैयः . यदप्युच्यते, ज्ञानस्य षड्ग्रहः
 कृत्यविधिसंवाप्यवर्जनैयः विधेयत्वमिति, तन्न,
 ८५ वाक्यादिनोदनाधीनक्रियायाः कृत्यविधिसंवाप्यवर्जनैय-
 रपि कृत्यसाध्यत्वप्रसङ्गात् . किञ्च प्रत्यक्षादिमनोवृत्तौ कृति-
 साध्यत्वादर्शनाच्छ्रवणाद्यात्मकमनोवृत्तेरपि कृतिसाध्यत्वा-
 भावप्रसङ्गः . यदुक्तञ्जीवकर्तृकक्रियायाः कृत्यविधिसंवाप्यवर्जनैय-
 तन्न . न तावज्जीवकृतिसाध्यत्वकृतिमात्रसाध्यतावच्छेदकम्,
 ९० ईश्वरकृतिसाध्ये अव्याप्तेः, नापि जीवकृतिसाध्यतावच्छेद-
 कम् आत्माश्रयात् . न च जीवकर्तृकक्रियात्वसाध्यतावच्छे-
 दकतयाभिमतम्, किन्तु यागादिक्रियाविशेष उपलक्ष्यते,
 तत्र साख्येवाव्यभिचारः, ज्ञानन्तु जीवकर्तृकक्रियाप्रसिद्ध-
 मेवेति वाच्यम्, तव मते अवधारणात्मक ब्रह्मसाक्षात्कार-
 ९५ स्यापि निदिध्यासनादिद्वारककृतिमन्तरेणासिद्धेः, न च
 कृत्यव्यवधानाभावाच्च कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यम्, घटादेः
 कृतिसाध्यत्वाभावप्रसङ्गात् . न च निदिध्यासितव्य इति
 निदिध्यासनस्य विहितत्वात् तत्कृत्यतिरिक्तदर्शनहेतुकृत्य-
 भावाच्च दर्शनविधिर्यथ इति वाच्यम्, तर्हि तत एवावि-
 १०० धानमिति स्यात्, न तु कृत्यसाध्यत्वात् . वस्तुतस्तु दर्शन-
 समानाकारधानस्य विधेयत्वात्तस्य च कृत्यविधिसंवाप्यवर्जनैय-
 नञ्च विधेयमित्यनुपपन्नम्, ज्ञानार्थस्य ज्ञानत्वमविबद्धम्,
 पदज्ञानादिवदिति . दर्शनान्तरस्य विध्यदर्शनाच्च ब्रह्मदर्शनस्य

- विधेयतेत्यत्राह तथाचेति, यदि कश्चिद्दर्शने विध्य-
- १०५ भावाद्दर्शनान्तरेऽपि न विधिः, तर्हि “विष्णुरुपांशुयष्ट्याः,
प्रजापतिरुपांशुयष्ट्याः, अग्नीषोमावुपांशुयष्ट्यौ,” इत्या-
दावनुवादरूपत्वस्य स्थापनाज्ज्योतिष्टोमादावपि विधिर्न
स्यात्, यदि तत्र प्राप्ति तदभावाभ्यां विशेषस्तदा प्रकृतेऽपि
स एव विशेषोङ्गोकार्थ इत्यर्थः. दर्शन इति, ब्रह्मदर्शने
- ११० विधिबाधनस्यदित्यर्थः. तदेति, श्रवणमात्राद्यन्त-
र्यतिरेकेण मननाद्यसिद्धेर्यदि विधेयता तदा दर्शनेऽपि
तुल्यमिति भावः. फलेति, फलोपकारितया अङ्गतया
चेत्यर्थः, फलोपकारित्वञ्च फलकरणत्वं, करणत्वं श्रवणस्य,
अङ्गत्वमितरयोः. विरोध इति, अथञ्च मनननिदिध्या-
- ११५ मनयोरनुसन्धेयः. एवं सम्यतिपन्नपापध्वंसदृष्टान्तेन
दुःखध्वंसस्य साध्यत्वेऽपि नित्यत्वमुपपादितम्, वस्तुतस्तु
पापध्वंस एव मोक्षः, तत्र च साध्यत्वेऽपि नित्यत्वं सम्यति-
पन्नमेवेत्याह न चेति. पुनः प्रतिबन्धेति, यद्यपि प्रति-
बन्धकस्यकार्यविनाशकम्, किन्तु तदुत्पत्तिविरोधि,
- १२० तथाप्यत्र चक्षुरादिजनितज्ञानावस्थायाः प्रतिबन्धकौभूत-
कर्मणानिवृत्तिदर्शनादिहापि पुनः प्रतिबन्धसत्त्वे तच्छङ्का
स्यात्, तन्निराकरणार्थमिदमुक्तम्, न चैवं चक्षुरादिजन्य-
ज्ञानस्य द्वितीयक्षण एव निवृत्तिस्थादिति वाच्यम्,
यादृशसम्यतिबन्धकन्तादृशस्यैव निवर्तकत्वात् चक्षुरादिसम्य-
- १२५ योगाद्यभावविशिष्टञ्च कर्म प्रतिबन्धकम्, चक्षुस्सम्ययोगादि

- च तत्रोत्तेजकम्, न चैतद्धितीयक्षणेऽस्ति, न च चक्षुरादे-
 हत्तेजकत्वे ज्ञानकरणत्वानुपपत्तिः, साक्षात्कारत्वानुमिति-
 त्वादिवैजात्यप्रयोजकतया करणत्वस्याप्यावश्यकत्वादिति
 भावः. न तच्चापीति, विध्यपेक्षेति शेषः. ननु ध्यातव्य-
 १३० गोचरश्रवणमननयोर्भेदाद्यर्थतया विधानं स्यात्, राग-
 प्राप्तस्यापि राजसूयाङ्गतया विदेवनादेर्विधानवदिति
 शङ्काम्परिहरन्नुपसंहरति अत इति, मोक्षसाधनत्वेन
 ध्याने विहिते लोकत एव ध्यानोपकारकत्वेन सिद्धयो-
 रश्रवणमननयोर्ध्यानार्थतयैव प्रवृत्तेस्तत एव ध्यानसिद्ध्या
 १३५ मोक्षसिद्धेर्न तत्र मोक्षार्थमपि विध्यपेक्षा, राजसूयम्रति
 तु विदेवनादीनां लोकतोऽङ्गत्वेनाप्राप्तेर्निश्चयानुष्ठानसिद्धये
 तदङ्गतया विधानं युक्तमेव, अतः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यनु-
 वाद एवेति. तत्तदिति, अविच्छिन्नत्वदर्शनरूपत्वप्रीति-
 रूपत्वादयो गुणाः. नन्वेवङ्गुणानामप्राप्ततया विधानेऽपि
 १४० स्वरूपस्य विधानञ्च स्यादित्यत्राह फलेति, फलसाधन-
 तया प्राप्यभावात् स्वरूपस्यैव विदेवनवदिधेयतेत्यर्थः.
 एतेन यदुक्तं द्वैश्वित्, उपायत्वदशाप्रभृतिभगवज्ज्ञानमयीति-
 रूपमिति वदताम्भवताश्चते हृतश्रवणमननम्रतिभगवतो-
 ऽप्यन्तानुकूलत्वादनुकूलविषयचिन्तने च रागत एव प्रवृत्तेः
 १४५ तच्चिन्तनरूपनिदिध्यासनस्यैव विधिर्न स्यात्, तत्र रागप्राप्ते
 चिन्तने अविच्छिन्नत्वादिगुणविधानस्येद्रागप्राप्ते अवशेषे गुरु-
 त्वपूर्वकत्वादिविधानं श्रवणादिवाक्येष्वस्त्विति. तच्चिर-

सम् . तथा हि, किमचाज्ञातज्ञापकत्वसम्भवति, उता-
प्रवृत्तप्रवर्तकत्वम्, नाद्यः, निदिध्यासनस्य मानान्तरेण

१५० मोक्षसाधनत्वेनाप्राप्तेः तदुद्देशेन विधानसम्भवात् . न
द्वितीयः, मोक्षार्थिनो विधिं विना तत्र प्रवृत्त्यसम्भवात् .
ननु मोक्षार्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावेऽपि सुखरूपे तस्मिन्
भगवद्धाने तदुद्देशेन प्रवृत्तौ तत्स्वाभाव्यात् मोक्षोऽपि
सेत्स्यतीति चेन्न, न हि भगवद्धानमात्रश्रीतिरूपमिदा-

१५१ नीम्नदर्शनात्, किन्तु अहरहरनुष्ठेयमानानभिसंश्रित-
फलभगवत्समाराधनात्मकनित्यनैमित्तिकादिभिः परिशुद्धे
मनसि शान्त्यादिपरिष्कृते अहरहरभ्यासाधेयातिशयस्य
ध्यानस्य बद्धकाक्षसाध्यस्य प्रीतिरूपत्वमिष्यते . न च
निरतिशयनित्यपुरुषार्थैश्चां विना श्रमदमादि संभवति,

१६० नापि ध्यानरूपसुखस्यावगमेऽपि तस्य वैषयिकसुखवदेवा-
प्यास्थिरतया चिद्वर्गप्रावण्येन प्रतिबन्धाच्च ब्रह्मायाससाध्या
योगकर्मादिप्रवृत्तिर्विषयनिवृत्तिस्य सम्भवति . यच्चोक्तै-
रेव, भवद्भिरपि “सहकार्यन्तरविधिः” इति सूत्र
“तस्माद्ब्रह्मणः पाण्डित्यम्विद्य” इत्यादिवाक्यैरौपदेशि-

१६५ कार्याधिगमस्य पुनःपुनः ब्रह्मसंगीजनस्य च विधेरङ्गी-
कृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्यो मन्तव्य इत्याभ्यां विधिरस्तु,
श्रीपदेशिकार्याधिगमादौ श्रवणादिपदप्रयोगादिति .

तदिदमाचार्यैरेवाशङ्क्य निरस्तम् . ननु न्यायोपेत-
वाक्यमाचानवगम्यकेवलौपदेशगम्यार्थविशेषश्रवणं श्रोतव्य

- १७० इत्यत्र विधेयमिति चेन्न, मननपूर्वभावितया अवणस्य न्यायानुगृहीतवाक्यजन्यज्ञानरूपतावगमाद्ब्रह्मस्वरस्याच्च . न च मन्तव्य इत्यात्मनसंश्लेषरूपमननविधिरिति वाच्यम्, अवणशब्दस्य न्यायोपेतवाक्यजन्यज्ञान इव मन्तव्य-शब्दस्य तत्प्रतिष्ठापने प्रसिद्धिप्राप्त्यात्, तस्य चापवादा-
- १७५ भावात्, उभयोरप्राप्तार्थविधायित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् . ननु दर्शनरूपताविशिष्टध्यानविधिवदुपदेशगम्यार्थअवणशुभाश्रय-मननविशिष्टनिदिध्यासनविधिः किञ्च स्यात्, नैवम्, चतुर्वर्गेषु विधेस्तात्पर्यकल्पनादपि द्वयोस्तत्कल्पनस्य सङ्घु-त्वात् . न चास्मिन्वाक्ये विधानाभावादौपदेशिकार्याधि-
- १८० गमात्मनसंश्लेषनयोरसिद्धिशङ्कनीया, “तस्माद्वाङ्मणः पाण्डित्यन्निर्विद्यवाक्येन तिष्ठायेत्, वाक्यञ्च पाण्डित्यञ्च निविद्याय मुनिः” इत्यनन्यथासिद्धवाक्यान्तरसिद्धत्वात् . किञ्च सर्वत्र निगमाधीनार्थावधारणस्य न्यायानुसन्धाना-त्मकमननस्य च निदिध्यासनसहपाठादिहापि तत्सह-
- १८५ चरितयोस्तथात्वमेव युक्तम्, “आगमेनानुमानेन ध्याना-भ्यासवशेन च । त्रिधाप्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥” इति स्मृतौ “श्रुत्वामत्वा तथा ध्यात्वा तद्ज्ञानविपर्ययौ । संग्रहञ्च पराणुद्यलभते ब्रह्मदर्शनम् ॥” इति तदुदाहृत-श्रुतावन्यत्रापि तथा दर्शनात् . साध्यसाधनभावाभावा-
- १९० दिति, निदिध्यासितयो द्रष्टव्य इति पदयोरेकविषयत्वेन तदर्थयोस्साध्यसाधनभावाभावादित्यर्थः . निदिध्यासितयो

- द्रष्टव्य इत्यनयोरैकार्थ्याभावे द्रष्टव्य इत्यस्य दर्शनसमाना-
कारत्वोपचारहेतुभावेन न तादर्थ्यं लोकसिद्धसाधने
ध्याने प्रवृत्तिसंभव इति भावः. किं युगपदनुष्ठितयो-
- १८५ स्समुच्चयः, उत क्रमेणेत्यभिप्रेत्याद्यन्वेषयति यौगपद्यस्येति .
क्रमेऽपि किमङ्गाङ्गिनोस्समुच्चयः उत प्रधानयोः, आद्य
आह क्रमेऽपीति . उपकार्योपकारकयोरिति, सतो-
रिति शेषः. द्वितीय आह न च क्रमिकयोरिति,
यथादर्शपूर्णमासाभ्यामिति दिवचनात्समुच्चयः, तथेह नास्ती-
- २०० त्यर्थः. नन्वेकफलोद्देशेन मास्त्वभयोस्समुच्चयेन विधिः,
किन्तु दर्शनमेव फलार्थं विधीयते, तदङ्गभूतकृतौ तु
तत्फलस्यानुवादमात्रमित्याशङ्क्याह न चाङ्गेति, स्वतः—
स्वरसतः, स चार्थः साक्षात्साधनत्वम् . न चाचेति, तत्र
हि जीवोपासनस्य मोक्षसाधनताप्रतीतावपि तस्य यथा-
- २०५ ङ्गत्वमेव, एवमङ्गोपासनस्यापीत्यर्थः. न तथेति, न
भूयश्प्रवणाभावो नापि निषेध इत्यर्थः. एवं स्थित इति,
ननु दर्शनशब्दलक्षणाभयात् भिन्नार्थत्वमेव वाच्यमिति
चेन्न, वाक्यस्वारस्यानुसारेण पदलक्षणायान्याय्यत्वात्, अत्र
एव गङ्गायाङ्गोप इत्यत्र लक्षणा . स्मृतिशब्देनेति, कृति-
- २१० समानाकारत्वं हि ज्ञानत्वादि, तच्च दर्शनविधानादेव
सिद्धम्, तथा च दर्शनविध्यसिद्धस्य विधेयस्यासिद्धेर्धान-
विधानार्थक्यम् . दर्शनसमानाकारोपचारे तु वैशद्यस्य
ध्यानविधिमात्रेणैवाभात् द्रष्टव्य इत्यस्यापि सार्थः

- कत्वमित्यर्थः. दर्शनशब्दस्य चाक्षुषज्ञाने मुख्यस्य प्रत्यक्ष-
- २१५ परत्वेऽपि सत्त्वैव, अत उभयोर्लक्षणापेक्षया एकस्यापि
 मुख्यार्थापरित्यागो न्याय्य इत्यपि द्रष्टव्यम्. एवम्
 “स्मृतिसन्धे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः;” “तस्मिन् दृष्टेपरा-
 वरे,” इत्यत्र निर्णीतमर्थमिदिध्यासितव्यो द्रष्टव्य इत्य-
 चातिदिशति अत इति. भिन्नवाक्य एवैतज्जायदर्श-
- २२० नात्कथमेकवाक्ये प्रवृत्तिरित्यत्राह तेनेति, विशेषसम-
 र्पकत्वेनेत्यर्थः, न हि न्यायप्रवृत्तौ भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं
 वा प्रयोजकम्, किन्तु सामान्यविशेषभावः, स चेहाय-
 स्तीति भावः. न चेति, विशिष्टविधेरेकेन साभादिति
 भावः. अग्रय इति, तथापि विशिष्टस्य देवतात्वमेकेनैव
- २२५ प्रत्ययेन लभ्यते, अत उभयत्रापि प्रत्ययान्तरमनुवाद-
 स्साधुत्वाय वेति भावः. एवमिति, एवं रूपचे स्थिते
 परपचे दोष उच्यत इत्यर्थः. नैरर्थक्यमिति, वाक्य-
 श्रवणादेव वाक्यार्थज्ञानसिद्धेरिति भावः. प्रत्यक्षार्थतथा
 सार्थक(त्व)मित्याशङ्काह शब्देति. न चेति, प्रतिबन्धक
- २३० इतीत्यनन्तरमितीति शेषः, न चेत्येतदनेन सम्बध्यते.
 विपरीतवासना-भेदभ्रमजन्यसंस्कारः. असम्भावना-अद्वैत-
 ओपपद्यत इति बुद्धिः. विपरीतसम्भावना-भेद उपपन्न
 इति बुद्धिः. कथमिति, उन्मीलनादौनामप्यध्यस्तत्वेन
 संस्कारजन्यत्वादित्यर्थः. अनादौति, यदि विरोधि-
- २३५ गोचरत्वादद्वैतज्ञानस्य भेदवासनानिवर्तकत्वान्मदा एकेनापि

- निवृत्तिस्थ्यात्, यदि तावतामेकेन निवृत्तिर्न सम्भवति, तदा तावत्कालध्यानेनैव तन्निवृत्तिस्थ्यादिति भावः . अनुत्पन्न इति, ध्यातव्यादिज्ञानन्धानाद्यहेतुरिति भावः . कथमिति, प्रत्युतविपरीतवासनावर्धकत्वमिति भावः .
- २४० तदसिद्धाविति, अभेद एव तात्त्विक इति ज्ञाने सत्येव तद्विपरीतभेदधमनिरासाभिलाषो भवेत् नान्यथेति भावः . अभेदस्येति, अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपतया तस्य च निर्विशेषत्वात् स्वरूपेणैव तत्सदा विषयीक्रियते, न तु कदाचित्किञ्चिद्भ्रमविशिष्टतया, अतोऽतिरिक्ताकारप्रकाश-
- २४५ रूपवैशद्यञ्च सम्भवतीत्यर्थः . विशेषेति, तथा च ब्रह्मण-
स्तद्विशेषत्वं स्यादित्यर्थः . भेदेति, भेदवासनानिरास-
साध्यस्येत्यर्थः . ज्ञानमात्रस्येति, मात्रशब्देन अज्ञानस्य
ज्ञानविशेषस्य च निरासात् कश्चिन्मतेऽज्ञानत्वात् कश्चित्
ज्ञानविशेषत्वात् न निदिध्यासनसाध्यतेत्यर्थः . श्वमाचार्य-
- २५० स्येति, आवणासिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः . भवत्पक्ष इति, दोष-
स्यापि तयाबाध्यतुल्यमिथ्यात्वाङ्गीकारादित्यर्थः . अवि-
द्याविशेषेति, विशदज्ञानात्काश्चिदविद्यानिवृत्ताकाश्चिन्नेति
भावः . विशदेति, गुरुसुखश्रवणेनार्था मे विशद इति
प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः . सिद्धान्तविरोधं विवृणोति,
- २५५ विशदाध्यक्षितेति . अविद्याविशेषात्प्रवचनादिपक्षे दूषण-
माह न चेति, त्वमेवाज्ञानापादनेन गुरुभ्योद्बुद्धसि, ते
तु स्वाज्ञानानुमन्यन्त इत्युपासम्भः . अज्ञानानुमती

- दोषमाह तथा सतीति, अद्वैतस्याज्ञाने त्वया तद-
साधनास्त्रावयोर्विवादस्स्यात्, न हि किञ्चिदज्ञानेऽपि
- २६० कस्यचिदज्ञानस्य निवृत्त्याव्यवहारसम्भवः, पूर्वदिनेऽज्ञान-
निवृत्तौ उत्तरदिनेऽज्ञानान्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गात्,
एकतमो निवृत्तौ तमोऽन्तरसत्त्वेऽपि व्यवहारप्रसङ्गाच्चेति
भावः. येषामविद्यानिवृत्तिर्नास्ति तेषां ज्ञानमपि न
जातमित्यत्र परेषाम्प्रवचनाद्यसम्भव उक्तः, इदानीन्दोषा-
- २६५ न्तरमाह किञ्चेति. निराश्रयेति, निर्विषयविवादा-
योगादित्यर्थः. तस्येति, ध्यानादिद्वाराभाविविग्रहज्ञा-
नानुपकारकत्वमित्यर्थः. इदानीन्तनस्येति, निवृत्तस्य
पुनर्निवृत्त्ययोगादित्येवकाराभिप्रायः. अविशेषात्—स्वरूप-
विषयत्वाविशेषादित्यर्थः, अविग्रहमपि स्वरूपाज्ञाननिवर्त-
- २७० कद्दृष्टमिति भावः. सविशेषत्वमिति, विग्रहज्ञानस्य
तत्त्वज्ञानत्वादिति भावः. कथमिति, निर्विशेषज्ञान-
मविष्यतीति कथमवगतमित्यर्थः. श्रुतेरिति, अद्वैत-
श्रुतेर्निर्विशेषबोधनसामर्थ्यपर्याप्तोचनेनेत्यर्थः, इदानीन्तन-
स्यापि तादृशश्रुतिजन्यज्ञानत्वादिति भावः. व्यवसायः—
- २७५ अप्रामाण्यग्रङ्गाशून्यं ज्ञानम्. वेदप्रामाण्यनिश्चयेऽपि तप्ता-
त्यर्थसन्देहात् व्यवसायाभाव इत्याग्रङ्ग तथापि श्रवण-
वेत्तायामेव शक्तितात्पर्यावधारणेन मननादिवैयर्थ्यमित्याह
प्रमाणात्वेति, न्यायतप्तात्यर्थनिर्णयेऽपि बाधकतर्का-
भासोत्थापितसन्देहनिराकरणाय ज्ञानान्तरं मननवदिति

१८०. शङ्कते, मननवदिति. विषयेति, प्रमाणैक्येन चेति शेषः, एकस्यापि प्रमाणस्य विषयभेदे परोक्षापरोक्षजन-कत्वद्दृष्टम्, मनस आत्मप्रत्यक्षवज्ज्ञादिसृतिजनकत्वदर्शनात्, विषयैक्येऽपि प्रमाणभेदाद्दृष्टं यथैकैव वस्तु प्रत्यक्षानु-मानाभ्याम्, विषयप्रमाणैक्ये तु न दृष्टमित्यर्थः, ननु
१८१. सहकारिवैचित्र्यादात्मसृतिजनकत्वद्दृष्टम्, अत इहापि मननादिसहकारिवैचित्र्यादपरोक्षं सम्भवतीत्यत्राह सिद्धा-वपीति. किञ्च किञ्चान्तिनिवृत्त्यर्थमपरोक्षज्ञानमुत तदनु-वृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, आद्य आह उत्पन्नेति, द्वितीय आह भ्रान्तीति, ननु भ्रान्तिकारणभूताज्ञाननिवृत्त्यर्थमिति
१८०. चेन्न, परोक्षज्ञानादपि तत्सम्भवस्योपपादयिष्यमाणत्वात्.

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-परावरतत्त्वयाथात्मेन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन तत्प्रसादसम्भ्रमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणौघाख्यायां चण्डमारुताख्यायाम् अविधेयज्ञानवादभङ्ग-स्यतुर्थस्कन्धः.

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाशारदाय नमः ।

ग्रन्तदूषणीव्याख्याने षण्डमाहते

बाधितानुवृत्तिभङ्गः पञ्चमस्कन्धः ।

इदिविनिश्चिते दैवाद्यत्यादपङ्कजगोयुगे
भवति विविधश्रेयःपारम्परीनिरवयहा ।
दुरितनिवहैर्दुर्गदिष्टभवच्च समाध्वसै-
र्मंसिकरवैवेदान्तार्थन्तमन्यकथोन्मिः ॥

५ नैव समाधिं दुरितानि सङ्घट्टदीक्षा-
क्रोडीकृतङ्गमपि तत्त्वणविद्रुतानि ।
भूयस्त्वमीचितुमशेषविधः पुमर्थ-
स्त्रयीनिवासगुरुरसि कृतम्परैर्नः ॥

बाधितानुवृत्त्येति, इत्यभावे तृतीया, तत्त्वज्ञानेन

- १० बाधितस्यापि भेदप्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिरूपैवानुवृत्तिः,
न तु प्राग्बदनुवृत्तिरित्यर्थः. भेदप्रतिभासानुवृत्तौ तत्कार्य-
बन्धोऽपि स्यादित्यत्र तदनुवृत्तावपीति, भेदप्रति-
भासानुवृत्तावपि अविद्याया निवृत्तलात्तस्या दग्धपटवन्नकार्य-
कारत्वमित्यर्थः. ननु कथम्बाधानुवृत्त्योर्विरोधः भेदमिथ्यात्व-
१५ बुद्धिरूपबाधस्य भेदप्रतिभासानुवृत्तेःसाविरोधात्, दृश्यते
हि एक एव चन्द्रः न दाविति चन्द्रभेदमिथ्यात्वज्ञाने

सत्यपि तिमिरादिवशात्प्रतिभासानुवृत्तिरिति हिंस्रमूख-
लोक्तिविरोधमयजानानस्य ग्रहामनुवदति प्रमाणवत्त्वा-
दिति. अबाधितः—अनिवृत्तः. माभूदविद्यानिवृत्तिः, न

२० च तथा सति बाधितानुवृत्त्यसिद्धिः, मिथ्यात्वबुद्धिरेव
बाध इत्यभिधानादित्यत्र न हीति. मिथ्यात्वबुद्धेरबाध-
रूपता ह्यविद्यानिवर्तकत्वादेवेति वाच्यम्, अन्यथा हिंस्र-
मूखलोक्तिविरोधात्, तत्रप्रकरणपाठकानाण्डिभानामपि

बाधितानुवृत्तिप्रसङ्गात्, जीवन्मुक्तानामेव हि शेष्यते, अतो-
२५ ऽविद्यानिवृत्तिपर्यवसित एव बाध इत्यर्थः. सेति, तत्त्व-
ज्ञानम्ब्रह्मव्यतिरिक्तकृत्स्नमिथ्यात्वज्ञानम्. द्वैतेति, आदि-
पदेन तन्मूलभेदप्रतिभासस्य सत्यत्वकृच्छते. ब्रह्मस्वरूपानु-
प्रवेशान्नोक्तदोष इत्यत्र न चेति. ब्रह्मण इति,
आदिपदेन विनाशिलकृच्छते. न चोपादानेति, वास-

३० नापि भावकार्यतया अविद्योपादानेति भावः. एतेन
संस्कारः कार्योऽपि ध्वंस इव निरुपादान इति निरस्यम्,
किञ्च परमते ध्वंसोऽपि भावरूपाज्ञानोपादानक एव, यद्वा
अत्र कार्यपदेनानुवर्तमानशरीरादिकं विवक्षितम्. ननु
ध्वंसमात्रस्य प्रतियोगिजन्यत्वाच्च व्याघात इत्यत्र न च

३५ सहकार्यन्तरमिति, आगन्तुकहेतुन्तरमनपेक्ष्य स्वप्रध्वंस-
हेतुत्वस्य एकक्षणाधिककालवृत्तित्वस्य च व्याघातः. अहेतु-
केति, कार्यस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे चार्वाकमतप्रवेशः, विना-
शस्याहेतुकत्वाङ्गीकारे चण्डिकत्वप्रसङ्गेन सौगतमतप्रवेश

- इत्यर्थः . अविद्यायासेति, ततश्च अवणाद्यायाश्च वैचर्य-
- ४० मिति भावः . ननु क्वचिद्हेतुकनिवृत्तिमात्राच्च सर्वत्र तथा प्रसङ्गः, त्वयापि क्वचिद्हेतुकनिवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात्, यथा दहनेन दाहनाग्रे सति दहननाशः स्वत एव दृश्यते, तथैव अन्यशब्दस्य मरणसमयानुभवजन्यसंस्कारस्य च स्वत एव नाश इत्यत्र न चेति, संस्कारादिवदित्यनन्तरम-
- ४५ हेतुकनिवृत्तिरिति शेषः . तत्रापीति, दहननाशो दहनस्य सूक्ष्मावस्थान्तरापत्तिः, तद्धेतुश्च दाह्यभस्मीभावावस्था, अन्यशब्दनाशश्च तदातनो गगने यत्किञ्चिद्द्रव्यसंयोगादिः, तद्धेतुश्च प्रसिद्ध एव, संस्कारनाशावस्थानरकानुभवादिः . अतिरिक्ताभावपक्षेऽप्येत एव आगन्तुकहेतवः, उपान्यशब्द-
- ५० स्तज्ञाग्रे वाऽन्यशब्दनाशकः . ईश्वरसङ्कल्पोऽप्यागन्तुककारणमित्याह ईश्वरेति, अतस्त्वतो निवृत्तेरसम्भवाद्वाक्यजन्यमिथ्यात्वज्ञानादेवाविद्यावासनानिवृत्तिः, ततश्च न भेदप्रतिभासानुवृत्तिसम्भव इति स्थितम् . यद्येवमिथ्यात्वज्ञाने सति भेदप्रतिभासासम्भवः कथन्तर्हि तस्मिन् सत्यपि चन्द्र-
- ५५ भेदप्रतिभास इत्याशङ्क्य वैषम्यमाह द्विचन्द्रादाविति, द्विचन्द्रादौ तु दोषस्थाबाध इति तन्मूलभ्रमपरम्परानुवृत्तिर्घटत इत्यन्वयः . चन्द्रैकत्वञ्चन्द्राभेदः . तदुभयेति, यथा ताराप्रकाशांशस्य चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावः तथा दोषप्रकाशांशस्यापि चन्द्रैकत्वप्रकाशविरोधिविषयत्वाभावादि-
- ६० त्यर्थः . बाधकज्ञाने निषेधत्वेन विषयस्यैव बाधत्वादिति

भावः . कस्यचिद्दोषमिथ्यात्वज्ञानेऽपि चन्द्रभेदप्रतिभासो
दृश्यत इत्यत्राह दोषो मिथ्येति . यौक्तिकेति, लक्ष्मुमति
कल्पितदुर्न्यायमूलदोषमिथ्यात्वज्ञानस्य मिथ्यात्वसाधकनिरा-
सादेव भ्रान्तितया दोषाणां सत्यतया न बाध इत्यर्थः .

- ६५ वस्तुतस्तत्पक्षेऽपि दोषस्य यौक्तिकज्ञानादनपाय एवेति
तन्मूलभ्रमो घटत एव . विरोधितत्त्वविषयत्वेन निवर्तकत्वे
अविद्यावदिदानीमेव वासनाया अपि निवृत्तिप्रसङ्गात्,
बाध्यबाधकज्ञानयोर्मिथ्यात्वाविशेषेण वास्तवप्रामाण्यं तद-
भावाभ्यामपि विशेषाभावात्, बाधकज्ञानस्य बाध्यप्रति-
७० भासापेक्षयाविशेषेण बलाभावाच्च पश्चादप्यनिवृत्तिप्रसङ्गादेक-
हेत्यैव निवार्यत्वं वाच्यमित्याह कारणभूतेति .

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण पराथणेन
तत्प्रसादसम्भ्रमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणैव्याख्यायां षण्डमारुताख्यायां बाधितानुवृत्तिभङ्गः
पञ्चमस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते

विविदिषासाधनत्वभङ्गः षष्ठस्कन्धः ।

अद्वैतिजालकस्त्रिसेनमुदीर्णदर्प-
मीषञ्ज(ऋ)लङ्करमनाहतमर्मणा येः ।
संवर्मितेन निगमान्तगुरोः प्रबन्धै-
स्ते ब्रह्मतत्त्वमिह्नः प्रतिबोधयन्तु ॥
५ सकलजनहितेष्वश्रीनिवासार्थवर्था-
इदि निहितहितार्थेष्वेत्तयोमातुरेषः ।
कुमति(पिहि)विहतवाचो न ह्युपादेक्ष्यदस्या
श्विरतरमतिकष्टातर्ह्यवस्थाऽश्ववत्स्यत् ॥

दृष्टेति, इहामुत्रार्थफलभोगविरक्तान्. साचाद्यदुपास्ति-
१० साधनतयेत्यन्वयः. विविदिषन्तीति हीति, सन्नन्तप्रकृति-
धात्वर्थेन नान्वयः, उपसर्जनत्वात्. आश्रमाङ्गतयेति,
आश्रमप्रयोज्यतयेत्यर्थः, अनेन नित्यत्वं विवक्षितम्. शु(द्ध)क-
धर्मकारणान्तराभावादिवत् क्वचित्त्वस्यैवानिवृत्तेः कार्याभाव
इत्याह सम्भवतीति. चिन्नापशुफलत्वादाविति, चिन्नायाः
१५ पशुफलत्वादौ. तस्या द्रुति, तथा च श्रुतिवज्जात्याधनत्वे चिद्धे
कारणान्तराभावात्कर्मादिवैगुण्याद्वा कार्याभाव इत्युच्यते

- इति भावः . अचापीति, तथा च अत्युत्तरपर्यालोचनैव कार्या, नोक्तार्थविरोध इत्यर्थः . अन्यथा—अत्यासमासाभावे . चार्वाकमताप्रवेशेन यत्र कुत्र चिद्यस्य कस्यापि कारणल-
- २० मङ्गीकुर्वता कर्मणां वेदन साधनत्वन्न निराकर्तुं शक्यमित्यभि-
प्रायेणाह कुर्वद्वेति . विस्मरणश्रीलस्य व्यभिचारनिमित्ता-
शङ्कामुक्तार्थस्मारणेन परिहरति व्यभिचारस्येति . एतेन—
वक्ष्यमाणेन . किङ्कर्मापेक्षयेति, अन्यथा घटमानयेति
वाक्यार्थज्ञानाय घटादिस्मरणाय च यागाद्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति
- २५ भावः . दृच्छाया इति, यदीच्छामात्रे तदपेक्षाभावेपि
प्रमाणबलादिह तदपेक्षा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भावः .
अविशेषे कथं विविदिषासाधनत्वप्रतिषेप इत्यत्राह कषाय
इति . अविहितेति, अविहितञ्च तदप्रतिषिद्धस्येत्यर्थः .
ग्रमादेस्तावन्मात्रविषयत्वे नियामकमाह विहितञ्च चेति .
- ३० मनु फलाभिसन्धिविरहेऽपि तद्योग्यस्य कथन्तदनारम्भकत्वम्,
न हि दाहार्थं स्पृष्टएव वङ्गिर्दहतीति नियमोऽस्तीत्यत्राह
अनेकेति, अत्येकसमधिगम्येऽर्थे तत्तत्कामाधिकारबलाद्यथा
श्रुतिः तथाङ्गीकार इति भावः . अतएवेति, फलाभिसन्धि-
तदभावाभ्यामेवेत्यर्थः . तदेव विवृणोति तचापीति . हस्त-
- ३५ समालोच इति, हस्तस्यैव समालोचनमित्यर्थः, एकहस्तवदेव
द्वीतरहसोऽपि . अथञ्चघञन्तलाभियत पुल्लिङ्गः . सोऽन्वेष्टव्य
इति, आदिशब्देन “तद्विजिज्ञासस्व” इत्यादेशङ्गहः, प्रकृत्यर्थ-
स्यैव वाक्यार्थान्वयेऽपीच्छानुवादश्रुतेः शीलम्, तथाचोपसर्जने-

- नापि प्रकृत्यर्थेन विध्यन्वयवत्करणान्वयो युज्यते हीति भावः .
- ४० • तेष्विति, “विजिज्ञासितव्यः, विजिज्ञासितव्यम्, निदिध्यासितव्यः”, इत्यादिष्वित्यर्थः, अत्र वाक्येष्विति विशेष्यमध्याहार्यम् . शङ्कते विधिवत्तेति . अनुवादरूपत्वे हेतुः ध्यायीतेत्यादीति . शाब्दम्प्रत्ययार्थप्राधान्यमनादृत्येति, अत्र हेतुरनुवादरूपत्वम् . स्वीक्रियत इति, प्रकृत्यर्थेनैव विध्यन्वय-
- ४५ • हेतुतयाद्रियत इत्यर्थः . उपसर्जनेन प्रकृत्यर्थेन करणान्वयोपि लोके दृष्ट इत्याह लोकेचेति . शङ्कते अत्रासेरिति , अनन्यपरत्वत्तेति, “क्रियावानेष ब्रह्मविदांवरिष्ठः”, इत्यादि वेदनसाधनत्वप्रतिपादकश्रुतिबलादिति भावः . अयोगत्वेति, इच्छान्वयायोगत्वेत्यर्थः . तथेति, तथात्वे-यज्ञादिसाध्यत्व
- ५० • इत्यर्थः . वेदनेच्छायामिति, विविदिषायास्सुतः प्रयोजनत्वाभावेन वेदनार्थमेवोद्देश्यत्वादिति भावः . तद्विषयत्वादिति, तस्याः—विविदिषायाः . ननु वेदनेच्छाभावे कथं विविदिषेच्छाया असम्भव इत्याकाङ्गयाम् तद्विषयेच्छायास्सुतप्रयोजनत्वाभावेन तत्साधनत्वेनैवोद्देश्यत्वादित्याह विविदिषाहीति .
- ५५ • अपवर्गः—अविद्यानिवृत्तिः, आदिशब्देनामवच्छिन्नब्रह्मानन्दानुभव उच्यते . तदर्थेति, वेदनार्थश्रवणाद्यनुष्ठानपर्यन्तेत्यर्थः . प्रागुक्तेति, तीव्रविविदिषाहेतुभूतयज्ञाद्यधिका-रिणः तीव्रवेदनेच्छाभावे वेदनौमुख्यमात्राद्देदनसाधनश्रवणादाविव ततोऽपि व्यवहितार्था श्रवणादिहेतुतीव्रविविदिषाया-
- ६० • मिच्छा न स्यात्, तीव्रविविदिषाङ्गीकारे तु यज्ञाद्यसाध्यत्व-

- चक्रकथोः प्रसङ्ग इत्यर्थः. तथापीति, प्रातिकूल्यशब्दः
 प्रतिकूलपरः, भोजनप्रतिकूलमित्यर्थः, प्रातिकूल्यहेतुपरो
 वा, भोजनस्य प्रातिकूल्यहेतुरित्यर्थः. तत्प्रातिकूल्येति,
 वेदनेच्छायां सत्यामपि रजस्तमोऽभिभूतत्वात्तत्साधनश्रवणादौ
- ६५ दुःखसाध्यगुरुशुश्रूषादिसाध्ये प्रातिकूल्यबुद्धिर्भवतीति रजस्त-
 मोनिवर्हणार्थं शर्मेत्यर्थः. तर्हीति, विविदिषायाः पूर्वं सिद्ध-
 त्वाद् रजस्तमोनिवर्हणार्थमेव कर्मानुष्ठानमिति विविदिषार्थतया
 यागादिकं श्रुतिप्रतिपाद्यन्न स्यादित्यर्थः. गुरुशुश्रूषादिदुःख-
 साध्येऽपि श्रवणादौ प्रातिकूल्यबुद्धिविरोधिनीच्छा रजस्तमो-
- ७० निवर्हणमन्तरेण न भवतीति यज्ञादिभिस्तादृशेच्छायाञ्जन-
 नीयायां रजस्तमोनिवर्हणस्यावान्तरव्यापारत्वात् यज्ञादे-
 र्विविदिषार्थतया श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमविरुद्धमिति शङ्कते
 श्रवान्तरेति. यद्यप्येवं सति पूर्वोक्तान्योन्याश्रयः स्थिरएव,
 तथापि दूषणान्तरमाह तर्हि वेदनेति. एवं व्यापारस्या-
- ७५ व्यवधायकत्वेन विविदिषाकारणत्वाङ्गीकारे रजस्तमोनिवर्हण-
 म्प्रातिकूल्यनिवृत्तिं विविदिषां श्रवणादिकञ्च दारमङ्गीकृत्य
 वेदनसाधनत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमेव, बाधकाभावान्, एवञ्च
 श्रुत्यन्तरानुसाराद्देदनसाधनपरत्वमेवास्य वाक्यस्याङ्गीक्रियता-
 मिति भावः. तद्भक्तावपीति, तस्मिन्निवेति भावः. भक्ति-
- ८० विधुरस्यापि भक्तेर्मात्रसाधनत्वं ज्ञातवतोभक्तीच्छा सम्भवत्येव,
 तथापि प्रथम कोटिमभ्युपेत्याह तन्न प्रीतिरूपेति. भेष-
 जादिभिरिति, आदिशब्देन मणिमन्त्रादिपदः. काम-

शास्त्रादिव्यति, आदिशब्देन “रोचनालक्षणामूलकक-
लिमतनूर्वधूः। अतौ प्राप्नोति सौभाग्यन्दयितप्रियतामपि ॥”

८५ इत्याद्युक्तायुर्वेदसङ्ग्रहः. सञ्जातमात्रादिति, प्रेम्ण इति
विशेषाध्याहारः. ज्ञानवदिति, विशेषतो ज्ञानेच्छायां
सत्यामपि विशेषतो ज्ञानाभावादित्यर्थः. व्याप्रियत इत्य-
नन्तरं न तु विशेषतो ज्ञात इत्यध्याहारः. अन्यथेति,
विशेषतो ज्ञातेचेदित्यर्थः, सिद्धइच्छाविरहादितिभावः.

९० विविदिषायामप्येवमिति, यथा जिज्ञासाकारणतया पूर्वं
ज्ञानसत्त्वेऽपि ज्ञानान्तरविषयिणी जिज्ञासा, तथा वेदने-
च्छाया विविदिषेच्छाकारणतया पूर्वं सत्त्वेऽपि विविदि-
षान्तरविषयिणीच्छास्त्वित्यर्थः. कारणीभूताया अपि वेदने-
च्छाया इत्यमाणतयाऽभिमतेच्छासजातीयत्वाद्विषमोद्दृष्टान्त

९५ इत्याह न विशेषेच्छाया इति, विशेषविषयाया इच्छाया
इत्यर्थः. ननु विशेषविषयेच्छासिद्धावपि स्वरूपतएव तद्वि-
जातीया तद्विषयेच्छैवेत्यतामित्यत्राह न च विषयेति,
यद्यप्येकस्मिन्नेव विषये इच्छायामुत्कटत्वानुत्कटत्वरूपजाति-
विशेषो लोकसिद्धः, तथापि पूर्वोक्तरीत्या उत्कटेच्छायत्रा-

१०० स्तीति तात्पर्यम्. यदा जिज्ञासाविषयीभूत विशेष ज्ञानस्य
कारणीभूत सामान्यज्ञानादिवाच इत्यमाण विविदिषाया
विद्यमानविविदिषापेक्षया विषयविशेषावच्छेदान्न वैलक्ष-
ण्यम्भ्रूमः, किन्तु लोकसिद्धोत्कटत्वादिनैवेत्याशङ्कतदपि
प्रकृते न सम्भवतीत्याह न च विषयेति, विषयविशेषाव-

१०५. च्छेदातिरिक्तो यो जातिविशेषः औत्कथ्यादिरूपस्य प्रकृते न
सम्भवतीत्यर्थः . तादृशोत्कटवेदनेच्छाया अविद्वानुत्कट-
विविदिषाविषयनेच्छाया असम्भवादित्यर्थः . ननु इत्यमाणा
भक्तावपि कथम्यकृते जातिविशेषसम्भव इत्याकाङ्क्षाया-
श्रीतिश्च तारतम्यवतीत्यादिना पूर्वमुक्तं स्मारयति भक्तौ
११०. त्विति, भोग्यस्य आकारः-भोग्याकारः प्रियत्वमिति
यावत्, आविर्भावो-निष्पत्तिः, प्रियत्वतारतम्यस्य प्रीतितार-
तम्याधीनत्वात्प्रीतितारतम्येतात्पर्यम्, तथाच प्रीतिरूप-
भक्तितारतम्यमेव भक्तिविषये कामनायां हेतुरित्यर्थः . ननु
यादृशी भक्तिस्त्वयेत्यमाणात्वेनाभिमतता तद्रूपवेदनविषयत्वमे-
११५. वेद्यमाणायां विविदिषायां विशेषोऽस्त्वित्याशङ्कते इहा-
पीति, विविदिषायामित्यर्थः . काम्यत्वमिति, विविदि-
षाया इति विशेषः . तथाविधेति, अतिशयित प्रीतिरूप-
त्वात्मकोऽय इत्यमाणाविविदिषायाः प्रकारतया विषयः
तद्विशेषितं यदेदं तत्कामनामन्तरेण तद्विषयविविदिषा-
१२०. कामनापि न सम्भवतीत्यर्थः . नन्विच्छार्थङ्गर्मानुष्ठानस्या-
त्माश्रयणस्तत्वे कश्चिदपीच्छा न सम्भवेत्, इच्छाहेतुभूत-
कर्मानुष्ठानायोगात्, न चेच्छायाविषयवैलक्षण्यज्ञानमात्रा-
धीनत्वम्, वैलक्षण्ये ज्ञातेपि कस्यचिदिच्छानुत्पत्तिर्दर्श-
नात्, अतः कस्यचिदिच्छोत्पत्तेः कर्म हेतुकत्वमाश्रयणी-
१२५. यम्, तच्चैवं सत्यनुपपन्नमित्यत आह अतस्सिद्धमिति .
अस्माकंमते इच्छार्थङ्गर्मानुष्ठानमात्रस्यैव, भोगादृष्टोद्बोधित

पूर्ववाचनासञ्चिवादिषयवैलक्षण्यज्ञानादिच्छीत्युत्पत्तयेः . न चाज्ञातं सुकृतवशाद्बुद्धिर्भवति यथादिनावेदनेच्छासिद्धिरिति वाच्यम्, बद्धर्थव्यथायाससाध्यानां यज्ञादीनामज्ञातसुकृतहेतु-
 १३० रूपत्वासम्भवात्, यज्ञेन विविदिषन्तीति वाक्यस्य ह्यर्थ-
 सिध्यते, अतो बुद्धिपूर्वकमेव एतद्वाक्यविहितं यज्ञा-
 यनुष्ठानम्, तदिदमुक्तम् यज्ञादिकर्मैति, विविदिषा-
 साधनत्वेन न विहितमिति च . अत्र विविदिषन्तीत्यस्य
 सन्निधौ मनसैवानुद्गृह्यमिति विशदवेदनं विहितम्,
 १३५ “एतमेवविदित्वा मुनिर्भवति” इति स्तुतम्, अतो
 विधिस्तुतिविषयस्यैव वेदनस्याच विध्यन्तराकाङ्क्षा, न तु
 तदुभयरहितायाविविदिषायाः” इति तत्त्वटीकोक्तमप्यनु-
 सन्धेयम् .

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तत्परणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादसम्भ्रमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायां षण्डमाहताख्यायां विविदिषासाधनत्वभङ्ग-
 ष्वष्टस्कन्धः ॥

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

श्रीमते महाचार्याय नमः ।

शतदूषणीव्याख्याने चण्डमारुते ।

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गो नाम सप्तमस्कन्धः ।

सर्वाध्यक्षोऽप्यनध्यक्षोदेहिनां यस्य सूक्तिभिः ।

अध्यक्षति हरिस्तस्मै नमो वेदान्तसूरये ॥

अतिदृग्मखिलस्य तन्पुराणं

निगमगुहाहितमग्र्ययोगगम्यम् ।

५

मम इदि भव हर्षशोकमुक्तौ

दधतु रमानिधिदेशिकेन्द्रवाचः ॥

परेषां शब्दजन्यत्वेनाभिमते ब्रह्मापरोक्ष्ये किमचाणामेव
कारणता, उतशब्दस्य, आद्ये दोषमाह विभूत्यंश इति,
अक्षयोग्येविभूत्येकदेशेऽपि (मनः) चक्षुः प्रभृतीन्यचाणि
१० प्रतिहन्यन्ते किमुतायोग्ये ब्रह्मणीति भावः. द्वितीये दोषमाह
श्रुतिरिति, जात्यन्धानाङ्कत इति शेषः, लोके उपदेष्टारः
जात्यन्धानाङ्कते यथारूपमुपदिशन्ति तथा श्रुतिरपि नः कृते
यमुपदिशतीत्यर्थः. इवेत्यनेनोपदेशद्वयस्यापि परोक्षत्वेन
सादृश्यं विवक्षितम्. अनेन वादार्थसङ्ग्रहः. निजाध्यक्षेत्यादि,
१५ स्वतस्त्रिद्व सर्वसाक्षात्कारो भगवान् परोक्षदुरर्थमस्मदुक्त-

- सदर्थञ्च जानन् तत्पारितोषिकतया स्वस्य हृषीकेशतया
 स्वविषयस्मानसप्रकाशन्दालित्यर्थः . अस्वपरोक्षप्रकाशः, स
 इन्द्रियकरणक एव स्यात् न वाक्यकरणक इत्यत्राह न चेति,
 इन्द्रियजन्यः इन्द्रियकरणक इत्यर्थः . वाक्यस्येति, इन्द्रियस्य
 १० वाक्यनिरपेक्षत्वादिति भावः . अन्यतरेणेति, इन्द्रियवाक्ययोः
 पृथक्कारणत्वेन क्लृप्तयोरन्यतरेण कार्योपपत्तावन्यतरस्मिन्नन्यतर
 सहकारित्वकल्पनायास्मानाभावादित्यर्थः, रत्नतत्त्वाधिगमेऽपि
 शब्दज्ञान संस्कार सच्चिवेन्द्रियस्यैव हेतुत्वमिति भावः .
 किन्नामेति, यद्यपि पूर्ववादिना शब्दस्य यदिन्द्रियम्रतिसह-
 १५ कारित्वमुच्यते, तस्यैवेन्द्रियस्य शब्दम्रति सहकारित्वस्थाने-
 नाभिधानाच्चैतच्छब्दावकाशः, अथापि तटस्थस्येयमाशङ्केति
 न दोषः . यदा चक्षुरादीनाम्रत्येकं व्यभिचाराच्छब्दज्ञाने च
 वैजात्यस्थाक्लृप्तत्वात् नेन्द्रियस्य वाक्यसहकारित्वं सम्भवति,
 कारणत्वन्तु सम्भवति, प्रत्यक्षे चाक्षुषस्यर्गनादि वैजात्यस्य क्लृप्त-
 २० त्वात्, ननु शब्दस्य सहकारित्वेऽपि शब्द जन्यतावच्छेदक-
 मिन्द्रियजन्य ज्ञानविशेषे कल्पनीयमिति चेत्, न, तथापि
 शब्दजन्यतावच्छेदकस्य एकस्यैव कल्पनाच्चक्षुरादीनाम्बननुगमात्
 जन्यतावच्छेदकमनेककल्पनीयमिति वादिन एवाशङ्केति .
 मनस इति, तथाच तस्यास्य पूर्वोक्त गौरवमिति भावः .
 २५ विपरिवर्तामादनेऽपि शब्दकरणकत्वनिर्धारणकथमिति पृच्छ-
 ति तथापीति . अन्यस्येति, तत्र चक्षुरादेरव्यापारात्
 मनसस्य कापि कारणत्वानङ्गीकारात् शब्दस्यैव तत्र कारणत्वं

- वाच्यमिति भावः. प्रत्यक्षप्रत्ययादिति, प्रत्यक्षत्वमानुभविकमिति भावः. यद्यपि नेदं रजतमितिवन्न प्रत्यक्षबाधः,
- ४० तथापि यौक्तिकबाधोऽस्येव, मनस्संवलितसामग्र्याशब्दसंवलितसामग्र्याश्च विद्यमानतया परोक्षापरोक्षरूपकार्यद्वयस्यावश्यकत्वात्, अतो दशमोऽस्मौत्येकैवापरोक्षप्रतीतिरिति बुद्धेर्भ्रमत्वमवर्जनीयमेवेति शङ्काम्परिहरति न च संस्रव इति. भेदाग्रहादिति, भ्रमस्याप्युपलक्षणम्. कदाचिदिति,
- ४५ तत्र—तादृशस्थले, करणान्तरसन्निधानस्थले धीभेदानुपलक्षणेन मनसः करणान्तरसहकारित्वमेव न पृथक्करणत्वमित्यर्थः. यद्यपि मनसः करणत्वं स्वमते कुत्रापि नास्येव, तथापि परेण स्वमतेन शङ्किते तदभ्युपगमेन परिहृतमिति ध्येयम्. क्वेति, शब्दस्य प्रत्यक्षजनकत्वन्न विरुद्धमित्यर्थः. अस्तीति,
- ५० स्त्रीत्वविशेषितङ्गोलमित्यर्थः. नन्वस्माभिरज्ञातत्वं यद्यपि न दोषः, तथाप्यत्यन्ताज्ञातत्वे वस्तुसत्तैव न स्यादित्यत आह न चास्येति. निवर्त्येति, तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तज्ज्ञानस्य साक्षात्त्वमन्तरेणानुपपन्नमिति प्रदर्शनार्थं निवर्त्यपदम्, प्रपञ्चरूपस्य निवर्त्यस्य मिथ्यात्वं तत्त्वमस्यादिवाक्य-
- ५५ स्थापरोक्षजनकत्वमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः. मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वञ्च प्रपञ्चस्योपपादयति स्वत इत्यादिना. ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वे युक्तिमप्याह मिथ्याभूतस्येति, मिथ्याभूतस्य ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वं युक्तञ्चेत्यन्वयः. मनसोऽपीति, सहकारिविशेषमनासाद्यसोऽहमिति ज्ञानस्य मनसा असम्भवादित्यर्थः.

- सदर्थञ्च
 ल' *... लक्षणात् मनस एव करणत्वकृतो न स्यादित्यत्राह मनस-*
श्रुति, यद्यपि शब्दस्यापि तादृश साक्षात्कारकरणत्वमधिद्वम्,
 तथापि तादृश ज्ञानकरणत्वे न विवादः, अतस्तज्जन्यज्ञानस्य
 साक्षात्त्वमात्रकल्पनीयम्, मनसस्तु तादृशज्ञानकरणत्वन्तज्जन्य-
 ज्ञानस्य साक्षात्त्वञ्च कल्प्यम्, अतो साधवाच्छब्दस्यैव साक्षात्-
 ६५ कारकरणत्वकल्पनं युक्तमिति भावः. तथात्व इति, मनस-
 सादृश साक्षात्कारकरणत्वस्य दृष्टचरत्वे श्रवणादिषापेक्षापरो-
 चज्ञानेऽप्यन्यत्र क्लृप्तस्य मनस एव करणत्वेन शब्दस्य करणत्वा-
 भावाच्छ्रवणादिनिरपेक्षपरोचज्ञाने शब्दस्य करणत्वङ्गाह्यम्,
 तथाच श्रवणादिवैयर्थ्यमिति भावः. अतएवेति, मनोग्रा-
 ७० ह्यत्वाभावे श्रुतिः प्रमाणमित्यर्थादुक्तम् भवति. भावनेति,
 भावनासहकृतमनोजन्यत्वेन पराभिमतस्येत्यर्थः. पथिकेति,
 प्रोषितचिन्तितायाः प्रियतमायाः साक्षात्कारवदित्यर्थः. पूर्व-
 न्यपरोचज्ञानस्य निवर्तकत्वादर्शनादपरोचपरिशेषः, प्रमाणान्त-
 राणाम्रवृत्तेर्वाक्यपरिशेषसोक्तः, इदानीमपरोचस्याच्चजस्य च
 ७५ निवर्तकत्वा (दर्शनात्) सम्भवात् अपरोचत्वं शब्दजन्यत्वञ्च परि-
 शेषयति किञ्चेति. न्यूनत्वाच्चेति, परोचभ्रमस्यापरोच-
 ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्ततो न्यूनबलत्वादित्यर्थः, न्यूनत्वात्परोच-
 ज्ञानमम् समत्वादच्चजस्य न चममित्यर्थः. न केवलमपरिशेषात्
 साक्षात्त्वशब्दकरणत्वयोस्सिद्धिः, किन्तु श्रुत्यापीत्याह साक्षा-
 ८० त्कारस्य चेति. निचाय्येति, चायृधातुदर्शनार्थः. तस्मा
 इति, करिष्यमाणोपदेश एव तत्र दर्शयतिनोक्त इति

भावः . वेदान्तेति, सूपसर्गः प्रत्यक्षपर इति भावः . न
मांसेति, मांसचक्षुर्निषेधाच्छ्रुतिचक्षुरनुमतमिति भावः .
विगौतमिति . नन्वयमसिद्धो हेतुः, वाक्यार्थज्ञाने
८५ वाक्यस्यातीतादिरूपत्वेनाजनकत्वात्तज्ज्ञानस्यैव जनकत्वात्,
प्रयोज्यत्वमात्रविवक्षायास्तस्मिन्निष्क्रियान्तत्पक्षिकायास्तच्च व्यभि-
चार इति चेन्न, अनुमित्याद्यन्यत्वेन विशेषणात्, यदा,
तत्त्वमसिवाक्यस्य अत्युच्चारणं भिन्नमेव, तथा च यस्य तत्त्व-
मसिवाक्यस्य न सिद्धत्वं नापि पक्षत्वमापि स्थितिः तच्छ्र-
९० वणजन्यं वाक्यार्थज्ञानं पक्षः, तदाक्यप्रयोज्यज्ञानत्वं हेतु-
रिति. तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यकिञ्चिज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोष-
माह सिद्धसाधनादिति . तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यथाव-
ज्ज्ञानवृत्तित्वसाधने दोषमाह पूर्वोक्तेति . न चेति,
अपरोक्षत्वमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तौत्यपि प्रयोक्तुं
९५ अक्यमित्यर्थः . फलकामनाया इति, अनेनेदम्फलस्य
भूयादिति कामनाया इत्यर्थः . फलेति, फलसम्बन्धः
फलजननयोग्यता . अत एवेति, पूर्वमनुष्ठानमित्यग्नि-
होत्रादिक्रियाविवक्षिता, प्रवृत्तिस्तु तज्जनककृतिरिति
भेदः . इह त्विति, निवर्त्यमिथ्यात्वान्यथानुपपत्तिरि-
१०० त्यर्थः . प्रतिबन्धो— व्याप्तिः . ननु महाविद्यानां स्वपरपक्ष-
साधारण्यात् खेनैव सत्प्रतिपक्षितत्वात् कथन्ततस्माद्यसिद्धि-
रित्यत्राह स्वपरेति, यद्यपि स्वपरपक्षसाधारण्यमहा-
विद्यानां स्वभावः, तथाप्यनुकूलतर्कतद्भावाभ्यां साध्य-

- सिद्धितदभावावित्यर्थः. योगीति, बाह्यविषयत्वम्बाह्य-
- १०५ विग्रेथकत्वम्, ज्ञानाप्रत्यासत्तिकत्वे सतीति वा विग्रेष-
 षीयम्. ननु कथमिष्टत्वम्, “निर्विग्रेषज्ञसामान्य”-
 मिति न्यायेन चक्षुरादिविग्रेषानन्तर्भावे प्रत्यक्षजनक-
 सामान्यान्तर्भावस्यापि बाधादित्याशङ्क्यसामान्यतः प्रत्य-
 क्षान्तर्भावे सति चक्षुराद्यवान्तरभेदाश्रयणवच्छब्दरूपावा-
- ११० न्तरभेदाश्रयणमपि सम्भवतीत्याशयेनाह ऐकराश्रय इति.
 तदेवत्विति, ऐकराश्रयमित्यर्थः. तद्दर्शनस्य— साक्षात्कार-
 जनकत्वदर्शनस्येत्यर्थः. यत्तावदिति, नरप्रकृतत्वसाभार्थ-
 मङ्कुरशब्दप्रयोगः. यत इति, अपरोक्षार्थविषयत्वप्रयुक्त-
 त्वाभ्युपगमात् ज्ञानापरोक्ष्येति भावः, न च सर्वसंविदा-
- ११५ द्वादिदापरोक्ष्यात् तद्विषयापरोक्ष्यं स्यादिति वाच्यम्,
 वज्रानुमितेरप्यापरोक्ष्यापातात्. न चेति, वस्तुतो ज्ञानस्य
 स्वप्रकाशत्वेऽपि तत्स्वप्रकाशत्वस्य तेन ज्ञानेनाप्राप्तत्वात्
 तदापरोक्ष्यमिति भावः. तदैक्येऽपीति, उपहितसंवि-
 दाकासाञ्चित् अन्यकालीनत्वात्कासाञ्चिद्वाधिकरणत्वाच्च
- १२० धारोक्ष्यमिति भावः. ननु संवित्स्वप्रकाशेति वाक्यजन्य-
 ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षत्वात्तज्जनकत्वेनापरोक्षहेतुत्वं
 सिद्धमेव, न च प्रत्यक्षांशे जनकत्वमेव साध्यम्, अन्यथा
 सिद्धसाधनात्, वाक्यञ्च विषयांश एव हेतुः न स्वजन्य-
 ज्ञानांशेऽपि, अतः प्रत्यक्षजनकत्वसाक्ष्येवेति वाच्यम्, तदंशे-
- १२५ ऽपि वाक्यातिरिक्तकारणादर्शनेन तस्यैव कारणत्वादिति

- ग्रहते वाक्येति . तर्हीति, तथा च सिद्धसाधनं हेतु-
विशेषणवैयर्थ्येति भावः . ननु विषयप्रकाशांशा-
भिन्नप्रत्यक्षांशजनकत्वं साध्यम्, अनुमानादिषु वङ्गिमा-
निति जानामीत्यत्र वङ्गिमानित्यंशो विषयांशः, जाना-
१२० मीत्यंशस्त्वप्रकाशांशः, संवित्त्वप्रकाशेत्यत्र तु तद्व्यन्यज्ञान-
स्यापि संवित्त्वेन विषयान्तर्भावान्तत्प्रकाशेनैव स्वव्यवहा-
रोपपत्तौ जानामीत्यंशान्तरकल्पकाभावात् स्वप्रत्यक्षरूप-
स्वात्प्रकाशांशो विषयप्रकाशांशस्याभिन्न एवेत्यदोष इति
ग्रहते सत्यमिति . नेति, संविदित्यतीतानागतस्वर-
१२५ साधारणसंविन्मात्रगोचरविषयप्रकाशांशमात्रेण जानामीति
तदातन व्यक्तिसाचगोचर तदाश्रयपुरुषविशेषसम्बन्धित्वादि-
विशिष्टव्यवहारस्य जानामीत्यंशान्तरमन्तरेणसम्भवात्,
ततश्च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः . यद्यपि विषयांशेऽपि
स्वस्यान्तर्भावोऽस्यैव, तथापि विषयप्रकाशांशसंविदन्तर-
१४० वत् एतत्संविदंशेऽपि परोक्ष एवेति भावः, स्वप्रकाशतया
प्रत्यक्षत्वावश्यभावेन विषयप्रकाशांशस्यैव तत्संविदंशे प्रत्यक्ष-
त्वमित्याशङ्कितुर्भावः . यद्वा, ननु विषयप्रकाशांशे यत्प्र-
त्यक्षन्तज्जनकत्वं साध्यं, विषयप्रकाशांशस्य न पूर्ववदेक्षांशो
विवक्षितः, किन्तु विषयावगाह्यंशः, इदञ्च साध्यज्ञानु-
१४५ मानादिष्वस्ति, इह त्वस्ति, स्वस्यापि विषयतया स्वप्रका-
शांशस्यैव विषयावगाहितया विषयप्रकाशांशत्वादिति
ग्रहते सत्यमिति . नेति, किं सर्वविषयावगाह्यंशे

- यत्प्रत्यक्षजनजनकत्वं साध्यम्, यत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्वं वा, नाद्यः वाक्यस्य स्वप्रकाशांशस्य च
- १५० सामान्यविशेषविषयतया भेदस्य दर्शितत्वेन सर्वविषयावगाह्यं प्रत्यक्षत्वाभावात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः. न द्वितीयः, अतीन्द्रियत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्विषयावगाह्यं प्रत्यक्षजनकत्वव्यापकस्य वेद्यांशान्तर्भूतज्ञानजनकत्वे सोपाधिकत्वादिति भावः. प्रभैव कुतो न स्यादित्यचाह परोक्षेति. प्राग-
- १५५ विदितस्वात्मदशमत्वस्य यदि कश्चिद्विशिष्टेऽपि प्रत्यक्षताधीः, तदा भ्रान्तिरेव सेत्याह उद्देशे(श्रये)ति, अतः प्राचीनप्रत्यक्षभेदभ्रमस्तचेति भावः. एतेन कदाचिदपि तत्र धीभेदानुपलम्भादिति पूर्ववाद्युक्तं निरस्तम्, करणान्तरसन्निधानात् प्राज्ञनसा प्रत्यक्षोत्पादेन तदभेदभ्रम-
- १६० सम्भवात्. आपरोक्ष्यादेरिति, परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः ज्ञानभेदेनाविरोधात् तन्निबन्धनः प्रत्यक्षे विषये परोक्षप्रकाशव्याघातविरह इति भावः. विषयधर्मत्वेऽपीति, विषयधर्मत्वेऽपि तदनिबन्धने एव पारोक्ष्यापारोक्ष्ये ज्ञानेऽपिवाच्ये, इन्द्रियलिङ्गादिजन्यज्ञानेषु वैलक्षण्यानु-
- १६५ भवात्, तथा च एकस्मिन्नेव करणद्वयप्रवृत्तौ परोक्ष-परोक्षरूपज्ञानद्वयमविदुर्भूमिति भावः. काशभेदेनेति, परोक्षे विषये सत्यपि श्रवणपरोक्षज्ञानस्य श्रवणानन्तर-परोक्षज्ञानस्य च तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वङ्गीकारादिति भावः. विपरीतवासनायां कथं परोक्षमपि ज्ञानमित्यचाह

- १७० विपरीतेति, मननादिभिः विपरीतवासनायामनिवृत्तायामपि वाक्यात्प्रथमतः परोक्षज्ञानस्य त्वयोक्तत्वादित्यर्थः. (व्याख्यानान्तरम्, यदि प्रत्यचेति, शुक्तिप्रकाशोऽपि परोक्ष एव स्यादिति भावः). ननु न वयमपरोक्षे परोक्षप्रकाशे शुक्तित्वेनापरोक्षे परोक्षरजतप्रकाशमापादयामः, किन्तु विरुद्धयोरविरोधाङ्गीकारे शुक्तित्वे भावमानेऽपि रजतभ्रमस्थादिति ब्रूमः इति शङ्कामनूद्य परिहरति अथ पुनरिति. शुक्तित्वादीति, प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वमतेन, कारणत्वमतेनाह विश्लेषेति. दृष्टत्विति, विषयगतमपरोक्षत्वमपरोक्षज्ञाने न प्रतिबन्धकं
- १८० नापि तदभावः परोक्षज्ञानहेतुः मानाभावादिति भावः. तथाविधेति, परोक्षविषयप्रयोग इवापरोक्षविषयप्रयोगेऽपि तच्छक्तिसदवस्थत्वादिति शब्दरूपा सामग्री दर्शितेत्यर्थः. अत एवेति, अपरोक्षे विषयेऽपि परोक्षप्रत्ययस्याङ्गीकारात् व्याप्त्यभावात् प्रश्लिखिलमूलसत्कं इत्यर्थः.
- १८५ विपर्यय इति, विपर्यये पर्यवसाने तु पराभीष्टं स्वाभीष्टं साधयति, यथा दृश्यते च धूमस्तस्मादङ्गिमामिति. स्वानिष्टप्रसञ्जकमित्यत्र हेतुमाह प्रसञ्जके त्विति, प्रसञ्जकविपर्यये पर्यवसानात् प्रसञ्जकखेष्टत्वे तदभावस्थानिष्टत्वात् अनिष्टपर्यवसानमित्यर्थः. परानिष्टमेव प्रसञ्ज-
- १९० नीयमित्यत्र हेतुमाह स्वाभीष्टखेति, आपाद्यविपर्ययस्य खेष्टसाधनत्वादापाद्यस्य खेष्टत्वे तदभावाच्चिद्धेः न खेष्टविद्धि-

- रित्यर्थः. उभयमिति, प्रसञ्जकं खेष्टप्रसञ्जश्च परेष्ट-
मित्यर्थः. प्रसञ्जकस्य खेष्टत्वमुपपादयति स्वत इति.
मित्यैतदिति, परोक्षज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य पर-
१८५. मार्थत्वेन इष्टत्वात् परमार्थत्वेन इत्यमाणाभावप्रतियोगि-
त्वेनानिष्टत्वमुपपद्यत इति भावः. पश्चात्तनेति, अव-
णाद्यनन्तरभाविप्रत्यक्षस्यापि मिथ्यात्वात् तदप्यनिष्टमि-
त्यनेन तर्केणानिष्टमेव सिध्यतीत्यर्थः. किञ्चाभावस्य
सत्त्वादेव हि प्रतियोगिनः परोक्षज्ञानस्यानिष्टत्वं वाच्यम्,
१००. अभावस्य सत्त्वञ्च मिथ्यात्वस्य शुक्तिरजतधोरिवाविरोधा-
पादकत्वादाच्यम्, तच्च न सम्भवति सत्यमिथ्यार्थयोर्विद्व-
त्त्वात्, अन्यथा बाध्यबाधकभावानुपपत्तेः, तस्मात्परोक्ष-
तदभावयोरविरोधासिद्धेः परोक्षाभावासंभवाच्च प्रसञ्जक-
स्यानिष्टत्वमित्याह शुक्तावित्यादिना तवाविरोधापादकञ्च
१०५. भवतीत्यन्तेन. स्मर्तुमर्हसीत्यनन्तरं तच्च सम्भवतीति शेषः.
सत्यमिति, सत्यं शुक्तित्वमित्यन्वयः. बाध्यत्वेनाभिधीयत
इत्यत्र विरोधादित्यनुषञ्जनीयम्. अविरोधापादकञ्च
भवतीति, परोक्षतदभावयोरिति शेषः. परोक्षज्ञानस्या-
परोक्षभ्रमानिवर्तकत्वेऽपि शाब्दज्ञानसचिवेन्द्रियेणापरोक्ष-
११०. ज्ञानादेव भ्रमनिवृत्तिस्स्यादित्यत्राह दुष्टेन्द्रियेति, दोष-
माहात्म्यादाप्तोपदेशे सत्यपि कश्चिच्च तत्त्वापरोक्ष्यमुत्पद्यते,
किन्तु भ्रम एवेत्यर्थः. एवं विद्वद्व्योस्यन्निपाते शुक्ति-
तत्त्वज्ञाने सत्यपि रजतभ्रमस्यादित्यापादनार्थमभिप्रेत्य तच्च

- दोष उक्तः, इदानीन्त्वपरोचेऽपि परोक्षप्रकाशोऽस्ति
 २१५ चेच्छुक्लित्वेनापरोचेऽपि रजतत्वेन परोक्षं स्यादित्यापाद-
 नार्थमभिप्रेत्य दोषमाह तथेति, अयोग्यताज्ञानमति-
 बन्धकन्नेति भावः. यदा अप्रामाण्यशङ्कादशा विवक्षिता,
 उदेत्येवेति, तत्रानुभव एव मानमिति भावः. विशेषत
 इति, प्रत्यक्षयोग्यार्थं विशेषतो दृष्टन्तदयोग्यार्थं सामा-
 १२० न्यतो दृष्टमिति विभागाभिप्रायेणोक्तम्. तथाविधेति,
 अन्यादिवत्प्रत्यक्षार्थगोचरेष्वित्यर्थः. तदानीन्मत्यचे परोक्ष-
 प्रकाशो व्याहृतः, अन्यादिर्न तथा, ब्रह्म तु तथैव, नित्या-
 परोक्षत्वादिति शङ्कते योग्यतेति. अग्निरपि तदानी-
 मारण्यकानां योगिनामीश्वरस्य हिरण्यगर्भादेश्च प्रत्यक्ष
 २२५ इत्याह यस्य कस्यचिदिति. तन्मत्यपरोचे तस्य परोक्षं
 व्याहृतमिति शङ्कते तथापीति. तर्हीति, तत्र परोक्ष-
 ज्ञानस्य व्याघाताभावान्न साक्षात्कारसमर्थनमित्यर्थः.
 यत्पुनरिति, यदि प्रत्यक्षे परोक्षव्याघात इत्येवोच्यते,
 प्रत्यक्ष इति च प्रत्यक्षयोग्यत्वं वा व्याहृतत्वेनाभिमत-
 २३० परोक्षज्ञानानन्तरमपरोक्ष इति वा विवक्षितम्, तथा च
 दग्धमत्वस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वात् अनन्तरमत्यक्षदर्शनाद्वा परोक्ष-
 व्याघातात् अपरोक्षसम्भव इत्यत इत्यर्थः. ननु तदा प्रत्यक्षे
 परोक्षप्रकाशस्यैव व्याघातः, यदा च दग्धमत्वमत्यक्षान्तदा
 तत्रापरोक्षज्ञानसमर्थनमिति स एव दृष्टान्त इत्यत्राह
 २३५ यदा चेति. ततश्चेति, शूद्राणामत्रैवर्णिकत्वेऽपि अनु-

- मानाधिकारस्यानपायात् आनुमानिकापरोक्षज्ञानस(व)त्वा-
 न्तेषामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्यादिति भावः, आदिशब्देन
 श्रवणादिवैयर्थ्यं विवक्षितम्. किञ्चेति, न च साक्षिण-
 स्तदौयत्वाभावात् तन्मत्यपरोक्षत्वमेति वाच्यम्, ग्रास्त्रार्थञ्च
२४०. जानामीत्यादिरूपेणाज्ञानावच्छेदकार्थव्यवहारजनकस्य सा-
 क्षिणोऽपि तदौयत्वादिति भावः, न च वृत्त्याऽपरोक्षत्वं
 विवक्षितम्, ब्रह्मणस्त्वतोपरोक्षत्वेनातथात्वादिति भावः.
 दृष्टान्तासिद्धिरिति, ननु स्वतोपरोक्षार्थमात्रविषयत्वञ्च
 हेतुः, तादृग्यार्थविषयत्वमात्रत्वात्मस्वरूपमादायास्येवेति
२४५. चेत्, किमयं हेतुस्त्वतोऽपरोक्षार्थांश्चेत् अपरोक्षजनकत्व-
 साधकः, उत तदर्थमात्रे, न द्वितीयः, त्वद्वयं तिष्ठथ
 इत्यत्र घटांश्चेत्परोक्षतापत्तेः, नाद्यः, दग्धमस्त्वमसीत्यादि-
 वाक्योदाहरणयोगात्. अत एवेति, वाक्यस्यापरोक्ष-
 ज्ञानजनकत्वासिद्धेः अपरोक्षार्थगोचरत्वङ्कारणतावच्छेदक-
२५०. मित्यपि निरस्तमित्यर्थः. सत्यमेव हीति, संसारस्य
 सत्यत्वभगवत्सङ्कल्पनिवर्त्यत्वञ्च साधयिष्याम इत्यर्थः, सत्य-
 त्वसाधनान्मिथ्यात्वस्यासिद्धिस्त्रिद्ध्या, सत्यत्वे वा मिथ्यात्वे
 वा प्रमाणबलादौश्वरसङ्कल्पनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वादन्वया-
 सिद्धिस्त्रिद्ध्या. “तरति शोकमात्मविदि”त्यादि, ननूपा-
२५५. सनस्यापि ज्ञानत्वात्कथं ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्य निरास इति
 चेन्न, ध्यानादिभिन्नस्यैव परेण ज्ञानत्वाङ्गीकारात्तन्निवर्त्य-
 त्वस्यैव तदिष्टत्वात्तस्यैव निरस्तताभिधानेन दोषाभावात्,

- किञ्च उपासनादिना निवृत्तौ सुमुखादिषट्कारिणोऽपे-
 चित्तत्वाच्च ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वम्, तस्मै तु उपासनादि
 २६० सर्वं ज्ञानार्थमपेक्ष्यते, ज्ञानेन तु बन्धनिवृत्तौ न किञ्चिदपे-
 क्ष्यत इति . युक्तिः—युक्तता . व्यावहारिकमिति, तथा च
 हेत्वसिद्धेः न मिथ्यात्वसाधनमिति भावः . किञ्चिथ्यार्थोऽस्ति
 उत न, द्वितीय आह प्रध्वंसो ह्येति, विद्यमानतामात्रं
 सत्यत्वान्नातिरिक्तम् अनिरूपणादिति भावः . आद्य आह
 २६५ सत्यपीति, तेन—ज्ञानेनेत्यर्थः . अन्यथेति, न चेष्टा-
 पत्तिः, सुषुप्तिकाले सुद्धरादिना शुक्तिनिवृत्तौ यदि
 रजतस्यापि निवृत्तिः, तदा ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्,
 अनिवृत्तौ निरधिष्ठानाध्यासप्रसङ्गात् . दूषणान्तरमाह
 संविदिति, भ्रान्तिज्ञानेत्यादिदोषस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध-
 २७० कत्वादिति भावः . सम्भवे वेति, तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यर्थं हि
 भ्रान्तिसामग्र्यच्छेदकल्पनम्, तस्यां सत्यामपि तत्त्वज्ञानो-
 त्यत्तौ किन्तदुच्छेदकल्पनेनेत्यर्थः . द्वितीयप्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तेः
 प्राक् तत्सामग्र्यनुवर्त्तते, न वा, द्वितीये दोषमाह
 तत्सामग्र्येति, साक्षात्कारसामग्र्यभावे भ्रमसामग्र्यच्छेदे-
 २७५ ऽपि तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पत्तेरित्यर्थः . आद्ये दोषमाह
 तस्याच्चेति, तत्त्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वे भ्रमसामग्री-
 सत्त्वेऽपि प्राथमिकतत्त्वापरोक्षवत् द्वितीयादेरप्युत्पत्ति-
 सम्भवादित्यर्थः . नित्येति, नित्यत्वात्मकस्वाभाविकत्व-
 मित्यर्थः . किञ्चित्प्रतिबन्धकनिवर्त्तकमित्यज्ञानमेव, उत

२८०. स्वरसवादि, चाद्ये दोषमाह अन्योऽन्येति. द्वितीये
दोषमाह नित्येति, नित्ये प्रतिबन्धकस्याभावात् तन्नि-
वर्तकत्वस्य स्वारसिकप्रत्यक्षस्य कस्यमित्यर्थः. ननु भ्रान्तेः
पुनरप्यननुत्पादार्थं तस्मान्मध्युच्छेदकत्वस्याथमिकप्रत्यक्षस्य
कस्यनौषमिति चेन्न, सामग्र्या मिथ्यात्वे तस्या अपि
२८५. स्वरूपतः सत्त्वाभावेन प्रच्युत्यसम्भवात् तस्या अपि निवृ-
त्तिसाद्भ्रान्तिकारणनिवृत्तिरित्येव वाच्यम्, तथाप्येवमि-
त्यनवस्था, सत्त्वत्वेनापरोक्षज्ञाननिवर्त्तन्त्वन्वेष्टमिति भावः.
स्वाभाविकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतया तदुच्छेदकस्यनमित्यत्र
प्रागुक्तविकल्पे प्रथमशिरसि दूषणमाह प्रतिबन्धेति.
२९०. द्वितीयेऽपि पूर्वोक्तविकल्पमभिप्रेत्यप्रथमशिरसि दोषमाह
प्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षभ्रान्तिकारणोच्छेदे सत्त्वेव वाच्यम्,
तत्र तस्या प्रत्यक्षप्रतिबन्धकतोक्तेः, तदुच्छेदस्तु यदि प्रत्यक्षेण
स्यात् तदान्योऽन्यात्रय इत्यर्थः. द्वितीये चाह प्रतिबन्ध
इति, चात्स्वरूपे अपरोक्षे न प्रतिबन्धकं नित्यत्वादित्यर्थः.
२९५. कश्चित् न द्वितीय इत्यतः प्रागेवान्योऽन्यात्रयणादिति
पाठः, स तु सुगमः, सङ्ग्रहोऽपि तदनुसारेण योज्यः.
तदनुवर्त्तनस्येति, प्रागभावपरि(कल्पनं) पालनं हि सत्यां
सामग्र्यां कार्यविश्वम्वायोगात् प्रतियोगिकारणविघटनेनैव
वाच्यम्, तत्र निरस्तमित्यर्थः. भ्रमाननुवृत्तिरेव सत्यताध-
३००. वसायग्रैयिष्यन्तश्च परोक्षज्ञानाच्चेति शङ्कते परोक्षेति.
उक्तत्वादिति, प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शुक्लेस्तच्चे विप्रसम्भक-

- वाक्याद्भजतधीर्देतौत्युक्तत्वादित्यर्थः . अपरोक्षेऽपीति,
 आन्तरपीत्यन्वयः . एतदिति, अपरोक्षज्ञानद्वारा एत-
 दर्थस्य श्रवणाद्युपायस्योपदेशाद्योगात् . प्रत्यक्षपरिशेषम-
- ३०५ भ्युपगम्य वाक्यपरिशेषवन्वेषयति अस्तु वेति . प्रत्यगिति,
 आदिशब्देन मनस्व्यागहेतुस्मोहमत्सौत्यस्मिन्नर्थे स्वातन्त्र्य-
 मनुमानपरित्यागहेतुरापरोक्ष्यविद्वेषित्वञ्च गृह्यते, प्रत्यक्ष-
 पराङ्मुखत्वादिसंशयान् साध्यविरुद्धेन व्याप्तेत्यर्थः . तुल्येति,
 वाक्यस्याप्यपरोक्षविद्वेषग्रीकत्वादित्यर्थः . दर्शनैति, दश-
- ३१० मन्त्रमसौत्यक्ष दृश्यत इति भावः . तदिति, तत्राप्यपरोक्ष-
 जनकत्वदर्शनस्यासिद्धेरिति भावः . तदिति, दर्शन-
 सन्देहेऽपीत्यर्थः . इन्द्रियेति, मनसि प्रत्यक्षपराङ्मुखत्व-
 सन्देहात् विद्वद्ब्रह्मिनिश्चयः, प्रत्यक्षिवचस्य शब्दस्याप-
 रोक्षजनकत्वसन्देहदशायामनुसन्धान्यायस्य तद्विषयत्वानुमान-
- ३१५ अपि तथेत्यभिप्रायेणादिशब्दप्रयोगः . इन्द्रियादिष्वे-
 वेति, क्लृप्तः अपरोक्षधीसामर्थ्यस्य इन्द्रिये क्लृप्तत्वात्तस्यैव
 प्रत्यक्षिवचस्यकल्पनं युक्तमिति भावः . दशमोऽहमिति ज्ञाने
 अपरोक्षत्वानुभवः कथमित्यत्राह सामग्रीति, शब्दोप-
 बीतन्दशमत्वज्ञानस्यैव गृह्यत इति भावः . तेषामिति,
 ३२० भेदशक्त्याविरासे चयावाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वकल्प्यते,
 एवमित्थिवस्यैव कल्प्यतामित्यर्थः . तदपीति, परिभवो
 हि कार्यमित्थित्तिर्नापि प्रतीतिमित्थित्तिरित्युक्तम्, अतो-
 ऽप्रामाण्यबुद्धिः परिभवः पर्यवस्यति, प्रकृते ज्वालाभेदानु-

- मानेन ऐक्यप्रतीतेरप्रामाण्यबुद्धिरस्येवेत्यर्थः . भ्रमान्तर-
 २२५ प्रतिबन्धः परिभव इति चेन्न, सञ्जातेऽप्यपरोचेऽपीत्यादिना
 अपरोक्षबाधेऽपि भ्रमानुवृत्तेः प्रागेव दर्शितत्वात् . कथ-
 म्ब्रुवति, दैतविषयत्वादविरोधाद्बलावच्छिन्नैव कुत इति
 भावः . निश्चितपदेन निश्चयहेतुत्वे सिद्धेऽपि सुविशेषणं
 विशेषविषयत्वायं स्यादित्यचाह विज्ञानमिति विशेष-
 २३० षेन विशेषविषयत्वसिद्धेति . तज्जन्धेति, अवणं श्रोतव्य
 इति विहितं विवक्षितम्, ततो जातं श्रावणम्, प्राथमिक-
 परोक्षज्ञाने व्यभिचार इत्यर्थः . अग्निहोत्रादिवाक्ये प्रयोगो-
 ऽप्रयोजक इत्यचाह परिहारस्य चेति, मिथ्यार्थनिवृत्त्या
 २३५ अपरोक्षज्ञानकल्पनस्य निरासादिति भावः . योगज-
 धर्माद्यजन्यजन्यत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारित्वव्यापकं विषयजन्यत्व-
 सुपाधिष्वेत्याह विषयेति . न वाक्येति, प्रत्यक्षत्वे तु
 न वाक्यजन्यताहेतुः प्रयोजकः, किन्त्वर्थजन्यत्वमेव हेतु-
 स्यात्, ततश्चायं सोपाधिक इत्यर्थः . किं यावत्तत्त्वम-
 २४० स्यादिति वाक्यव्यक्तयः पक्षः, उत श्रावणाद्यनन्तरभाविव्यक्ति-
 मात्रम्, आद्ये मननात् प्राथमिकव्यक्तावंगतो बाधमभि-
 प्रेत्य द्वितीये तत्रैव व्यभिचारमाह सोऽपीति . दृष्टान्त-
 स्येति स्वप्रकाशत्वस्य दशमत्वस्य चास्वप्रकाशत्वात्स्वतः प्रत्य-
 क्षत्वाभावाच्चेति भावः . विगीतमिति, ननु साध्ये
 २४५ स्वशब्दस्य भिन्न(जन्य)परत्वे तत्त्वमसिवाक्यार्थविषयप्रत्य-
 क्षस्याप्रसिद्धेः, तज्जनकस्याप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नम्,

- जनकपरत्वे कस्यापि वाक्यस्य स्वार्थगोचरप्रत्यक्षजनकत्वा-
 भावात् प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तद्भेदसाधनमनुपपन्नम्, स्वार्थ-
 शब्देन स्वजन्यज्ञानविषयत्वं विवक्षित्वा इन्द्रिये प्रतियोगि-
- २५० प्रसिद्धुपपादने बाधः, स्वस्यैव स्वजन्यश्रावणज्ञानविषयतया
 स्वार्थत्वात् विषयतया स्वगोचरज्ञानजनकत्वाच्च स्वार्थ-
 शब्देन भिन्नत्वमात्रं विवक्षित्वा स्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकञ्च
 भवतीत्युक्तौ बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च, स्वजन्यश्रावणज्ञानस्य
 तकारत्वादिविषयत्वात्, नन्वस्तु स्वशब्दो भिन्नपर एव, न
- २५५ च तत्त्वमसिवाक्यार्थप्रत्यक्षाप्रसिद्धिः, घटादिगोचरप्रत्यक्ष-
 स्यैव प्रमेयत्वादि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यस्य तत्त्वमसि-
 वाक्यार्थगोचरत्वादिति चेन्न, बाधादेव तत्त्वमसिवाक्य-
 गोचरसामान्यलक्षण(णा)प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्यापि तत्त्वमसि-
 वाक्यगोचरतया वाक्यस्य तत्र जनकत्वात्, न च सामान्य-
- २६० प्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने सन्निरूपितविषयप्रतियोगिकलौकिक-
 प्रत्यासत्तेर्जनकत्वाभावाच्च तस्य प्रत्यासत्तिद्वारकञ्चनकत्व-
 मिति वाच्यम्, सन्निरूपितविषयांशे लौकिकप्रत्यासत्ते-
 र्विद्यमानतया तस्या जनकत्वस्यावर्जनीयत्वात्, न ह्यप्रति-
 बद्धा सामग्री कार्यञ्च जनयतीति केनापि वक्तुं शक्यम्,
- २६५ कस्य चित्प्रतिबन्धकत्वकल्पने च न किञ्चित्प्रमाणमस्ति,
 अस्तु तर्हि जनकपरमेव, न च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्या-
 प्रसिद्धिः, शब्दो वर्तत इति वाक्ये स्वार्थविषयप्रत्यक्ष-
 जनकत्वस्य प्रसिद्धत्वादिति चेन्न, तत्रैव व्यभिचारात्, अस्तु

- तर्हि स्रजन्यज्ञानविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्याप्यः, इन्द्रिये
 ३७० च प्रतियोगिप्रसिद्धिः, न च बाधः, विषयतातिरिक्तरूपेण
 स्रजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, वाक्यप्रत्यक्षस्य विषयतारूपेणैव
 तद्व्यन्यत्वात् स्रकरणकत्वं वा स्रजन्यत्वमिह क्वचित्तमिति
 चेन्न, शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारात्, अस्तु तर्हि
 स्रभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, न च तकारत्वादिप्रत्यक्ष-
 ३७५ जकत्वाद्बाधः, स्रगोचरप्रत्यक्षप्रत्यक्षविषयत्वस्य स्रभिन्न-
 विशेषणत्वात्, व्यप्येवमेन्द्रिये प्रतियोगिप्रसिद्धिः, तथापि
 शब्दस्यर्थादिप्रत्यक्षजनके शरीरे प्रसिद्धिरिति चेन्न, सर्व-
 स्थापि शरीरादिविषययोगिप्रत्यक्षादिविषयत्वेनाप्रसिद्धे-
 रिति. उच्यते, बाधे स्रपदस्मिन्नपरमस्तु, बाध्यप्रसिद्धिस्य
 ३८० सामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वविषयप्रत्यक्षजनकेन्द्रिये, न चोक्तबाधः,
 स्वार्थविषयत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षजनकभेदस्य स्रस्यत्वादिन्द्रि-
 यस्य प्रत्यासत्तिभूतसामान्यस्य सर्वविषयत्ववच्छेदेन प्रत्यक्ष-
 जनकत्वात्, विषयस्य च स्रविषयकत्ववच्छेदेनैव विषयतया
 जनकत्वात्, न च शब्दो वर्तत इत्यत्र व्यभिचारः,
 ३८५ स्रगोचरवृत्तिकवाक्यस्य हेतुत्वात्, शब्दो वर्तत इत्यस्य
 स्रगोचरवृत्तिकत्वात्, अस्तु वा स्रपदस्मिन्नपरम, न
 चोक्तव्यभिचारः, पूर्ववदेव हेतुविशेषणम्, अस्तु वा विष-
 यतामवच्छिन्नस्रवृत्तिकारणत्वमिहपितजन्यताश्रयज्ञानविष-
 यप्रत्यक्षजनकत्वाभावस्याप्यः, प्राग्भवेव हेतुविशेषणाच्च न
 ३९० पूर्वोक्तव्यभिचारः. अस्तु वा स्रकरणकत्वं स्रजन्यत्वम्, न

- च पूर्वोक्तव्यभिचारः, ज्ञानप्रत्यक्षपदव्यत्यायेन स्वकरणक-
प्रत्यक्षविषयज्ञानजनकभेदस्य साध्यत्वात् . अस्तु वा स्वगो-
चरप्रत्यक्षाविषयस्वभिन्नविषयप्रत्यक्षजनकत्वाभावः, ग्ररीरादौ
च प्रतियोगिप्रसिद्धिरुक्ता, न च सर्वस्य ग्ररीरादिविषय-
३८५ योगिप्रत्यक्षादिविषयत्वात् साध्याप्रसिद्धिः, योगजधर्माद्य-
जन्यत्वेन स्वगोचरप्रत्यक्षविशेषणात्, अत्र च साध्ये वाक्य-
त्वादित्येव हेतुरिति प्रत्यक्षकरणस्य भवतीति वा विष-
यतातिरिक्तरूपेण प्रत्यक्षजनकं न भवतीति वा प्रत्य-
क्षजनकतामवच्छेदकविषयतातिरिक्तयावत्स्वरूपनिर्धर्मकमिति
४०० वा साध्यम्, अत्र चरमसाध्ये विषयतातिरिक्तपदसाध-
व्यभिचारवारणाय, एवञ्च स्वतोऽपरोचविषयत्वादेरनव-
च्छेदकत्वसिद्ध्या इष्टसिद्धिः, एतेषु चिद्वपि साध्येषु
वाक्यत्वादित्येव हेतुरिति . विगीतेति, तत्त्वमस्यादि-
वाक्यजन्या तद्गोचरा धीः पक्षः. स्वप्रकाशतया स्वांशे प्रत्यक्ष-
४०५ त्वात् साधवारणाय साध्ये स्वविषय इत्युक्तम् . वाक्येति,
घटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विशेषणं, वाक्यप्रत्यक्षवारणाय
विशेष्यं, वाक्येतरपदं वाक्येतरमात्रपरम्, तेन वाक्य-
जन्यत्वे सति वाक्याविषयत्वं पर्यवस्यति . अनतिप्रसञ्ज-
केति, अग्निहोत्रादिवाक्येष्वपरोचधीजनकत्वस्य तज्यायेन
४१० साधनसम्भवान्, यथा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानत्वेनाप-
रोचधीजनकत्वसाधनेऽतिप्रसङ्गः, न तथाऽस्मदुक्त्याप्राविति
नक्षत्रमिति भावः . समत्वेऽपीति, स्थापनाऽनुमानस्य

- हि प्रतिरोधो दोषः, प्रत्यनुमानस्य तु स्थापनाप्रतिबन्धैक-
 फलत्वाच्च प्रतिरोधो दोष इत्यर्थः . वस्तुतोऽस्येव विवचो-
- ४१५ बाधकमित्याह न चेति . अविशेषादिति, ज्योति-
 ष्टोमादिवाक्यव्यावृत्तावान्तरोपाधेरभावादित्यर्थः . प्रत्य-
 चार्थविषयत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्ये विशेषः, ज्योतिष्टोमादि-
 वाक्ये तु तदभावाच्चातिप्रसङ्ग इत्येताह न चेति . ननु
 कथं ज्योतिष्टोमादिवाक्ये तत्प्रसङ्गः, अपरोक्षार्थविषयत्व-
- ४२० रूपप्रयोजकस्य तत्राभावादित्येताह तत्रापीति, अप-
 रोक्षार्थविषयत्वं हि अपरोक्षज्ञानविषयार्थविषयकत्वम्,
 तथा च अपरोक्षज्ञाने आपाद्यमाने अपरोक्षार्थविषयत्वमपि
 सदैवापादितम्भवतीति भावान्तर विशेष इत्यर्थः . पूर्वषा-
 न्त्वदनुमानानामिह तु प्रागुक्तार्थापत्तिरेव विपक्षे बाधि-
- ४२५ केत्युक्तमुत्थाप्य निराकरोति नन्वित्यादिना . वाक्यार्थ-
 ज्ञानादिति, वाक्यार्थो ब्रह्म, तज्ज्ञानादित्यर्थः, न तु
 वाक्यजन्यं ज्ञानं विवक्षितम् . उत्तरत्र ब्रह्मणि चेत्यादिना
 करणपरिशेषात्प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वमुपपादयति प्रत्य-
 क्षेति . अथेति, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्व-
- ४३० रूपोद्देश्यसिद्धयर्थमीश्वरयोगिप्रत्यक्षवृत्तितया सिद्धसाधन-
 वारणार्थञ्च साधे तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्येति . अथेति,
 तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यतदर्थमात्रविषयज्ञानवृत्तौत्यर्थः, सि-
 द्धान्ते तत्त्वमसिवाक्यजन्यशाब्दानुभवसंस्कारसहस्रतमनो
 जन्ये सोऽहमिति प्रत्यक्षे सत्त्वेन सिद्धसाधनवारणार्थम्पूर्व-

४३५ बहुद्देश्यविस्मयश्च तत्त्वमसिवाक्यजन्येति विशेषणम्. तथा-
पीति, ब्रह्मेतरविषयत्वे साध्याभावस्य विहितत्वाद्भेदो-
त्सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धानैकान्यमित्यर्थः, न चानुपदोक्ते मानसे
सोऽहमस्मीति प्रत्यक्षे व्यतिरेकनिस्यथाञ्च सन्दिग्धानैकान्य-
मिति वाच्यम्, परमते मनसोऽप्रमाणत्वात्तन्मतेनैवास्योक्तत्वात् .

४४० यदा तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानान्यज्ञानत्वं वा विवक्षितम्.
तत्त्वमस्यादिवाक्येति, वाक्यातिरिक्तजन्यस्यापि ब्रह्मसाचा-
त्कारस्य सत्त्वात् ब्रह्मेतरविषयत्वस्य च तत्राभावाद्भेदभावादेव
न व्यभिचार इत्यर्थः. अद्यापीति, अतरेनान्यपर्यस्योक्तत्वे-
ऽपीत्यर्थः. श्रूयतेहीति, दर्शयति भगवान्मनस्कुमार इत्यत्र

४४५ वाक्यरूपकरणस्य विवक्षितत्वाच्चक्षुषज्ञानमुख्यस्य दृशेस्तत्रा-
मुख्यत्वात् कुप्रशब्दप्रमाणशक्त्यानुरोधेन परोक्षज्ञान
एव दर्शनवदनेकविशेषविशिष्टावगाहनरूपगुणयोगादृप्तिः,
इह तु करणान्तरासम्भावात् धर्मवीर्यस्य च पृथक्करणत्वे
गौरवान्मनसस्तद्वकारित्वेनोपपत्तेस्तुंस्काराजन्यत्वेन स्मृतिता-

४५० भावात्, पश्यतेश्च दर्शनवाचिनस्मादृशातिशयेन प्रत्यक्षत्व-
मुखेन लक्षणाचित्याच्च सम्प्रपश्यतीत्यनेन प्रत्यक्षत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः. मोक्षसाधनेति, “स्मृतिलक्ष्मे सर्वघन्थीनां विप्र-
मोक्ष” इति श्रुत्यनुसारात्तथोक्तमिति भावः, “तस्मिन्दृ-
ष्टेपरावर” इत्यपि श्रूयते इति चेन्न, प्रत्यक्षपरत्वेऽपि लक्षणाया

४५५ वाच्यत्वेन स्मृतिलक्ष्मरत्यव्यवहितसाधनत्वस्कारस्थानुरोधेन दृशे-
दर्शनसमानाकारपरत्वौचित्यात्. ननु तन्मते योगिप्रत्यक्षस्य

बन्धनिवर्तकलाभावात् कथं तेनान्यथासिद्धिरित्यथाह
यद्यपीति, तन्मतेमिथ्या(र्थ) भूतबन्धस्यापरोक्षज्ञाननिवर्त्त-
त्वाद्योगिप्रत्यक्षमादाद्यान्यथा सिद्धिस्त्यादेवेत्यर्थः . मन्वसौ-

- ४ ६० किकप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षभ्रमानिवर्तकत्वान्न योगिप्रत्यक्षेणान्यथा-
सिद्धिरिति चेत्तर्हि सौकिकसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षस्यैव भ्रमनि-
वर्तकतया शाब्दप्रत्यक्षकल्पनानुपपत्तेः असौकिकसन्निकर्षजन्य-
प्रत्यक्षस्य भ्रमनिवर्तकत्वे गौरवात् . तच्चिति, अन्यत्र प्रत्य-
क्षान्तर्भाव प्रयोजकत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्यक्षकरणत्वस्य शब्देऽपिसत्त्वात्
- ४ ६५ प्रत्यक्षान्तर्भावस्त्यात्, न चान्यत्र ब्रह्मात्मकविषयशब्दान्य-
त्वन्तत्रयोजकत्वेन क्लृप्तम्, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षधीजन-
कत्वस्याद्याप्यसिद्धेरित्यर्थः, यदाह नवीनः, आत्मा तावत्सतो-
ऽपरोक्षः “यत्साक्षादपरोक्षा”दिति श्रुतेः, तत्र साक्षादिति
ज्ञानक्रियाव्यवधानस्य निषिद्धत्वात् घटादिकञ्चापरोक्षात्मन्य-
- ४ ७० ध्यस्तमिति, स एव तदपरोक्षता तदपरोक्षानुभवस्य तत्सत्तानु-
भवस्येव तदधिष्ठानात्मगोचरत्वात्, तर्हि सत्त्वमिव घटादेर-
परोक्षत्वमपि सर्वदा स्यादिति चेन्न, प्रमाद्वैतन्यतादा-
त्म्यस्य सर्वदा असत्त्वात्, अतएव देवदत्तस्यापरोक्षतादृशायां
सर्वस्यापि घटादिरपरोक्षस्यादिति निरस्तम्, तदवच्छिन्नचै-
- ४ ७५ तन्यस्यान्यमिति भिन्नत्वात्, अतएव घटापरोक्षत्वदृशायां रस-
गुहत्वादिकञ्चापरोक्षं स्यादिति निरस्तम्, चक्षुर्जन्यवृत्तेरसा-
द्यवच्छिन्नचैतन्याभिन्नकत्वान्तस्त्रन्यायाएव वृत्तिसदपरो-
क्षताव्यञ्जकत्वात् सुखाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिं विनैवाभि

- व्यक्तम्, तस्यानादृतसाध्यध्यासात्, तर्हि धर्मादिकमप्यपरोक्षं
- ४८० स्यादिति चेत् न, तस्यानुद्भूततया अप्रत्यक्षत्वात्, स्वरूपविशेषस्य परमत इव तत्राप्यपेक्षितत्वात्, यथा संयुक्तसमवाये सत्यपि न धर्मादेरपरोक्षज्ञानजनकत्वम्, एवमस्मन्मते तस्यापरोक्षतानभिव्यञ्जकत्वात्, तस्माद्यज्जडमुद्भूतं यदा यदभिव्यञ्जैतन्याभिव्यञ्जम्, तत्तदा तस्यापरोक्षतादाढ्यात् भवत्यपरोक्षम्, ज्ञा-
- ४८५ नापरोक्षत्वन्तु चैतन्यस्य स्वरूपेणैव वृत्तेस्त्वपरोक्षार्थं विषयत्वम्, न चापरोक्षार्थविषयत्वमेव ज्ञानस्यापरोक्षत्वञ्चैतन्यवृत्तिसाधारणमिति वाच्यम्, चैतन्यस्य सुखसाक्षात्काराभावत्व(कारत्वाभाव) प्रसङ्गात्, अतएवानुमित्यादिर्नापरोक्षः, स्त्रिङ्गादिजन्यवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्यार्थभिव्यक्तत्वात्, न च योगिप्रत्यक्षस्या-
- ४९० प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, तस्याप्युद्भूतविद्यमानपदार्थं व्यवहितेऽपि चक्षुरादिसम्प्रयोगसम्भवेन विषयचैतन्याभिव्यक्तेस्त्वत्त्वात्, अविद्यमानेऽनुद्भूते न तज्ज्ञानमत्यक्षम्, किन्तु योगाराधितपरमेश्वरोपदेशजन्यमपरोक्षम्, अतएव योगिनां व्यवहितार्थज्ञाने ध्यानादिकमर्थवद्भवति, धर्मविशेषजन्यज्ञानाभासो वा, नन्वे-
- ४९५ वमपरोक्षार्थविषयानुमितेरप्यपरोक्षत्वं स्यादिति चेत्, सत्यम्, ज्ञानवत्तस्या अप्यपरोक्षविषयिण्या अपरोक्षत्वात्, अतएव पूर्वतांशे अनुमितिस्त्वात्कारोमीत्यनुभूयते . नन्वेवमहङ्काराद्यतिरिक्तात्मानुमितिरप्यपरोक्षा स्यादिति चेत् यद्यप्यपरोक्षार्थविषयत्वमाप(पा)द्यते, तर्ह्यसिद्धिः, अथानुमितिविषयस्य तस्य
- ५०० साक्षात्कारोमीत्यनुभवविषयत्वन्तदस्यैव चैतन्यं, साक्षात्कारो-

- मौल्यनुभवात्, न चैवमनुमितेरपि साक्षात्कारतथानुभवप्रसङ्गः, अपरोक्षार्थविषयज्ञानत्वस्याप्यनुभूयमानत्वात्, घटादिविषयेन्द्रियजन्यज्ञानेऽप्यतोऽतिरिक्तसाक्षात्कारताऽननु भवात् .
- न चैवमनुमित्याप्यविद्यानिवृत्तिप्रसङ्गः, देहातिरिक्तात्मानु-
- ५०५ मितिगोचरसाक्षिविषयाज्ञानाभावात्, पूर्णब्रह्मविषयाज्ञानस्य भिन्नविषयानुमित्या निवृत्त्यसम्भवात्, शुद्धे सत्यज्ञानानन्दात्मके ब्रह्मणि नियमेन पक्षसाध्यादिवैशिष्ट्यविषयानुमितिर्न सम्भवत्येव, तत्त्वमस्यादिवाक्यसन्निधावैव "तस्य तावदेवचिरं, यावन्न विमोक्ष्य"इति श्रवणेन "वेदान्तवि-
- ५१० ज्ञानसुनिश्चितार्था"इति वचनेन च श्रुतिजन्यज्ञानस्यैव मुक्तिसाधनत्वावगमात् . न चैवमात्मानुमितेरपि प्रत्यक्षप्रमात्वेन व्यवहारप्रसङ्गः, प्रत्यक्षव्यवहारस्येन्द्रियजन्यमात्रगोचरत्वात्, न च चक्षुरादाविवापरोक्षप्रमाणव्यवहारापत्तिः, आत्मानुमानं ह्यन्यतस्मिद्धापरोक्षताविशिष्टार्थविषयतया देवादपरोक्षम्,
- ५१५ न त्वर्थस्यापरोक्षतायां निमित्तम्, चक्षुरादिकन्वर्थापरोक्षतायाम्प्रयोजकमित्यनेनैव विशेषेण तस्मात्त्रगोचरोऽपरोक्षव्यवहारः, तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षम्, अपरोक्षार्थविषयत्वाच्चाक्षुषज्ञानवत्, तत्त्वमसिवाक्यार्थविषयज्ञानमपरोक्षम्, अविद्यानिवर्तकत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत्, न
- ५२० चेन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, तदभिमताजन्यप्रत्यक्षे सुखादिप्रत्यक्षे दशमस्त्वमथैति ज्ञाने च साध्याद्यापकत्वात्, न च जन्यज्ञानस्य परोक्षत्वाभावे इन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः, जन्यज्ञानपरोक्षत्वे

- लिङ्गजन्मत्ववत्तत्त्वाद्यप्रयोजकत्वात्, अपरोक्षार्थविषयत्वस्यैव
 वृत्तावपरोक्षता(चार्थ)रूपत्वेन तस्य परोक्षत्वाभावव्याप्तेः,
- १२३ अतएव न शब्दाजन्यत्वमुपाधिः, अन्यथा तत्त्वमसिवाक्याद-
 परोक्षज्ञानाभावे अविद्यानिवृत्त्यभावाद्निर्माद्यप्रसङ्गाच्चेति .
 अत्रोच्यते, अस्मितावच्छेदे ज्ञानार्थबोधोपरोक्षत्वव्यवहारः, तत्र
 यद्यर्थगतमपरोक्षत्वं तद्विषयत्वनिबन्धन एव ज्ञाने तद्व्यवहार-
 इत्युच्येत, तदा देवदत्तेन सप्तमत्किञ्चिन्मात्रघटविषयकशब्द-
- १२४० ज्ञाने यद्भेदस्य ज्ञाने तदुभयवेदिनशब्दज्ञाने अपरोक्ष-
 व्यवहारप्रसङ्गः, स्वाश्रयं प्रत्यपरोक्षार्थविषयत्वनिबन्धनोज्ञाने
 प्रत्यक्षत्वव्यवहार इति चेत्, स्वाश्रयप्रतीत्यत्र विवक्षितम्
 स्वाश्रयप्रतिसम्बन्धिवर्द्धिं स्वाश्रयाभिन्नत्वमन्यदा, नाद्यः,
 लौकिकानामप्रमाचर्यबोधोर्भेदप्रतीतावपि ज्ञाने अपरोक्ष-
- १२४१ व्यवहारात्. न द्वितीयः, अनिर्वचनत्वात् स्वाश्रयसम्बन्ध-
 परोक्षभिन्नत्वमन्यदिति चेत् न, मदीयत्वेन भासमानस्य
 वृत्त्यवच्छिन्नापरोक्षत्वैतन्न्यस्य विषयान् भेदस्यैव प्रतीतेः,
 तस्मात्स्वाश्रयसम्बन्धपरोक्षप्रतीतिविषयत्वमेव तदिति वाच्यम्,
 तत्रैतच्च ज्ञानगतमपरोक्षम्, अर्थं तु तद्विबन्धनं वाच्यम्,
- १२४० किञ्च ज्ञानापरोक्ष्यपक्षे तद्विषयत्वमात्रमेवार्थापरोक्ष्यम्,
 अर्थापरोक्ष्यपक्षे तूक्तप्रकारेणार्थापरोक्ष्यभिर्वाच्यमिति गौर-
 वम्. यदुक्तमपरोक्षत्वं ज्ञानगतत्वात्प्राद्विष्टं वक्तुमशक्य-
 मित्यर्थमुक्तमेव ज्ञाने तदाश्रयमिति तत्र, अर्थमपि निर्वक्तुम-
 शक्यत्वात्, नहि अद्यापि संविन्नातिरिक्तमपरोक्षत्वं किञ्चि-
- १२४१ दन्तेनोक्तम्, अस्तस्यमिव तत्तादात्म्यादव्ययं प्रतीयेत, संवित्तन्तु

नापरोक्षत्वम् घटो न संविदिति भेदप्रतीतावपि घटोऽपरोक्ष इति व्यवहारात्, यदि च व्यवहारवशादिभिर्व्याप्तिरूपमपि किञ्चिदर्थेऽङ्गीक्रियते, तर्हि ज्ञान एव तदित्यताम् . ननु यदि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वाद्विषये प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, तदा सामान्य-

५५० प्रत्यासत्तिजन्यज्ञानविषयत्वात्परमाणुरपरोक्ष इति व्यवहारापत्तिः, शब्देन काशीस्त्वप्यदार्थज्ञानतः काशीस्त्वप्यदार्थज्ञानामीत्यनुभवतः काशीस्त्वः पदार्थोऽपरोक्षइत्यनुभवप्रसङ्गः, अन्वस्य शब्दं श्रौकृष्णानुभवमनुभवतश्श्रौकृष्णमपरोक्षमित्यनुभवापातः, तथा दण्डप्रयमासीदित्यनुभवे देवदत्ते दण्डो-

५५५ ममेदानो(मप)परोक्ष इति व्यवहारप्रसङ्ग इति चेत्, न तावत्परमाणावापरोक्ष्य व्यवहारापत्तिः, लौकिकैस्तज्ज्ञानस्य सन्निहितव्यक्ततिरिक्तपरमाणादिविषयत्वापरिज्ञानात्, तत्परिज्ञादृष्टान्तु विदुषाभवत्येव व्यवहारः, नापि काशीस्त्वपदार्थः (अ)परोक्ष इति वा श्रौकृष्णमपरोक्षमिति

५६० वाऽनुभवप्रसङ्गः, ज्ञानस्य स्वयमप्रकाशतया तदनुव्यवसायाभावेन ज्ञानस्य तत्राप्रत्यासत्तित्वात्, प्रत्यासत्तिपक्षेपि तदंगे प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकस्य तदंगे प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्याज्ञानात्, अतएव दण्डांगेपि न प्रत्यक्षत्वव्यवहारः, किञ्च तवापि प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य सत्त्वाद्दण्डस्य चोषा जानामि प्रत्यक्षेण जाना-

५६५ मीत्यनुभवस्त्वात्, यदि चेष्टापत्तिस्तदाऽस्माकमपि तुल्यम्, देवदत्तः प्रत्यक्षः दण्डस्तु नेति व्यवहारोपि तदंगे प्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य व्यञ्जकस्याज्ञानाद्देवदत्तवत् स्वतन्मप्रत्यक्षविषयत्वाभावाद्वा देवदत्तं विहाय दण्डस्याप्रत्यक्षत्वात्, किञ्च

- चाक्षुषत्वं यदि चक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वं स्यात् तदा दण्डेऽपि
- ५७० तत्सत्त्वाद्दण्डो ममेदानौष्णाक्षुष इति व्यवहारापत्तेः चाक्षुषत्व-
मप्यपरोक्षत्ववत् ज्ञानानिबन्धनमेवार्थगतं स्वीकार्यं स्यात्,
किञ्च वज्रमनुमिनोमीतिवत्पर्वतमनुमिनोमीत्यव्यवहारा-
दनुमेयत्वमप्यनुमिति विषयत्वादव्यवहारात्, तस्माज्ज्ञानगत-
मेवापरोक्ष्यम्, “यत्साक्षा”दिति श्रुतिस्तु स्वप्नकाशतादि-
- ५७५ परत्वेनाप्युपपन्ना, साक्षादिति घटादाविव ज्ञानान्तराधीन-
साक्षात्त्वस्य निषेधसम्भवात्, किञ्च यदि सत्तानुभव इवा
परोक्षत्वानुभवोपि तदधिष्ठानात्म(क)गोचरस्स्यात्, तदा सत्त्व-
वदपरोक्षत्वमपि निष्प्रतियोगिकं स्यात्, अतः कश्चित्प्रति
कदाचिदपरोक्ष इति कदाचिन्नेति न स्यात्, यदप्युक्तम-
- ५८० परोक्षार्थविषयत्वं वृत्तेरपरोक्षत्वमिति, तथाप्यपरोक्षत्वमित्य-
स्यापरोक्षव्यवहारनिमित्तमित्यर्थः, तथाच प्रत्यक्षव्यवहारस्य
इन्द्रियजन्यमात्रगोचरतयेति स्वप्नविरोधः, न च नेदं
स्वीकृत्य व्यवहारनिबन्धनम्, किन्तु परीक्षकव्यवहारनिबन्ध-
नमिति वाच्यम्, एतस्य नैयायिकाद्यपरोक्षव्यवहारनिबन्धन-
- ५८५ लाभावात्, न च लक्ष्मणमपरोक्षकव्यवहारनिबन्धनम्, तदभि-
मतपारिभाषिकप्रत्यक्षत्वसाधनेपि उभयसम्प्रतिपन्नापरोक्ष्य-
निष्ठस्य अस्मादभिमतस्यापरोक्षव्यवहारनिबन्धनस्य शाब्दज्ञाने
असाधनेनार्थान्तरत्वात्, न च सर्वत्रापि तदमेव व्यवहारनिबन्ध-
नम् तु तदभिमतमिदं शाब्दज्ञानेयस्तीति साध्यत इति
- ५९० वाच्यम्, स्वोक्तिविरोधादेर्दर्शितत्वात्, किञ्च किमप्यपरो-
क्षार्थविषयत्वं साध्यते, उतापरोक्षतादात्म्येनाध्यस्तार्थविषय-

- तम्, चाद्येपि ब्रह्मणो परोक्षत्वे सिद्धे तद्विषयत्वं साध्यते, उता-
 सिद्धे, नाद्यः, सिद्धसाधनात्, न हि तत्त्वमसादिवाक्यस्य
 ब्रह्मविषयत्वे कश्चिद्विप्रतिपद्यते, नन्वस्य द्वितीयः पक्षः, तत्र
 ५८५ ब्रह्मविषयत्वस्य सिद्धत्वादपरोक्षत्व साधने पर्यवस्यतीति चेन्न,
 सप्रकाशवादिनमिति तस्यापि सिद्धत्वात्, अन्यमिति साध-
 नेपि सिद्धसाधनमेव, नैवायिकादिभिरपीन्द्रस्यापरोक्ष-
 लाङ्गीकारात्. ननु तैस्त्वकीयापरोक्षज्ञानविषयत्वेनाप-
 रोक्षलाङ्गीकारेपि स्वरूपत आपरोक्षलाङ्गीकृतमिति चेत्,
 ६०० तत्किञ्चिदादावापरोक्ष्यनादृश्रणैरङ्गीकृतम्, अतस्त्वाध्यविक-
 खोद्दृष्टान्तः, घटाद्यधिष्ठानचैतन्याग्रमादाय साध्योपपादने
 चैतन्ये अपरोक्षत्वसिद्धिसिद्धिभ्यां सिद्धसाधनसाध्यवैकल्ये. न
 द्वितीयः, बाधात्, किञ्चानावृतसाच्चैतन्याभिन्नत्वं यद्या-
 परोक्ष्यम्, तदा कश्चिद् इति प्रअस्यले चन्द्रस्वरूपस्य ज्ञातत्वेपि
 ६०५ तदनवधारणात्प्रकमिति नाज्ञाननिवृत्तिरिति त्वयाभिधा-
 नात्, तत्र चन्द्रस्यानावृतसाध्यभेदाभावेनापरोक्ष्याभावान्त-
 दिषयकज्ञानस्याप्यापरोक्ष्यमनुभूयमानमभ्येत, अनभ्यासदग्ना-
 याञ्चज्ञानस्य उत्तरकाखे संग्रयदर्शनेन त्वयाऽनवधारणत्वा-
 ङ्गीकारात्, तस्मादावरणानिवृत्तेस्तस्यापरोक्षत्वस्यैवादि .

इति श्रीवाधूलकुलतिष्ठाक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत-
 परावरतन्त्रायाथाम्येन तदेकदेवतेन तद्वरणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादस्त्रन्त्रमहाचार्यापरनामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीयाख्यायाञ्चण्डमाहताख्यायां

शब्दजन्यप्रत्यक्षभङ्गस्तप्तमस्तन्धः ॥

Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	Rs. 8	0
Pariṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Prākṛta-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8 Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Sraddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-5	...	1	14
Suśrūta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	0	12
*Taittirēya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	12	0
Tāṇḍya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Trantra Vartika (English) Fasc. 1-2 @ /12/	...	1	8
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	14	4
Tattvarthadhigama Sutrom, Fasc. 1-2	...	0	12
Trikāṇḍa-Manḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	4	8
Vallala Carita, Fasc. 1	...	0	6
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5	4
Varsa Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-5	...	1	14
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Vṛhannārādiya Purāna, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/	...	1	14
Vṛhat Svayambhū Purāna, Fasc. 1-6	...	2	4
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	13	0
Rtogs brjod āpag khkri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
*Ālamgirnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	...	2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Ditto English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ 1/ each	...	9	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsī's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	6
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Ditto of Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	35	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ /6/ each	...	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6 each ...	Rs. 5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12; each ...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	7	2
Ma'āshir-i-'Ālamgīri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each ...	1	8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto Ditto (English) Fasc. 1-5 ...	3	12
Tabaqāt-i-Nāsirī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	8
Ditto Index ...	1	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2	10
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each ...	3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	6	6
Tuzuk-i-Jahāngīrī (Eng.) Fasc. 1 ...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each ... 20
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 7, 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 8, 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5); 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/per No. to Non-Members.
- N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3
- A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No., J.A.S.B., 1878) ... 4
- Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society Extra No., J.A.S.B., 1868) ... 2
- Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1875) ... 4
5. Anis-ul-Musharrahīn ... 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2
10. Khizānatu-l-'ilm ... 4
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18
13. Sharaya-ool-Islām ... 4
14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös ... 10
15. Ditto Grammar ... 8
16. Kaqmirāçabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8/ ... 3
17. A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal, by C. R. Wilson ... 1
18. Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāsmir, by M. A. Stein, Ph.D., Jl. Extra No. 2 of 1899 ... 4

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each ... 29

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra ... 5

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

Books are supplied by V.-P.P.

14-9-04.